

Milenko KREŠIĆ

VRIJEME LOMOVA:
KATOLICI JUGOISTOČNE HERCEGOVINE
OD 10. DO POČETKA 17. STOLJEĆA

Niz: Radovi - 21
Urednik: DOC. DR. SC. PAVLE MIJOVIĆ
Recenzenti: PROF. DR. SC. NENAD MOAČANIN
PROF. DR. SC. MLADEN ANČIĆ
Lektura: DR. MARIJA ZNIKA
Korektura: DOC. DR. SC. PAVLE MIJOVIĆ
Priprema za tisak: Denis DOBROVOLJSKI
Tisak: CPU Printing company d.o.o., Sarajevo
Naklada: 850 komada
Izdavač: Katolički bogoslovni fakultet Univerziteta u Sarajevu
Suizdavač: Glas Koncila, Kaptol 8, Zagreb
Tel.: 01/4874 315; faks: 4874 319; e-pošta: prodaja@glas-koncila.hr; www.glas-koncila.hr
Za suizdavača: Ivan Miklenić
ISBN 978-953-241-530-8
CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000960596.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

272-9(497.6)“09/16”

KREŠIĆ, Milenko

Vrijeme lomova : katolici jugoistočne Hercegovine od 10. do početka 17. stoljeća / Milenko Krešić. - Sarajevo : Katolički bogoslovni fakultet ; Zagreb : Glas Koncila, 2017. - 263 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Niz Radovi / Katolički bogoslovni fakultet ; 21)

Bibliografija: 213-232 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst. - Registri.

ISBN 978-9958-747-53-3 (Katolički bogoslovni fakultet)

COBISS.BH-ID 23946502

Milenko KREŠIĆ

**VRIJEME LOMOVA:
KATOLICI
JUGOISTOČNE
HERCEGOVINE OD
10. DO POČETKA 17.
STOLJEĆA**

**Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet
Zagreb: Glas Koncila
2017.**

**VRIJEME LOMOVA: KATOLICI JUGOISTČNE HERCEGOVINE
OD 10. DO POČETKA 17. STOLJEĆA**

SADRŽAJ

PREGOVOR	9
I. VJERSKE PRILIKE U JUGOISTOČNOJ HERCEGOVINI U SREDNJEM VIJEKU	13
1. Vjerske prilike u Humskoj zemlji i Trebinjskoj oblasti do 20-ih godina 13. stoljeća	13
2. Vjerske prilike u Humskoj zemlji od osnutaka Srpske arhiepiskopije do 30-ih godina 14. stoljeća	24
3. Crkvene prilike u Trebinjskoj oblasti u vrijeme vladavine raških/srpskih vladara (1186.-1368.)	47
4. Političke i crkveno-vjerske prilike na humsko-trebinjskom području u vrijeme vlasti bosanskih vladara	56
II. OSMANSKO OSVAJANJE JUGOISTOČNE HERCEGOVINE	79
1. Politička previranja posljednjih hercega i osmansko osvajanje jugoistočne Hercegovine	79
2. Podaci i vijesti o bježanju i robljenju stanovništva jugoistočne Hercegovine	88
3. Opustjela zemlja	93
III. PRVO STOLJEĆE ŽIVOTA POD „ISLAMSKIM POLUMJESECOM“ - OD OSMANSKOG ZAUZEĆA DO ŽITVANSKOG MIRA 1606.	101
1. Nemirna svakodnevica	101
2. Uređenje osmanske vlasti u jugoistočnoj Hercegovini	113
2.1 Općenito o osmanskom državnom uređenju u pokrajinama	113
2.2 Jugoistočna Hercegovina u sastavu Bosanskog sandžaka	117
2.3 Jugoistočna Hercegovina u sustavu Hercegovačkog sandžaka	118
IV. KATOLICI JUGOISTOČNE HERCEGOVINE OD PADA POD OSMANSKU VLAST DO POČETKA 17. STOLJEĆA	125
1. Crkvene prilike i pastoralna djelatnost	125
2. Svjedočanstva o prisutnosti i broju katolika	141

V. ODNOSI OSMANSKIH VLASTI PREMA KATOLICIMA I PRELASCI KATOLIKA NA ISLAM	147
1. Odnos osmanskih vlasti prema kršćanima, odnosno katolicima	147
1.1 Opća načela	147
1.2 Položaj pojedinih vjerskih zajednica	152
1.3 Porezna opterećenja	156
1.4 Konkretno na području jugoistočne Hercegovine	158
2. Prijelaz katolika na islam	166
2.1 Islamizacija – činjenice i svjedočanstva	166
2.2 Uzroci i okolnosti koje su pogodovale prihvatanju islama	172
2.2.1 Duhovno-definitorni uzrok	172
2.2.2 Materijalno-egzistencijalni uzrok	173
VI. SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I KATOLICI JUGOISTOČNE HERCEGOVINE	185
1. Srpska Pravoslavna Crkva i eparhija Zahumsko-hercegovačka pod osmanskom vlašću	185
2. Srpska pravoslavna hijerarhija i katolici – pokušaj podvrgavanja	191
3. Prijelaz katolika na pravoslavlje	196
3.1 Veličina i vrijeme prijelaza	196
3.2 Razlozi prelaska na pravoslavlje	202
ZAKLJUČAK	209
IZVORI I LITERATURA	213
IZVORI	213
LITERATURA	219
SAŽETAK	235
SUMMARY	239
KAZALO OSOBNIH IMENA	243
KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA	255

PREDGOVOR

Prema Anićeveu *Velikom rječniku hrvatskog jezika* riječ *lom* (mn. *lomovi*) u doslovnom smislu znači: 1. lomljenje i mjesto gdje se što slomilo; 2. ono što je dobiveno nakon lomljenja; 3. prodoran kratak zvuk koji se čuje kad se lomi što kruto ili čvrsto, a u prenesenom: 4. žestoku svađu, prekid, raskid.¹

Sva ta značenja riječi *lom* mogu se primijeniti na katolike jugoistočne Hercegovine u razdoblju od 10. do početka 17. stoljeća. Zato i ova knjiga nosi naslov: *Vrijeme lomova: katolici jugoistočne Hercegovine od 10. do početka 17. stoljeća*.

Ad. 1. *lomljenje ili mjesto gdje se što slomilo* – počevši od prvih vijesti o pokrštaivanju novopridošlih naroda, odnosno plemena, na ovim prostorima pa sve do početka 17. stoljeća prostori jugoistočne Hercegovine, kao rubni prostori na razmeđu Istoka i Zapada, razmeđu „dvaju svjetova“, dviju kultura i civilizacija doživljavali su razne lomove u vjerskom, kulturnom i civilizacijskom smislu. Već od početka, još u vrijeme jedinstvene kršćanske ekumene, na ovim se prostorima susreću i lome zapadni i istočni obred, slavensko, latinsko i bizantsko bogoslužje. Nakon crkvenog raskola, osobito nakon srpskog opredjeljenja za Istočnu Crkvu i uspostave samostalne Pečke arhiepiskopije, na ovim se prostorima susreću i lome zapadno i istočno kršćanstvo, katoličanstvo i pravoslavlje, kojima se krajem srednjeg vijeka pridružuje i *Crkva bosanskih i humskih krstjana*. Ovakvo razlomljeno kršćanstvo dočekuje u drugoj polovici 15. stoljeća islam osmanskih osvajača koji, već od kraja 15. a osobito u 16. stoljeću, od već razlomljenog čini još veću lomljavinu.

Ad. 2. *ono što je dobiveno nakon lomljenja* – nakon prvog velikog lomljenja koje se dogodilo u vrijeme definitivnog razlaza Istočne i Zapadne Crkve na ovim prostorima početkom 14. stoljeća „dobivene“ su „dvije Crkve“ u ne baš dobrim odnosima. Na istočnohumskom području prevladavala je ona katolička a na trebinjskom ona pravoslavna. Nakon drugog velikog loma u vrijeme i nakon osmanskog osvajanja „dobivena“ je „opustošena zemlja“. Velik dio stanovništva

---

¹ Vladimir ANIĆ, *Veliki rječnik hrvatskog jezika*, Ljiljana JOJIĆ (prir.), (Zagreb: Novi liber, 2003.), 695.

izbjegao je pred osmanskim osvajačem na slobodna područja Dubrovačke Republike, na mletačke posjede u Dalmaciji i u Italiju, a od onih koji su ostali mnogi su tijekom 16. stoljeća prihvatili islam. Od katoličanstva na istočnohumsko-trebinjskom području ostali su „reliquiae reliquiarum“ – „ostaci ostataka“.

Ad. 3. *prodoran kratak zvuk koji se čuje kad se lomi što kruto ili čvrsto* – u vrijeme svih tih lomljivina, osobito u vrijeme dva velika koja su spomenuta, morao se čuti krik, jauk, zov za pomoć nedužnog svijeta koji od ovosvjetskih vlasti izgleda nije imao tko čuti ili nije htio čuti osim „malih i nemoćnih“ Dubrovčana koji su i sami „drhtali“ pred obje opasnosti, kako onom iz Raške, tako i onom iz Stambola.

Ad 4. *žestoka svađa, prekid, raskid*. To značenje ne treba posebno objašnjavati jer je svakome tko imalo poznaje ove prostore dobro jasno.

Knjiga je nastajala duže vremena, zapravo od prvog ulaska u rimske i dubrovačke arhive, nekad prije desetak godina pa sve do Miholjdana prošle 2016. godine. Ipak, u onom intenzivnom smislu u posljednju godinu dana i nešto više. Kao podloga za knjigu poslužila je doktorska disertacija *Odnosi katolika jugoistočne Hercegovine s muslimanima i pravoslavnima u vrijeme osmanske vladavine. Od osmanskog zauzeća do Bečkog kongresa (1482.-1815.)* koju je autor ovih redaka obranio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2008. godine. Koristim priliku zahvaliti mentoru prof. dr. sc. Nenadu Moačaninu za prijateljski ali ujedno i profesionalni pristup prilikom izrade i obrane radnje, kao i za recenziju ove knjige. Zahvaljujem i prof. dr. sc. Mladenu Ančiću također recenzentu knjige.

Knjiga je rađena na temelju arhivske, objavljene i neobjavljene građe, poglavito dubrovačkih i rimskih arhiva, objavljenih osmanskih deftera te dostupne i prema autorovu sudu relevantne literature. Dijeli se u šest poglavlja i obuhvaća razdoblje, kako joj sam naslov kaže, od 10. do početka 17. stoljeća. U prvom poglavlju obrađuju se vjerske prilike u jugoistočnoj Hercegovini u srednjem vijeku, počevši od prvog spomena Stonske biskupije 928. godine pa do pada ovih prostora pod osmansku vlast. Tu je osobit naglasak stavljen na odnos katoličanstva i pravoslavlja. Drugo poglavlje govori o osmanskome osvajanju jugoistočne Hercegovine i posljedicama koje je ono prouzročilo. Treće, o prilikama i neprilikama, nemirnoj svakodnevnici u prvom stoljeću

---

života pod osmanskom vlašću te o osmanskom uređenju jugoistočne Hercegovine. Četvrto poglavlje je posvećeno katolicima jugoistočne Hercegovine. Govori o crkvenom uređenju i pastoralnoj djelatnosti katoličkog svećenstva u ovim krajevima te donosi razna svjedočanstva o prisutnosti i broju katolika. Peto poglavlje obrađuje odnose osmanskih vlasti prema ovdašnjim katolicima, prelaske katolika na islam te okolnosti koje su tome pogodovale. Šesto i posljednje poglavlje govori o uređenju srpskopравoslavne Crkve na humsko-trebinjskom području u 16. stoljeću, o odnosu pravoslavne hijerarhije prema ovdašnjim katolicima te o razlozima i prelascima katolika na pravoslavlje.

I. VJERSKE PRILIKE U JUGOISTOČNOJ HERCEGOVINI U SREDNJEM VIJEKU

1. Vjerske prilike u Humskoj zemlji² i Trebinjskoj oblasti do 20-ih godina 13. stoljeća

Do početka 20-ih godina 13. stoljeća ovi su prostori bili pod jurisdikcijom Zapadne, odnosno Rimske Crkve. Pastoralnu skrb o stanovništvu ovih prostora vodila su trojica biskupa: stonski, trebnjski i dubrovački. Prvi siguran spomen Stonske biskupije, kao već postojeće, nalazi se u aktima Splitskog sabora 928. godine.³ U kasnijim izvorima,

² Pojam Humska zemlja, Hum, odnosno Zahumlje odnosi se u ovoj raspravi na prostor u priobalju od Rijeke dubrovačke do ušća rijeke Neretve, uključujući Pelješac, te na prostor lijeve obale Neretve, okvirno, od Blagaja preko Dabra i istočnih granica Popova do izvora Rijeke dubrovačke za koji su se u različitim povijesnim razdobljima primjenjivali spomenuti nazivi. O pojmovima Zahumlje i Hum, o političkim tvorbama istoimenih naziva, njihovoj sinonimnosti i različitosti, prostoru i granicama postoje različita mišljenja. O tome pogledati u: Veljan TRPKOVIĆ, „Humska zemlja“ (ćir.), *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VIII-1* (1964.), 225-260; Rudolf BONIĆ, „Porfirogenetovo Zahumlje i Dukljaninova Chelmania“, *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, sv. III-IV (Rim: Hrvatski povijesni institut, 1971.), 23-59; Pavo ŽIVKOVIĆ, „Pregled političkih prilika u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“, *Povijest hrvatskog Počitelja* (Čapljina: Općinsko poglavarstvo Čapljina; Zagreb: MALA ma Zagreb, 1996.), 11-14; Pavao ANĐELIĆ – Marijan SIVRIĆ – Tomislav ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe* (Mostar: ZIRAL, 1999.); Mladen ANČIĆ, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, 2001.), 149-151; Mladen ANČIĆ, „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani“, Ivo LUČIĆ (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.*, sv. 1. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest 2011.), 270-273.

³ Zaključci Splitskog sabora 928. u: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomata annorum 743.-1100.*, sv. 1, Marko KOSTRENČIĆ (prir.), Jakov STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ (sakup. i obrad.), (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1967.), 37. Sveske 2, 3, 4, 5, 6, 9 i 11 sabrao i obradio Tade SMIČIKLAS. Sveske 14, 15 i 16 sabrao T. SMIČIKLAS, uredio M. KOSTRENČIĆ. Dalje u tekstu, koristit će se skraćeni naziv *Codex diplomaticus* s pripadajućim brojem sveska, odnosno volumena. Kako se za Stonsku biskupiju u aktima Splitskog sabora 928. kao i ostale biskupije, osim Ninske, kaže da su imale biskupa od starine (antiquitus), opravdano se može pretpostaviti da je ona nasljednica stare Sarsenterske biskupije koja je utemeljena

od 11. do sredine 13. stoljeća, spominje se kao biskupija „zahumskog kraljevstva“, odnosno „humske kneževine“.⁴ Koji je točno bio prostor njezine jurisdikcije, raspoloživi povijesni izvori ne preciziraju. Ono što se zasigurno može prihvatiti, jest da je obuhvaćala prostor Zahumlja, odnosno Humske zemlje u primorju od Rijeke dubrovačke do ušća Neretve, uključujući Pelješac, a u unutrašnjosti prostor s lijeve strane rijeke Neretve, tj. prostor od Blagaja, preko Dabra i istočnih granica Popova do Rijeke dubrovačke. Ostaje problematično je li jurisdikcija stonskog biskupa prelazila rijeku Neretvu. Područje Makarskog primorja, od ušća Neretve do Vrulje, kao i cijela župa Rastok, koja se kasnije prema Sivriću i Anđeliću dobrim dijelom poklapala sa župom Velika, pripadali su Splitskoj te jedno vrijeme, vrlo kratko od 1185. do 1192., Hvarskoj biskupiji.⁵ Ostaje nejasno čijoj su jurisdikciji pripadali prostori srednjovjekovne župe Večenike-Večerić koja je prema Anđeliću obuhvaćala prostor Brotnja, Blata te bliže okolice Mostara s Bijelim Poljem i Drežnicom.⁶ Ako se Porfirogenetov *Mokriskik* može identificirati s Mokrim kod Širokog Brijega, onda bi i ovi krajevi

---

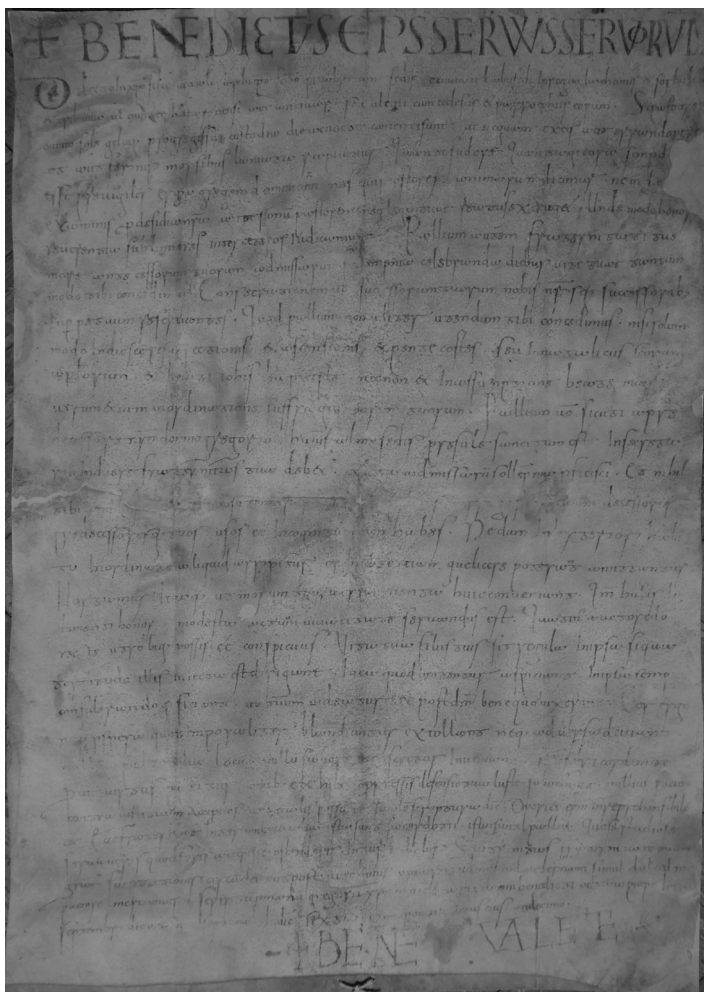
na Drugom salonitanskom saboru 533. godine. O tome više u: Ante DRAČEVAC, „Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija“, Ivica PULJIĆ (prir.), *Tisuću godina Trebinske biskupije* (Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988.), 83-86; Ivica PULJIĆ, „Stonsko-humska biskupija i počeci kršćanstva u Humskoj zemlji“, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 8-9 (2002./03.), 23-30; Ivica PULJIĆ - Ante ŠKEGRO, „Sarsenterska biskupija“, *Povijesni prilozi* 30 (2006.), 39. Puljić i Škegro s dosta dobrim argumentima antički Sarsenterum te s time i sjedište Sarsenterske biskupije lociraju u današnji Stolac. O tome s dotadašnjim istraživanjima pogledaj: I. PULJIĆ – A. ŠKEGRO, „Sarsenterska biskupija“, 7-50.

4 O spominjanju Stonske biskupije u „zahumskom kraljevstvu“, odnosno u „humskom kneštvu“ pogledaj: Bule papa Benedikta VIII. iz 1022. i Grgura VII. iz 1076. koje potvrđuju metropolitansko pravo dubrovačkog nadbiskupa „in regno Lachomis“, odnosno „in regno Zaculmi“. *Codex diplomaticus*, sv. 1, 61, 143. Toma Arhiđakon i *Historia salonitana maior* pišu da je u Stonu bila biskupija s jurisdikcijskim prostorom u Humskom kneštvu: „In Stagno nihilominus fuit episcopatus suaque parochia erat in comitatu Chilmie.“ Citirano prema: Ivica PULJIĆ, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“, *Povijest hrvatskog Počitelja*, 110.

5 Karlo JURIŠIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972.), 9. O župi Velika: Marijan SIVRIĆ – Tomislav ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Velika (Veljaci) u Humskoj zemlji“, *Srednjovjekovne Humske župe*, 119-133.

6 O župi Večenike-Večerić: Pavao ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župe Večenike (Večerić) i postanak Mostara“, *Srednjovjekovne Humske župe*, 161-182.

sredinom 10. stoljeća bili pod vlašću (za)humskog kneza Mihovila, a to bi značilo i pod jurisdikcijom stonskog biskupa.⁷

Bula pape Benedikta VIII. iz 1022. gdje se prvi puta spominje Trebinjska biskupija (DAD, DA, 11. i 12. st., f. 2.)

Trebinjska biskupija prvi put se spominje u buli pape Benedikta VIII. iz 1022. godine, kojom se potvrđuju odredbe pape

⁷ Konstantin PORFIROGENET, *O upravljanju Carstvom*, Nikola pl. TOMAŠIĆ (prev.), (Zagreb: Dom i svijet, 2003.), 89. Tomašić *Mokriskik* prevodi kao Mokrsko. O lociranju *Mokriskika* u današnje Mokro pogledati s dotadašnjom literaturom: Daniel ALERIĆ, „Porfirogenetovi zahumski toponimi“, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 10-11 (1984.-1985.), 41-42.

Grgura V. (996.-999.) s obzirom na dubrovačku metropoliju.⁸ Trebinjski biskup u spomenutoj buli navodi se kao sufragan dubrovačkoga metropolita pa bi prema tome osnutak Trebinjske biskupije trebalo tražiti najkasnije krajem 10. stoljeća. Prostor jurisdikcije trebinjskog biskupa obuhvaćao je „kneževinu“ Tribuniju koju su prema *Ljetopisu Popa Dukljanina* činile župe: Trebinje, Ljubomir, Fatnica, Rudine, Kruševica, Vrm, Risan, Dračevica, Konavli i Žrnovnica. Kako za Podgorje, područje između Nevesinja i Nikšića, povijesni izvori ne spominju nikakvu biskupiju, bilo bi logično zaključiti da se jurisdikcija trebinjskog biskupa prostirala i na ta područja.⁹

O stonskim i trebinjskim biskupima i prilikama u njihovim biskupijama u 10., odnosno u 11. i do pred kraj 12. stoljeća znamo vrlo malo. Nije za čuditi jer su vjerske prilike bile prilično stabilne te se nije osjećala potreba njihove pojavnosti u povijesnim izvorima.

Sredinom 12. stoljeća pojavljuju se stonski biskupi Šimun i Gabrijel. Biskupa Šimuna spominje mljetski opat Mavro Orbini kao onoga koji je s ostalim biskupima bio potvrđen kao sufragan dubrovačkog nadbiskupa Andrije iz Luce 1141.-1142., a biskupa Gabrijela susrećemo kao potpisnika Splitskog sabora 1060. godine.¹⁰ Poslije Gabrijela prvi poznati stonski biskup bio je biskup Donat kojega je humski knez Miroslav (kao knez se u izvorima prvi put spominje 1181.), brat raškog velikog župana Stefana Nemanje, zavladao Humskom zemljom početkom 80-ih godina 12. stoljeća, protjerao iz njegove biskupije. Kad se to točno dogodilo, nije nam poznato. Jedna je mogućnost da je to učinio odmah nakon što se oslobodio vlasti bizantskog cara Emanuela Komnena 1180. zahvaljujući carevoj smrti, a druga je da je to učinio u jednom od ratova s Dubrovnikom. Na prvu mogućnost upućuju pisma pape Aleksandra III. (1159.-1181) u srpnju

⁸ *Codex diplomaticus*, sv. 1, 61.

⁹ O osnutku i granicama Trebinjske biskupije više u: Ivica PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 52-57.

¹⁰ Mavro ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, Snježana HUSKIĆ (prev.), Franjo ŠANJEK (ur.), (Zagreb: Golden marketing - Narodne novine, 1999.), 312; Velimir BLAŽEVIĆ, *Crkveni partikularni sabori i dijecezanske sinode na području Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.), 74. Postoji bula pape Inocenta II., datirana 11. lipnja 1142., kojom Papa potvrđuje dubrovačkom nadbiskupu Andriji metropolitanska prava nad stonskom i trebinjskom biskupijom, ali u njoj se ne spominju, kao i obično, imena biskupa. Smičiklas smatra da je bula sumnjiva. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 51-53.

1181. ugarsko-hrvatskom kralju Beli III. (1172.-1196.) i samom knezu Miroslavu u kojima Papa Miroslavu spočitava nedopuštanje ređenja u mjestima u kojima je poznato da su nekad bila biskupska sjedišta. Kralju Beli III. piše, ako ne može drukčije uvjeriti Miroslava da dopusti ređenja, da ga na to prisili kraljevskom vlašću, a u onome upućenom samom Miroslavu da ga je Papin izaslanik Theobald, kojega Miroslav nije htio ni primiti, zbog toga izopćio.¹¹ O kojim je biskupskim sjedištima riječ, Papa ne spominje. Papino spominjanje mjesta „u kojima je poznato da su nekad bila biskupska sjedišta“ upućuje na neka starija već odavno ispražnjena biskupska sjedišta. Ston, kako doznajemo iz drugih izvora, nije bilo ispražnjeno biskupsko središte, nego ga je upravo Miroslav ispraznio. Stoga je, čini se, dopustiva i druga mogućnost koju donosi dubrovački kroničar *Resti* pišući da je humski knez Petar koji je kneštvom upravljao od 1192. do 1227., a za kojega *Resti* drži da je bio Miroslavov sin, negdje krajem 12. stoljeća tražio od Dubrovčana 300 perpera za slobodan Donatov povratak u biskupiju navodeći kako ga je zbog ratova koje je vodio s Dubrovnikom „njegov otac“ protjerao kao onoga koji je priznavao vlast dubrovačkog nadbiskupa.¹² Prvi poznati sukob Nemanjića i Dubrovnika dogodio se

¹¹ „[...] et in illa loca, in quibus olim cathedrales sedes fuisse noscuntur, ordinari permittat, si aliter ad hoc induci nequiverit, regia potestate compellas.“ Papa Aleksandar III. ugarsko-hrvatskom kralju Beli III. 6. 7. 1181., *Codex diplomaticus*, sv. 2, 175. „Accepimus etiam, quod loca illa, in quibus cathedrales sedes olim fuisse noscuntur, ordinari libere non permittas, propter quod dilectus filius T(heobaldus) subdiaconus noster in te, dum in partibus illis legationis officio fungeretur, sicut eo referente accepimus, excommunicationis sententiam promulgavit.“ Papa Aleksandar III. humskom knezu Miroslavu 7. 7. 1181., *Codex diplomaticus*, sv. 2, 176. O ovom pismu s diplomatske strane: Jadranka NERALIĆ, „Srednjovjekovna Bosna u diplomatskim spisima Rimske kurije“, *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu* (Sarajevo: Institut za istoriju; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.), 373-374.

¹² „In questo tempo, essendo morto il conte Miroslavo, fratello del Nemagna, principe di nessuna elevatura, e successo Pietro, suo figliolo, nella sua contea di Zaculmia, mandò a Ragusa il suo cancelliere per ambasciatore ad offerir alla repubblica, che per le guerre, state fra suo padre e la repubblica, esso suo padre avendo cacciato Donato, vescovo di Stagno, suffraganeo dell'arcivescovo di Ragusa, come colui che era obbediente e voleva riconoscer per superiore la metropoli di Ragusa.“ *Cronica Ragusina Junii Restii, Ab origine urbis usque ad annum 1451*, Scriptores, sv. 2, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Speratus NODILO (ur.), (Zagrabiæ: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1893.), 66.

1184.-1185. pa nije nemoguće da je biskup Donat, ako su Restijeve riječi točne, upravo protjeran u ovom sukobu.

Biskup Donat je ostao izgnanik do kraja života. Umro je na Lokrumu 1211. godine.¹³ Poslije njegove smrti knez Petar je ponovno, kako piše *Resti*, nudio nadbiskupu Leonardu i dubrovačkim vlastima da za stonskog biskupa postave jednog od svojih kanonika ili koga hoće tražeći zauzvrat 200 zlatnih perpera. Međutim, Dubrovčani ponovno nisu pristali.¹⁴ Njima je, čini se, bolje odgovaralo stanje bez stonskog biskupa čiji je jurisdikcijski prostor vjerojatno preuzeo sam dubrovački nadbiskup nakon sklopljenog mira između Nemanjića i Dubrovnika 1186. godine, u čijem je sklapanju sudjelovao i sam dubrovački nadbiskup Tribun.¹⁵ Na takav zaključak upućuje podatak što ga donosi dubrovački kroničar Ragnina koji piše da je dubrovački nadbiskup Bernard na putu prema Bosni u Zahumlju pete godine svojega nadbiskupovanja, dakle 1194., blagoslovio crkvu na čast sv. Kuzme i Damjana te činjenica da i sam Papa prilikom imenovanja nadbiskupa Bernarda 1189. istoga preporučuje Nemanji i braći tražeći od njih da ga prihvate i poštuju u svemu što je Božje.¹⁶

Vijesti o trebinjskim biskupima iz toga vremena, kao što je već napomenuto, također su vrlo rijetke. Ono što imamo uglavnom je iz kasnijih stoljeća, i to od dubrovačkih kroničara. Mavro Orbini spominje da je sredinom 12. stoljeća trebinjski biskup bio neki Konstantin koji

---

¹³ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 75.

¹⁴ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 75.

¹⁵ *Codex diplomaticus*, sv. 2, 201-202. O ratu i sklopljenu miru pogledati: Konstantin JIREČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, (ćir.), sv. 1, Jovan RADONJIĆ (prev.), (Beograd: Neven, 2006., fototipsko izdanje), 154.

¹⁶ „Costui (nadbiskup Bernard, op. M.K.), alle preghiere di Jurcha, zupano di Rascia, andò in la provincia de Zachulmia, l'anno quinto del suo officio, e ivi consacrò la ecclesia di santi Cosmo i Damiano.“ *Anales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, *Scriptores* sv. 1, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Speratus NODILO (ur.), (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1883.), 219. Crkva posvećena sv. Kuzimi i Damjanu mogla bi se nalaziti u selu Vračići kod Blagaja. Odatle potječe kameni natpis pronađen na jednom grobu u Blagaju koji govori o gradnji neke crkve u vrijeme Nemanje. Marko VEGO, „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 15-16 (1960.-1961.), 265-266. Preporuka nadbiskupa Bernarda Nemanji i braći. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 238. O tome također: K. JIREČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, 158; I. PULJIĆ, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj Zemlji“, 120-121.

je s ostalim biskupima gornje Dalmacije potvrđen 1141./1142. kao sufragan dubrovačkog nadbiskupa Andrije de Lucca.¹⁷ Isti podatak donosi i *Resti*, ali ne spominje ime biskupa Konstantina, nego samo da je nadbiskup Andrija išao u Rim i od pape Inocenta II. (1130.-1143.) dobio potvrdu sufraganskih biskupija „gornje Dalmacije, Trebinja, Zahumlja i Bosne“.¹⁸ *Resti* dalje nastavlja da je 1154. papa Anastazije IV. (1153.-1154.) poslao svojega poslanika koji je trebao u Dubrovniku sazvati provincijalni koncil kako bi „grijehe raskola u koji su bili upali biskup Trebinja i Duklje“ i ostale zloporabe u Crkvi toga vremena bile riješene. Na koncil su došli biskupi i gornje i donje Dalmacije, osim biskupa Drivasta i Ulcinja koje je zbog neposlušnosti Papin legat ekskomunicirao i lišio biskupske službe.¹⁹ *Resti* ne spominje biskupa Trebinja koji je bio predmet spora kao pobunjenika, što bi značilo da je bio prisutan na koncilu te da se odrekao raskola u koji je bio upao i prihvatio dubrovačkog nadbiskupa za svojega metropolita. *Resti* također piše da je Papa odluke ovoga koncila potvrdio te da su se njegova pisma nalazila u dubrovačkom arhivu u vrijeme kad je pisao svoju kroniku.²⁰ I *Resti* i Orbini i *Lucarri* spominju trebinjskog biskupa ne spominjući mu ime, a vjerojatno se radilo o biskupu Konstantinu ili njegovu nasljedniku čije nam ime nije poznato, kao posrednika mira između bosanskog bana Borića i Dubrovnika. Bitku bana Borića i Dubrovčana kroničari smještaju u Trebinje s različitim godinama. Orbini i *Luccari* pišu da je to bilo 1154. a *Resti* 1159./1160. godine.²¹ Bez obzira na to kad se sukob dogodio, vjerujući da su kroničari imali pred sobom neki podatak o njemu, sva trojica spominju da je ban Borić nakon poraza poslao trebinjskog biskupa Dubrovčanima s ponudom mira.²² Iz toga bi se dalo zaključiti da je trebinjski biskup tada stolovao

¹⁷ M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 312.

¹⁸ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 51.

¹⁹ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 52.

²⁰ „Ed al ritorno del legato, le deposizioni suddette e scomuniche, e le altre azioni, furono dal pontefice ratificate, [...]. Le quali lettere anche oggi giorno si trovano nell'archivio delle reliquie pubbliche.“ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 52.

²¹ M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 408; Giacomo Pietro LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, (Venetia: 1605.), 20; *Cronica Ragusina Junii Restii*, 54.

²² M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 410; G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, 20; *Cronica Ragusina Junii Restii*, 54. Drugih podataka o ovoj bitci nemamo, stoga se povjesničari prema njoj različito odnose. Foretić smatra da ovaj podatak treba prihvatiti s rezervom, a Perojević da je izmišljen. Za razliku

u Trebinju inače ga ban Borić ne bi mogao poslati kao posrednika mira neprijateljskoj strani. Od spomena ovoga biskupa pa sve do biskupa Salvija, kojeg je posvetio dubrovački nadbiskup Ivan sredinom 13. stoljeća, o imenima i djelovanju trebinjskih biskupa ne nalazimo nikakva spomena.²³ Premda o njima ne nalazimo nikakva spomena, biskupija je postojala jer se redovito u papinskim bulama spominje kao sufraganska Dubrovačke metropolije.²⁴ Ostaje pitanje je li bila redovito popunjana. Jedna od bula, odnosno pisama iz toga vremena, ono Aleksandra III. (1159.-1181.) s kraja 1167. daje naslutiti da je u to vrijeme trebinjska biskupska stolica, kao i stonska i skutarska, bila upražnjena. Naime, pismo je upućeno biskupima pulatskom, svačkom i drivatskom te svećenicima a ne biskupima stonske, skutarske i trebinjske biskupije.²⁵ Da su te biskupske stolice u to vrijeme bile popunjene, vjerojatno bi njihove biskupe Papa spomenuo kao i ostale. Za ostalo vrijeme bule nam ništa ne govore, ali sama činjenica da dubrovački nadbiskupi toliko inzistiraju na potvrđivanju svojih metropolitanskih prava, dopušta zaključiti da njima podložne biskupije, pa tako i trebinjska, nisu bile upražnjene. Ovom u prilog idu i dokumenti koji spominju imenovanje biskupa Salvija koji nigdje ne

---

od njih Tošić ga prihvaća kao činjenicu. Vinko FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808., Prvi dio. Od osnutka do 1526.* (Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980.), 42; Marko PEROJEVIĆ, „Ban Borić i Kulin“, *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* (Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1991.), 203; Đuro TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, (ćir.), (Beograd: Istarski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1998.), 77.

23 O biskupu Salviju: Daniele FARLATO – Jacobo COLETO, *Illyrici sacri*, sv. 6 (Venetiis: MDCCCXV.), 291. Bazilije PANDŽIĆ, *De dioecesis Tribuniensi et Mercanensi* (Roma: Pontificium Athenaeum Antonianum, 1959.), 84.

24 Bula pape Hadrijana IV. iz 1158. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 84-86; Bula pape Aleksandra III. od 29. 12. 1167. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 111-113; Druga bula pape Aleksandra III. od 29. 12. 1167. upućena biskupima i kleru gornje Dalmacije. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 113-114; Bula pape Urbana III. iz 1187. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 206-208; Bula pape Klemeta III. iz 1189. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 226-229; Bula pape Grgura IX. iz 1227. i 1238., *Codex diplomaticus*, sv. 3, 274-276 i *Codex diplomaticus*, sv. 4, 54-56. Bez obzira na to bile neke od njih autentične ili krivotvorene, to ne umanjuje važnost činjenice da se biskupija u njima redovito spominje.

25 „Alexander episcopus seruus seruorum dei venerabilibus fratribus Politanensi, Svacensi et Drivastensi episcopis et dilectis filiis uniuersis clericis Staniensis, Scutariensis et Tribuniensis ecclesiarum salutem et apostolicam benedictionem.“ Bula pape Aleksandra III. od 29. 12. 1167. *Codex diplomaticus*, sv. 2, 113.

spominju da je biskupija prije njegova imenovanja bila dugo vremena upražnjena.

Izvori koji govore o obredu i crkvenom jeziku na humsko-trebinjskom području u ranom srednjem vijeku vrlo su oskudni. Ono što se može razabrati iz šturih povijesnih vrela, navodi na zaključak da je prevladavajući bogoslužni jezik bio staroslavenski, a da je u obredu dolazilo do miješanja zapadno-latinskog i istočno-bizantskog.

Neposredno prije zasjedanja Splitskog sabora 925. godine na kojem su bili prisutni i stonski i dubrovački biskup, kao i Mihovil „knez Humljana“, papa Ivan X. (914.-928.) pisao je splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima da je čuo da se na području njihovih biskupija „širi druga nauka, koja se ne nalazi u svetim knjigama“ precizirajući poslije da je riječi o Metodovoj nauci i pozvao ih je da se potrudu „da se u zemlji Slavena obavlja služba Božja prema običajima svete rimske Crkve, tj. na latinskom, a ne na drugom jeziku“.²⁶ Tri godine poslije jedan od zaključaka također Splitskog sabora iz 928. koji je potvrdio papa Leon IV. izričito je upozorio biskupe Stona, Dubrovnika i Kotora da „u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede istinu kršćanske vjere“. Premda zaključak sabora iz 928. izričito ne spominje slavensko bogoslužje ni „Metodov nauk“, iz konteksta papinskih pisama u vrijeme održavanja Splitskih sabora moglo bi se zaključiti da se radilo upravo o njemu.²⁷ Dubrovački kroničar *Resti* piše da je bosanskog biskupa Radogosta, najvjerojatnije 1195., u Dubrovniku zaredio nadbiskup Bernard te da je Radogost, ne znajući ni latinski niti ijedan drugi jezik osim „slavenskog“, zakletvu vjernosti i poslušnosti svojem metropolitu položio na „slavenskom“ jeziku „koji je po starom privilegiju uživao ovu pogodnost, dobivenu od pape Ivana VIII. 880. godine“.²⁸

²⁶ Latinski tekst pisma: *Codex diplomaticus*, sv. 1, 30. Hrvatski prijevod: *Izvori za hrvatsku povijest*, sv. 1, (do god. 1107.), Nada KLAIĆ (ur.), (Zagreb: Školska knjiga, 1955.), 32-33.

²⁷ Zaključci sabora iz 928. *Codex diplomaticus*, sv. 1, 27-28; Neven BUDAK, „Prilog valorizaciji Humsko-duklijskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. stoljeća)“, *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986.), 126.

²⁸ „Nè sapendo (biskup Radogost, M.K.) le lettere latine, nè altre, eccetto le slavoniche, quando fece il giuramento della fedeltà ed obediencia al suo metropolitano, lo fece in lingua slava, la quale per antico privilegio gode questo beneficio, avuto dal pontefice Giovanni VIII, nell'anno 880.“ *Cronica Ragusina Junii Restii*, str. 63.

Činjenica da su Dubrovčani bili upoznati s privilegijem koji je papa Ivan VIII. dao *slavenskom jeziku*, govori u prilog tomu da je služba Božja na slavenskom jeziku na dubrovačkom metropolitanskom jurisdikcijskom području u ranom srednjem vijeku bila poznata.²⁹ Još sigurniji dokaz o postojanju slavenske službe Božje na dubrovačkom crkvenom jurisdikcijskom području u ranom srednjem vijeku jest činjenica da je ona postojala i u kasnom srednjem vijeku. Češki kroničar Pulkava 1374. bilježi da „po nadbiskupijama, i pokrajinama splitskoj, dubrovačkoj i zadarskoj i kod svih njihovih područnih biskupa, i po mnogim drugim biskupijama, tako biskupi kao i svećenici mise i druge bogoštovne čine služe do danas na slavenskom jeziku“.³⁰ Dubrovački arhivski spisi s kraja 14. stoljeća donose obilje podataka o slavenskim svećenicima, odnosno svećenicima koji su se na starom dubrovačkom području, bez Pelješca, Primorja i Konavala, služili slavenskim jezikom u bogoslužju. Iz podataka koje je prikupio i objavio Ante Liepopili slavenskim jezikom u bogoslužju služilo se u Gružu, Župi, Zatonu, Rijeci i Šumetu.³¹ Ako se u ovim mjestima krajem 14. stoljeća koristio slavenski jezik u bogoslužju, bez sumnje je korišten i u stoljećima prije te ako je korišten takoreći u predgrađu „latinskog“ Dubrovnika, nemamo razloga sumnjati da je korišten također i u njegovim sufraganskim biskupijama jer su puno više od „predgrađa“ bile naseljene slavenskim stanovništvom.³² Što se tiče pitanja obreda, čini se da je na ovim rubnim prostorima dolazilo do miješanja zapadnoga i istočnoga. U prilog ovoj tezi idu istraživanja Kijevskih [*Ki*] i Sinajskih [*Si*] listića koje je obavila Marija Pantelić. Radi se o najstarijim dosad pronađenim fragmentima staroslavenske

---

29 Pismo *Industriae tuae* pape Ivana VIII. moravskom knezu Svatopluku u hrvatskom prijevodu pogledati u: Franjo ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata, 1, Srednji vijek* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.), 100-101.

30 Pulkavin podatak donose: Ante LIEPOPILI, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 220 (Zagreb: 1919.), 41; Dominik MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine* (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica, 2013.), 371.

31 A. LIEPOPILI, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, str. 43-51.

32 O naseljenosti dubrovačkog područja „izvan zidina“ slavenskim stanovništvom u 13. stoljeću pogledati: Josip LUČIĆ, „Etnički odnosi na dubrovačkom teritoriju u XIII. stoljeću“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 4 (1969.), 28-31.

liturgije. Analizirajući spomenute listiće, došla je do zaključka da se u njima prožimaju zapadna i istočna liturgija te da su korišteni i dijelom nastali od kraja 10. do početka 12. stoljeća na južnohrvatskom prostoru, odnosno na području dubrovačke crkvene jurisdikcije.³³ Nakon analize Pantelić je zaključila: „*Ki* predstavljaju najstariji liturgijski spomenik jednog dijela najstarijega Gregorijanskog sakramentara s istočnim leksikom i izrazima, a *Si* najstariju istočnu liturgiju protkanu oracijama suvremene zapadne duhovnosti. Mlađi spisi *Ki*₂, *Si*₂, *Si*₃ iz konca 11. ili početka 12. st. svjedoče upotrebu *Ki* i *Si* na pograničnom u to vrijeme, mješovitom području kao što je bila dubrovačka Astarea i poluotok Pelješac sa svojim humskim zaleđem.“³⁴ Do sličnih spoznaja došao je paleoslavist i jedan od najkompetentnijih istraživača staroslavenskih evanđelja Josip Vrana proučavajući *Miroslavljevo evanđelje*. Prema Vrani evanđelistar posvećen humskom knezu Miroslavu pisan je za upotrebu u liturgiji istočnog obreda, međutim, njegovi pisari, osobito prvi i treći, svoje su vještine naučili u zapadnom benediktinskom kulturnom krugu. Kako evanđelja zapisana u evanđelistaru već tada nisu bila upotrebljiva u istočnoj liturgiji i kako u njih nisu ušli reformatorski elementi Istočne Crkve onoga vremena, zaključuje da je nastao na području na kojem je jurisdikciju imala Zapadna Crkva. Spominjanje humskoga kneza Miroslava upućuje na njegov nastanak na području kneževе vlasti. Najvjerojatnije su njegovi pisci bili domaći monasi benediktinske mljetske opatije školovani u talijanskim apulijskim samostanima.³⁵ Na koezistenciju zapadnog i istočnog obreda upućuje također bula protupape Klementa III. (protupapa: 1080.-1100.) o osnutku Barske nadbiskupije i metropolije iz 1089. godine. Protupapa je barskom nadbiskupu podvrgao biskupije „srpsku, bosansku i trebinjsku [...] i

³³ Marija PANTELIĆ, „O Kijevskim i Sinajskim listićima“, *Slovo* 35 (1985.), 5-56. Sažetak: 53-54.

³⁴ M. PANTELIĆ, „O Kijevskim i Sinajskim listićima“, str. 54.

³⁵ Josip VRANA, „NIKOLA RODIĆ – GORDANA JOVANOVIĆ, ‘Miroslavljevo jevanđelje. Kritičko izdanje. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1986, str. 344 i 3 priloga““, *Slovo* 37 (1987.), 195-201; Marija PANTELIĆ, „JOSIP VRANA, L'Évangéliste de Miroslav, Contribution à l'étude de son origine. Mouton et Co. 1961. 'S-Gravenhage. Str. 211+10 fotografija“, *Slovo* 14 (1964.), 137-141.

sve samostane kako Dalmatinaca, također i Grka i Slavena“.³⁶

2. Vjerske prilike u Humskoj zemlji od osnutaka Srpske arhiepiskopije do 30-ih godina 14. stoljeća

Crkvene prilike na istočnohumskom srednjovjekovnom prostoru počele su se mijenjati, ali ne radikalno, početkom 20-ih godina 13. stoljeća osnutkom Srpske arhiepiskopije. Do njezina osnutka ne može se govoriti o prisutnosti pravoslavlja na ovim područjima. Premda su Nemanjići naginjali Istočnoj Crkvi, oni do ovoga vremena nisu bili načisto kojoj Crkvi pripadaju ili žele pripadati. Sin Stefana Nemanje, Stefan Prvovjenčani zatražio je 1217. i dobio od pape Honorija III. (1216.-1227.) kraljevsku krunu, a njegov brat Vukan Nemanjić, vladar Duklje i Trebinja, ostao je katolik do kraja života. Humski knez Petar koji je zavladao Humskom zemljom početkom 90-ih godina 12. stoljeća, za kojeg Orbini piše da nije bio Nemanjić nego „rodom iz Huma“,³⁷ čak je, kako piše dubrovački kroničar *Resti*, dva puta nudio Dubrovniku da postavi stonskog biskupa tražeći za to novčanu nadoknadu na što Dubrovčani, prema pisanju istog kroničara, nisu pristali.³⁸

Međutim, 1219. dogodio se jedan od presudnih događaja vjerske i crkvene povijesti južnoslavenskih prostora. Podrškom carigradskog patrijarha Manojla, bizantskog cara Teodora I. Laskarisa i srpskog kralja brata mu Stefana Prvovjenčanog, Rastko Nemanjić,

³⁶ „[...] et omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclauorum“. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I., (annos 344-1343 tabulamque geographicam continens), Dr Ludovicus de THALLÓCZY, Dr Constantinus JIREČEK et Dr Emilianus de SUFFLAY (prik. i obrad.), (Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen MCMXIII), 27. Hrvatski prijevod navedenog djela bule: Eduard PERIČIĆ, „Crkveno-pravni odnosi Dubrovnika i Bara, odnosno Dubrovačke i Barske nadbiskupije“, Želimir PULJIĆ i Nediljko A. ANČIĆ (prir.), *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)* (Dubrovnik: Biskupski ordinarijat; Split: Crkva u svijetu, 2001.), 344.

³⁷ M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 313. Orbinijevo mišljenje prihvaćaju Jireček i Ančić. K. JIREČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, 171; Mladen ANČIĆ, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, 2001.), 151-152.

³⁸ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 66. 75.

koji se krajem 12. stoljeća zamonašio i uzeo ime Sava, u prvoj polovici 1219. godine izdvojio je ispod vlasti ohridskog arhiepiskopa srpsku eparhiju i utemeljio samostalnu srpsku arhiepiskopiju koja će kasnije, u vrijeme cara Dušana, postati patrijarhat. U organizaciji Srpske Crkve koja se počela provoditi 1220. godine među eparhijama koje su uspostavljene nalazila se i Humska eparhija. Za osnivanje eparhije u Humu arhiepiskop Sava imao je povoljne crkvene i političke okolnosti. Zahumska, odnosno stonska biskupska stolica bila je već duže vremena upražnjena, a Hum je upravo te godine došao pod vlast njegova brata Stefana Prvovjenčanog koji je protjerao domaćeg kneza Petra.³⁹ O boravku humskog episkopa u Stonu povijesni izvori su vrlo šturi. Jedini siguran spomen njegova boravka u Stonu susrećemo 1239. godine, i to kao sudionika na jednom „stanku“ koji je trebao razriješiti neka prijeporna pitanja između Dubrovčana i Omišana. Uz Dubrovčane i Omišane „stanku“ je prisustvovao episkop Ilarije i izaslanici srpskog kralja Vladislava koji je tih godina vladao Humskom zemljom.⁴⁰ Darovnica kralja Uroša I. iz 1243.-1253. govori o crkvi i domu svete Bogorodice u Stonu. Spominjanje crkve i doma upućuje na episkopsko sjedište te je episkop vjerojatno boravio u spomenutom domu uz crkvu sv. Marije od Lužina gdje je ranije bilo sjedište katoličkog biskupa.⁴¹ Međutim, njegov boravak u Stonu nije bio duga vijeka. Zasiurno je episkop već između 1253. i 1263. boravio u manastiru sv. Petra na Limu, što potvrđuje povelja kralja Uroša I. izdana tih godina.⁴² Zbog čega je i kad napustio Ston, izvori ništa ne govore, što je dalo povoda različitim mišljenjima. Srpski se povjesničari uglavnom drže Ćorovićeva mišljenja da se to dogodilo između 1252. i 1254. i kao razloge navode potres koji se dogodio u Stonu 1252. i prelazak župana Radoslava na

³⁹ M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, 152.

⁴⁰ *Codex diplomaticus*, sv. 4, 77. Zanimljivo da Resti piše kako je Ilarion bio jedan od Omišana: „L'anno seguente poi, alli 9 di maggio, si congregò lo *stanco* nel luogo solito, in cui intervennero [...], e dalla parte degli Almisiani: Ilario vescovo, conte Nicolò di Vladimir ed il conte Pribislavo di Maldusio.“ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 86.

⁴¹ S dotašanjem literaturom: Marija JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, (ćir.), (Beograd: Historijski institut u Beogradu - Narodna knjiga, 1985.), 32; Ante DRAČEVAC, „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“, *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona*, (Ston: Mjesna zajednica „Ston“, 1987.), 82.

⁴² M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 107.

stranu ugarsko-hrvatskog kralja.⁴³ Isto prihvaća i Dračevac bez ikakva kritičkog osvrta.⁴⁴ Čini se da su Ćorovićeви argumenti neodrživi. Potres kao razlog premještanja sjedišta jedne tako važne crkvene institucije teško se može prihvatiti. Zbog potresa je episkop mogao privremeno izmjestiti svoje sjedište, ali ne za stalno, kako je riječ u ovom slučaju. Mišljenje da bi episkopa na premještanje sjedišta mogao potaknuti prelazak župana Radoslava na stranu ugarsko-hrvatskog kralja također je neodrživo jer je već Radoslavov otac knez Andrija prešao na stranu kralja istoga kraljevstva kad je morao bježati pred svojim rođakom srpskim kraljem Vladislavom iz Huma, svakako prije lipnja 1237., i skloniti se, negdje blizu Splita, na područje ugarsko-hrvatskog kralja.⁴⁵ Ono što je moglo natjerati episkopa da premjesti sjedište svoje eparhije, mogle su biti, kako je i Ćorović predmnijevao, ali smjestivši ih desetljeće kasnije, nepovoljne političke prilike. Stoga, uvjerljivije izgleda Ančićevo mišljenje, koje je i Puljić naznačio, da se episkop povukao na Lim nakon tatarske provale 1242. koja je opustošila Humsku zemlju i s njom povezanog povratka na vlast humskog kneza Andrije koji nije bio u dobrim odnosima sa srpskim kraljevima kao zaštitnicima nacionalne Crkve.⁴⁶ O prisilnom odlasku episkopa pisao je stonsko-koručulanski biskup Ivan sedamdesetih godina 14. stoljeća. U pismu upućenom trebinjskom biskupu papa Urban IV. (1378.-1389.) 1378. piše da je spomenuti biskup Ivan pisao njegovu prethodniku papi

⁴³ Vladimir ĆOROVIĆ, „Značaj Humske eparhije“, (ćir.), Đorđe PILJEVIĆ (prir.), *Srpski manastiri u Hercegovini* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.), 51-53; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 38; Boris NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, (ćir.), (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.), 32. Slijepčević je donio razna mišljenja koja su postojala u dotadašnjoj literaturi te zaključio: „Biće verovatno najtačnije, da je prijenos sedišta humske episkopije izvršio episkop Danilo.“ Episkop Danilo živio je u vrijeme kralja Milutina. Đoko SLIJEPČEVIĆ, „Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropolit) od 1219. do kraja XIX. veka, (ćir.), *Episkopija Zahumsko-hercegovačka* (Beograd: Svet knjige, 2006.), 121-127.

⁴⁴ A. DRAČEVAC, „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“, 82-83.

⁴⁵ M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, 153.

⁴⁶ M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, 153-154, 157-158. Puljić je 1996. naznačio da bi razlog premještanja mogao biti taj što srpska vlast u Humu „nije bila ni jaka ni stabilna, a i relativno kratka“ te je tomu mogla također doprinijeti provala Tatara. On također dopušta mogućnost potresa, ali kao najvažniji razlog navodi „što se pučanstvo lako ne povodi za politički nametnutom religijom koju prihvaćaju uglavnom pojedinci iz koristoljublja“. I. PULJIĆ, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“, 124.

Grguru XI. (1370.-1378.) da su stanovnici Stona i Stonske biskupije, „koji su od davnih vremena unatrag bili raskolnici i nevjernici“, iz grada i biskupije istjerali „nekog sina bezakonja, koji je već dugo po obredu Grka i raskolnika držao zauzetima episkopat i crkvu Stonsku“.⁴⁷

Na osnovi raspoložive izvorne građe teško je zaključiti kakve je poremećaje na vjerskom, odnosno crkvenom polju izazvalo osnivanje Humske eparhije. Čini se da u početku nije bilo zamjetnijih poremećaja. Gledano „odozdo“ očima vjernika pa vjerojatno i svećenika koji su, kao što je već napomenuto, slavili obrede na slavenskom jeziku s mješavinom zapadnog i istočnog obreda, neka znatnija promjena nije se mogla primijetiti.⁴⁸ Možda im je čak Ilarion bio razumljiviji

⁴⁷ „Dudum siquidem pro parte venerabilis fratris nostri Joannis, episcopi Stagnensis, exposito felices recordationis Gregorio pape XI. predecessori nostro, quod dilecti filii ciues et incole et habitatores ciuitatis et diocesis Stagnensis, qui a longinquis retro temporibus scismatici et infideles fuerant, ueram et catholicam fidem agnoscentes ad ecclesie unitatem erant reuersi, quodque dicti ciues, incole et habitatores quendam iniquitatis filium, qui secundum ritum Grecorum et scismaticorum episcoptaum et ecclesiam Stagnensem iam diu detinuerat occupatos, de ciuitate et diocesi predictis expulerant.“ Urban VI. trebinjskom biskupu 24. 11. 1378., *Codex diplomaticus*, sv. 16, 415.

⁴⁸ Otome također J. Šidak u radu „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku“ samo što njegovu tezu da je slavensko bogoslužje koje je prema njemu bilo „najvjerojatnije na istočnom obredu“ produžilo „da nesmetano živi i čak je moglo spokojnije živjeti, bez bojazni pred univerzalističkim težnjama katolicizma“ valja smatrati neodrživom. Jaroslav ŠIDAK, „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku“, u: *Historijski zbornik XXXIII-XXXIV 1* (1980.-1981.), 279. *Ponajprije*, Šidak za to ne donosi nikakav argument, nego piše „najvjerojatnije. *Drugo*, zato što istočni obred nije bio prevladavajući nego zapadni jer su do toga vremena Ston i Humska zemlja u crkvenom pogledu redovito bili okrenuti prema zapadu. *Treće*, zbog blizine istoka i bizantske pa djelom i bugarske vlasti vjerojatno je zapadni obred bio prihvatio neke dijelove istočnog obreda, ali ne u toj mjeri da je istočni postao prevladavajući. *Četvrto*, što se tiče teze da je osnutkom Humske eparhije slavensko bogoslužje moglo „spokojnije živjeti, bez bojazni pred univerzalističkim težnjama katolicizma“, valja imati u vidu da je takva misao konstrukt kasnijih vremena koju autor primjenjuje ondje gdje joj nije mjesto jer je slavensko bogoslužje živjelo i nekoliko stoljeća poslije na istom prostoru u okviru „univerzalnog katolicizma“. A. LIEPOPILI, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, 30-58. Mihajlo DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriju Dubrovačke Republike u srednjem vijeku“, (ćir.), *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 14, 1-2 (1934.), 50-56. Mihajlo DINIĆ, „Chiuriliza slovenskih popova dubrovačke građe“, (ćir.), *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 26, 3-4 (1960.), 274-279.

od Donata. Zanimljivo je primijetiti činjenicu da iz toga vremena nije poznata nikakva negativna reakcija niti crkvenog niti političkog Dubrovnik⁴⁹ na ovaj, današnjim očima gledano, uzurpatorski čin. Da ni za srpskog kralja Stefana Prvovjenčanog to nije predstavljalo nikakav lom u crkvenim odnosima, govore dvije činjenice. U ožujku 1220. kralj je pisao papi Honoriju III. (1216.-1227.) kao sin Rimske Crkve moleći ga da Božji i njegov blagoslov budu uvijek nad njegovom krunom i zemljom.⁵⁰ Nekoliko godina poslije osnutka Humske eparhije, koju je prema povelji Uroša I. kralj Stefan obdario posjedima u Stonu i Humskoj zemlji, kralj je također između 1222. i 1228. obdario i mljetske benediktince, potvrdivši im posjed cijeloga otoka Mljeta i poklonivši im na Ratu (Pelješcu) crkvu sv. Stjepana i Jurja u Janjini, zemlje na području Janjine i Popove Luke, tj. prostor od Motoružnice do Žuljane, od jednog mora do drugoga, te crkvu sv. Nikole u Stonu.⁵¹ Humsku eparhiju, odnosno crkvu svete Bogorodice, kralj Stefan je obdario u Stonu zemljom oko crkve, te na Pelješcu polovicom zemlje u Crnoj Gori.⁵² Iz darovnicâ, koje su nastale samo u nekoliko godina razlike, s tim da je prije nastala ona crkvi sv. Bogorodice, proizlazi da su u Stonu u jednoj crkvi liturgiju slavili humski episkop i njegovi monasi, a u drugoj, u neposrednoj blizini, mljetski benediktinci. Do kada je to potrajalo, ne znamo. Darovnicu Stefana Prvovjenčanog

⁴⁹ Kad su Dubrovčani sastavljali zapis o stanku u Stonu na kojem je sudjelovao i episkop Ilarion, uopće nisu osjetili potrebu dodati mu uz sakramentalni naslov i neki pridjev poput srpski ili raskolnički. Možda se pridjev raskolnički može opravdati strahom ali srpski ne. *Codex diplomaticus*, sv. 4, 77.

⁵⁰ „Quemadmodum omnes Christiani diligunt vos et honorant, et pro Patre et Domino retinent, ita et nos desideramus Sanctae Romanae Ecclesiae, et Vestre Paternitatis filium nominari, affectans quod benedictio et confirmatio Dei et vestra sit, si verbis placet, super coronam et terram nostram semper manifeste.“ *Illyrici sacri*, sv. 7, 34; K. JIREČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, 169.

⁵¹ Darovnica objavljena u: *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Fr. MIKLOSICH (izd.), (Graz: Institut für Slavistik der Universität Graz, 1964.), 8-10. *Codex diplomaticus*, sv. 3, 223-225. Usporedi također: A. DRAČEVAC, „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“, 83; Dijana KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji* (Mostar: Crkva na Kamenu, 2008.), 26; Božo BANIČEVIĆ, „Osnivanje Korčulanske biskupije“, *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije*, 222.

⁵² Povelja kralja Uroša I. iz 1243.-1253. crkvi sv. Bogorodice u Stonu u: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, prikupio i uredio Stojan NOVAKOVIĆ, (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1912.) 600-601. M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 102-103.

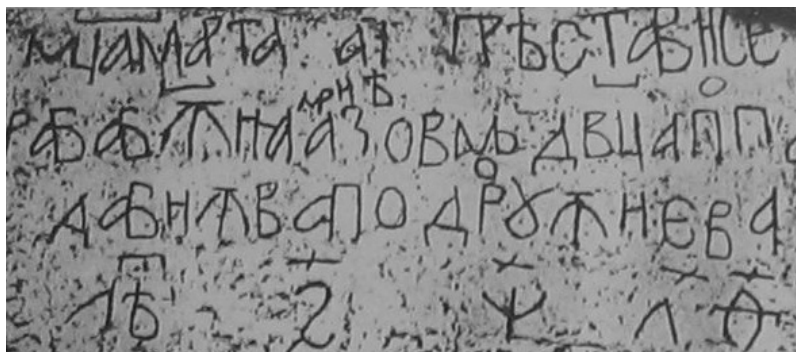
mljetskim benediktincima potvrdio je gotovo stoljeće kasnije srpski kralj Milutin te papa Ivan XXII. 1324. i 1325. godine, doduše bez izričitog spomena crkve sv. Nikole.⁵³ Kako je bilo u unutrašnjosti Humske zemlje, izvori ništa ne govore. Natpis iz Vidoštaka kod Stoca, koji je Vego datirao u 1231. godinu, o popu Dabiživu i „divici Mariji“ koja je bila njegovo „podružije - žena“, sam po sebi ništa ne govori o njegovoj crkvenoj pripadnosti.⁵⁴ Celibat kao argument različitosti u to vrijeme ne može se koristiti. Četvrti lateranski koncil je samo petnaestak godina prije, 1215., donio odluku u kanonu koji govori *O kažnjivoj neuzdržljivosti klerika* da svećenici „koji se prema običaju svoje zemlje nisu odrekli ženidbene veze, ako su bili pali, neka se teže kazne, jer se mogu služiti zakonitom ženidbom“.⁵⁵ Nedavno je na lokalitetu Podvornice u Lištanima kod Livna na području Splitske nadbiskupije, gdje nije zabilježena nikakva prisutnost pravoslavlja, pronađen nadgrobni natpis pisan crkvenoslavenskim jezikom koji je, kako se pretpostavlja, nastao tijekom 12. stoljeća a govori o popu Tjehodragu i njegovih pet umorenih sinova.⁵⁶ On što se zasigurno može zaključiti iz natpisa s Vidoštaka, jest da je pop Dabiživ pripadao svećenstvu crkvenoslavenske tradicije i vjerojatno je, kako je Vidoštak u to vrijeme pripadao jurisdikciji Humskog episkopa, priznavao njegovu nadležnost.

⁵³ Milutinova darovnica: *Monumenta serbica*, 71. *Codex diplomaticus*, sv. 6, 156. Papine potvrde: *Codex diplomaticus*, sv. 9, 197-198. i 245.

⁵⁴ O natpisu: Marko VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1964.), 10-11; Marko VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost, 1980.), 176-178. Novijeg datuma: Marinka ŠIMIĆ, „Pismenost u srednjovjekovnoj Hercegovini“, *Hum i Hercegovina kroz povijest*, 539-540.

⁵⁵ Kanon 14. *De incontinentia clericorum punienda*: „Qui autem secundum regionis suae morem non abdicarunt copulam conjugalem, si lapsi fuerint, gravius puniantur, cum legitimo matrimonio possint uti.“ Joannes Dominicus MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, sv. 22 (Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1961.), 1003.

⁵⁶ Marinka ŠIMIĆ, „Pismenost u srednjovjekovnoj Hercegovini“, 538.

Natpis o Mariji Divici iz Vidoštaka kod Stoca iz 1231. g.
(M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, 1964., 10.)

Osim posjeda oko crkve sv. Bogorodice u Stonu i polovice zemlje u Crnoj Gori Stefan Prvovjenčani je spomenutu crkvu, odnosno eparhiju, obdario još i selom Bivoljim Brdom s Poljicom i zaseocima Topolnicom i Morugom, selom Brštanikom s vinogradima, selom Živogošćem te selima Trnova i Osojnik u Primorju.⁵⁷ Pored ovih starih posjeda kralj Uroš I. je crkvu sv. Bogorodice u Stonu na području Humske zemlje obdario još cijelom „knežinom“⁵⁸ i polovicom luga u Stonu, te selom Ponikve sa zaseokom Duba i nekom zemljom kod Žuljana.⁵⁹ Svojom drugom poveljom koja je nastala između 1254. i 1263. kralj Uroš I. povećao je posjede Humske eparhije darovavši joj u Stonu knežev vrt i „vjerojatno“ cijeli lug te dva vinograda, jedan uz crkvu sv. Petra a drugi u Vinom. U Primorju je eparhija dobila zaselak Ustrn⁶⁰ kod Živogošća, selo Malikovo⁶¹ te u Sirakovićima tri djela zemlje s vinogradima i ljudima – „Konjuhov, Kovačev i Vratkov“ dio.⁶²

⁵⁷ Povelja kralja Uroša I. iz 1243.-1253. crkvi sv. Bogorodice u Stonu: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, 600-601; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 102-103.

⁵⁸ Pod pojmom „knežina“ vjerojatno bi trebalo razumjeti vlastelinsku rezervu koju su obrađivali ovisni seljaci svom gospodaru. Miloš BLAGOJEVIĆ, *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji* (Beograd: Historijski institut, 1973.), 357. – citirano prema: M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 106., bilješka 20.

⁵⁹ M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 105-106. U ovoj povelji uočljivo je povećanje vlastelinstva i veća koncentracija naselja oko manastira sv. Petra na Limu. *Ondje*, 107.

⁶⁰ Danas naselje Strnj – dio Živogošća.

⁶¹ Danas Majkovi kod Slanog.

⁶² M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 108.

Kada je Uroš I. obdarivao eparhiju ovim posjedima, Humskim kneštvom je vladao knez Andrija a njegovim zapadnim dijelom kao župan njegov sin Radoslav koji je 1254. stupio u savez s Dubrovčanima i Bugarima protiv kralja Uroša. Darivanje posjeda s jedne strane i stupanje u savez sina koji za sebe kaže da je „vjer'n' klet'venik' gospodinu kralu ugarskomu“ a ne oca s druge strane, kako je primijetio Ančić, oslikava ondašnji položaj humskog kneza koji se nalazio na razmeđu utjecaja ugarsko-hrvatskog i srpskog kralja i morao računati na blizinu obadvojice posebno ovog posljednjeg koji je Hum smatrao svojom djedovinom. Sve do prvih godina 14. stoljeća srpski su kraljevi imali neke prihode iz Huma kao i humski episkopi.⁶³ Zadnjih desetljeća 13. stoljeća Humsko kneštvo je bez pravog gospodara. Andrijin sin Juraj spominje se kao gospodar Drijeva 1280. godine.⁶⁴ Nasljednici Andrijina sina Bogdana vladali su Popovom.⁶⁵

U vrijeme kad je Humska zemlja bila bez pravog gospodara dolazi do imenovanja stonskog biskupa. Najprije je papa Martin IV. (1281.-1285.) pisao dubrovačkom nadbiskupu 13. lipnja 1284. da je do njega došlo da su trebinjska i stonska katedralna crkva već dugo vremena ispražnjene te mu naređuje „ako je i njemu to isto poznato“, da imenuje trojicu ili dvojicu biskupa.⁶⁶ Kako je papa Martin umro prije nego što je dubrovački nadbiskup primio njegovo pismo, nadbiskup se obratio njegovu nasljedniku papi Honoriju VI. (1285.-1287.) s upitom da li da postupi po naredbi njegova prethodnika, na što mu je papa Honorije pozitivno odgovorio.⁶⁷ Nedugo nakon ovog drugog pisma pojavljuje se stonski biskup Petar koji osim stonskog nosi i naziv korčulanski. Biskup Petar *Stamnensis* je 1287. zajedno s dubrovačkim

⁶³ M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, 155-157.

⁶⁴ Đuro TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku* (ćir.), (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.), 44.

⁶⁵ D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 269.

⁶⁶ Papino pismo: *Codex diplomaticus*, sv. 6, 488-489.

⁶⁷ Papino pismo: *Codex diplomaticus*, sv. 3, 142-143. krivo datirano 1216. godine. To je navelo neke povjesničare da govore o imenovanju stonskog biskupa 1216. godine. A. DRAČEVAC, „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“, 81-82; V. ČOROVIĆ, „Značaj Humske eparhije“, 46. Na to je upozoreno u: I. PULJIĆ, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“, 128-129. Dokument se nalazi ispravno datiran u: *Codex diplomaticus*, sv. 6, 551. Također u: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, sv. 1, (ab Innocentio pp. III. usque ad Paulum III. 1198-1549.), ab Augustino THEINER, (Romae: Typis vaticanis, 1863.), 103. Oba su pisma objavljena u: *Illyrici sacri*, sv. 6, 293.

nadbiskupom Bonaventurom, barskim nadbiskupom Mihovilom i još nekim drugim biskupima boravio u Narniju u Italiji (Umbrija) gdje su obdarili crkvu sv. Juvenala i zadobili predviđene oproste.⁶⁸ Biskup Petar se također spominje u dubrovačkim izvorima 1297. godine. Te mu je godine, 11. veljače, Marin Kružić, sin pokojnog Junija Kružića posudio 85 perpera koje mu je trebao vratiti do početka sljedeće korizme.⁶⁹ Godinu dana prije, 1296. neki su ljudi stonskog biskupa u selu Trnova opljačkali Dobroslava Dragušića sa Šipana uzevši mu kravu s junetom.⁷⁰ Ćorović, Slijepčević i Janković bez pridržaja govore da se ovdje radilo o ljudima humskog episkopa srpske arhiepiskopije.⁷¹ S njihovim se mišljenjem teško složiti. Povijesna događanja, činjenice i izvori upućuju na to da se radilo o stonskom biskupu Petru. Za to ima više razloga:

1. Ponajprije naslov „stonski biskup“ za humskog episkopa nije zabilježen nigdje ni u srpskim ni u dubrovačkim izvorima. Teško da bi Dubrovčani stonskim nazivali onoga koji ne stoluje u Stonu. Osim toga, ni službeni naziv njegove eparhije nije stonska nego humska.
2. Za razliku od humskog episkopa koji je na Limu, stonski katolički biskup Petar je tu, u njihovoj blizini. Štoviše, dubrovački izvori Petra izričito nazivaju stonskim biskupom, što se nigdje ne susreće za humskog episkopa. I Petrovi prethodnici a i nasljednici redovito se nazivaju stonskim biskupima, što je tradicija Zapadne Crkve. Već na saboru u Splitu 928. spominje

⁶⁸ *Illyrici sacri*, sv. 6, 328; I. PULJIĆ, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“, 129, osobito bilješka 165.

⁶⁹ „Die XI februari (1279). C. Marinus quondam Junii Crosii promisit et obligavit se dare et solvere domino Petro episcopo Stagniensis et curculensi yperperos LXXXV usque ad proximum festum carnispruium sine aliquo inducio et questione aliqua.“ *Spisi dubrovačke kancelarije*, knjiga 3, *Zapisi notara Tomazina de Savere 1284-1286 - Diversa cancellariae II (1284-1286)*, *Zapisi notara Aca de Titullo 1295-1297 - Diversa cancellariae III (1295-1297)*, Josip LUČIĆ (prep. i prir.), (Zagreb: Academia scientiarvm et artvm Slavovrm meridionalivm, 1988.), 332.

⁷⁰ „Die XVIII septembirs (1296). C. Dobroslavus Dragusich de Jupana suo sacramento conqueritur quod die jouis preterito, in contrata Ternoue, Rastenus et Craislauus et socii homines episcopi Stagni acceperunt ei unam vacam cum uno mançolo.“ *Spisi dubrovačke kancelarije*, knjiga 3, 290.

⁷¹ V. ĆOROVIĆ, „Značaj Humske eparhije“, 51; Đ. SLIJEPČEVIĆ, „Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka, 126; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 110.

se stonski biskup. Biskup Gabrijel se spominje kao stonski 1044. kada potvrđuje lokrumskom samostanu posjede crkve sv. Pankracija na Lokrumu.⁷² Pape Martin IV. i Honorije VI. pišu dubrovačkom nadbiskupu da su ispražnjene trebinjska i stonska katedralna crkva.⁷³

3. Humski episkop već je više od pola stoljeća na Limu i od one 1239. god. nema mu nikakva spomena nigdje na području Humske zemlje ni u zaleđu Dubrovnika.
4. Između Humske zemlje i Lima nalazi se Trebinjska biskupija, čiji je biskup Salvije (Slav) protjeran i lišen dobara tek oko 1250. godine.⁷⁴

Na temelju iznesenoga, ne bi trebalo biti teško prihvatiti zaključak da se ovdje radilo o stonskom katoličkom biskupu Petru. Spominjanje sela Trnove u posjedu stonskog biskupa, sela koje je inače prije bilo u posjedu humskog episkopa, odnosno Bogorodičine crkve u Stonu, govori da je već tada humski episkop izgubio neke posjede, možda i sve u Humskoj zemlji, na što će se žaliti episkop Danilo kralju Milutinu početkom 14. stoljeća.⁷⁵ Po logici stvari biskup je vrlo lako mogao naslijediti episkopove posjede a i svećenstvo i puk lako je moglo prihvatiti Petra kao što je nekada prihvatio „Iariona“ umjesto Donata. Na takav razvoj prilika upućuju i ondašnje političke prilike. Krajem 13. stoljeća Hum je, kao što je već napomenuto, bez pravog gospodara. Trgom Drijeva i okolinom vlada sin kneza Andrije Juraj a Popovom nasljednici njegova sina Bogdana. Susjedno Trebinje i Primorje u vlasti su kraljice majke Jelene koja je bila katolkinja i koja je po svoj prilici tražila od pape Martina IV. da se postave biskupi u Trebinju i Stonu.⁷⁶ Okruženje koje je u svakom slučaju pogodovalo stonskom biskupu.

⁷² *Illyrici sacri*, sv. 6, 325-326.

⁷³ *Illyrici sacri*, sv. 6, 293.

⁷⁴ *Codex diplomaticus*, sv. 5, 342.

⁷⁵ [...], „ni vr'hovine ne ima, ni biri, niedinog dohod'ka niotkuder“. Povelja kralja Milutina: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, 597-598; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 40.

⁷⁶ Konstantin JIREČEK, *Istorija Srba. Kulturna historija*, (ćir.), sv. 2, Jovan RADONJIĆ (prev. i dopunio), (Beograd: Neven, 2006. - fototipsko izdanje), 264. (Ovaj svezak dalje u tekstu: K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*); A. DRAČEVAC, „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“, 83; I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 68; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 81; Ivica PULJIĆ, „Sedam stoljeća otoka Mrkana u naslovu trebinjskih biskupa“, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 1 (25) (2015.), 93.

Početakom 14. stoljeća Humom su ovladali Šubići koji su upravu nad zemljom povjerali svojim velikašima Nelipčićima. Kao knez, odnosno „gospodar“ Humske zemlje 1303. i kasnije pojavljuje se Konstantin Izanić.⁷⁷ Konstantinova odnosno Šubićka vladavina Humom nije mogla proći bez intervencije srpskog kralja Milutina. U nekoliko navrata došlo je do sukoba. Je li Milutin koji put uspio zakratko ovladati nekim dijelovima Huma, nije jasno.⁷⁸ Svakako, i on se žalio između 1317. i 1321., kao i humski knez Danilo, da je izgubio prihode iz Humske zemlje.⁷⁹ Hum je ponovno 20-ih godina 14. stoljeća bez pravog gospodara. Hrvatski ban Mladen II. pao je u nemilost ugarsko-hrvatskog kralja Karla Roberta, a u Srbiji je umro kralj Milutin. Nesređene prilike u kneštvu pokušali su iskoristiti humska braća Branovojevići koji su u svojim rukama držali Pelješac, primorje kod Slanoga i krajeve uz ušće Neretve te zavladatai cijelim kneštvom. Njihovim namjerama stala je na put Dubrovačka Republika i bosanski ban Stjepan II. Kotromanić koji su ih porazili 1326. godine. Pelješcem su od tada zavladaali Dubrovčani, a ostalim dijelom Humske kneštva bosanski ban Stjepan II. Kotromanić.⁸⁰ Dubrovčani su svoje posjede htjeli legalizirati te su uskoro stupili u kontakt sa srpskim kraljem Dušanom i bosanskim banom. Najprije su 1333. sklopili sporazum sa srpskim kraljem koji im je ustupio Ston s Pelješcem, zemlje od Stona do Dubrovnika i otok Posrednicu na ušću Neretve uz jednokratnu

---

⁷⁷ M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, 159; Mladen ANČIĆ, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna i XIV. stoljeću*, (Zadar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti - Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru; Mostar: ZIRAL, 1997.), 97; Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, 45; Sima ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, (ćir.), (Beograd: Srpska književna zadruga, 1964.), 89.

⁷⁸ Tošić navodi da je Milutin vladao Drijevimima 1306. godine. Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, 44. Čirković je mišljenja da je Milutin 1318. uspio zavladatai Humom. S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 89. Ančić je na osnovi analize izvornih dokumenta i povijesnih okolnosti drukčijeg mišljenja. On smatra da se mnogo „vjerovatnijom čini postavka o kontinuiranoj vlasti Izanića i vrhovništvu banova Pavla i Mladena II.“ M. ANČIĆ, *Putanja klatna*, 97, 108, posebno na spomenutoj stranici bilješka 6.

⁷⁹ Povelja kralja Milutina: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, 597-598; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 40. 111.

⁸⁰ M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, 159-160; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 89-90.

nadoknadu od 8000 perpera i godišnji tribut od 500 perpera. Kako je u to vrijeme stvarni gospodar Humske zemlje bio bosanski ban, Dubrovčani su se obratili i njemu koji im je izdao povelju za Ston i Rat, ali bez zemlje od Stona do Dubrovnika i otoka Posrednice uz istu godišnju naknadu kao i srpskom kralju.⁸¹

Neposredno prije nego što je Humska zemlja došla pod vlast Šubića, negdje između 1297. i 1300., stonskog biskupa Petra naslijedio je biskup Ivan Kružić. O njegovu djelovanju u stonskoj biskupiji izvori šute.⁸² *Luccari*, početkom 17. stoljeća, donosi podatak da je neki biskup Ivan stanovao kod Sv. Marije u polju. Je li ovo *Luccari* napisao pretpostavljajući ili na temelju tradicije ili je naišao na neki nama nepoznati podatak, nije poznato. *Luccari* također piše da su, dok je Stonskom crkvom upravljao biskup Ivan, „niže redove“ držali raški monasi u Sv. Nikoli.⁸³ O kojem je biskupu Ivanu riječ, nije jasno jer se u isto vrijeme spominje stonsko-korčulanski biskup Ivan i „humski episkop Ivan“.⁸⁴ Ovaj se posljednji spominje u priznanici kojom je kralj Milutin potvrdio darovnicu svoje majke Jelene benediktinskom samostanu sv. Marije na Rtacu, a Miklošić je datira između 1305. i 1307. godine.⁸⁵ Zanimljivo je da se u društvu „episkopa“ Ivana kao svjedoci potvrde, koja je izdana u Kotoru, spominju dva katolička nad/biskupa i jedan pravoslavni. Katolički su bili barski nadbiskup Marin i kotorski biskup Dujam a pravoslavni zetski episkop Mihajlo. Na kojega je *Luccari* mislio, ostaje nam nejasno. Iz njegove formulacije moglo bi

81 S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, 92.

82 Foretić tvrdi, premda za to ne donosi jasne dokaze nego samo uobičajene političke prilike koje ne bi izdržale kritiku današnje historiografije, da biskup Ivan nije vršio biskupsku vlast nad Stonskim Ratom. Vinko FORETIĆ, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1940.), 73; Vinko FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca“, *Spomenica Gospe od Anđela u Orebiću 1470-1970* (Omiš – Orebić: Franjevački samostan, 1970.), 259.

83 „La cura della chiesa di Stagno haveva il vescovo Gioanni, che stanziava à Santa Maria del piano, sua diocesi, ma l’ordinazioni minori tenevano i monaci Rassia in san Nicolo. Ma perche la Republica desiderava totalmente ridur il popolo al rito Romano, però si dispose à farli partire.“ G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ravsa*, 55.

84 Je li se možda radilo o istoj osobi? Čudna koincidencija imena bi mogla upućivati na daljnje istraživanje!

85 *Monumenta Serbica*, str. 67-69.

se zaključiti, a on ovo piše kada je već bila jasna razlika između katolika i pravoslavnih, da se radilo o katoličkom stonsko-korčulanskom biskupu Ivanu. Za monahe piše da su „Rašani“ te da je Republika bila odlučila da odu, dok za biskupa ne piše da je „Rašanin“ niti da je za njega odlučeno da ide.⁸⁶ Monahe i njihov odlazak spominje i *Linanova pergamena*, o kojoj će kasnije biti govora, ali biskupa i njegov odlazak ne spominje. Koegzistencija katoličkog biskupa i „monaha Rašana“ u to je vrijeme bila moguća. Deveti kanon IV. lateranskoga koncila 1215. odredio je, a ova odluka nije dokidana na sljedećim koncilima, da biskupi u biskupijama u kojima žive narodi različitih jezika, obreda i običaja provide „prikladne muževe“ koji će različitim obredima i jezicima slaviti Božju službu i dijeliti sakramente tim narodima.⁸⁷

---

⁸⁶ Foretić biskupa Ivana, kojeg spominje *Luccari* poistovječuje, s humskim episkopom Ivanom koji se spominje u potvrdi kojom je kralj Miliutin potvrdio darovnicu svoje majke Jelene benediktinskom samostanu sv. Marije u Rtacu. Dalje navodi da je u spomenutoj „crkvi-manastiru sv. Marije bilo sjedište pravoslavnog episkopa“. V. FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca“, 271, bilješka 30. Samostan svete Marije na Rtacu bio je benediktinski samostan i nikad nije bio sjedište pravoslavnog episkopa. Ivan MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska Metropolija* (Zagreb: Tisak Antuna Scholza, 1902.), 105-106. Hrvatski prijevod Milutinove potvrde. *Ondje*, 106-108. Slijepčević je mišljenja da je riječ o katoličkom biskupu. Đ. SLIJEPČEVIĆ, „Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka“, str. 114.

⁸⁷ „Quoniam in plerisque partibus intra eamdem civitatem atque dioecesim permixti sunt populi diversarum linguarum, habentes sub una fide varios ritus et mores: districte praecipimus, ut pontifices hujusmodi civitatum sive dioecesum provideant viros idoneos, qui secundum diversitates rituum et linguarum Divina officia illi celebrent, et ecclesiastica sacramenta ministrent, instruendo eos verbo pariter et exemplo.“ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, sv. 22, 998. Da je bilo takvo nešto moguće i u Visokim Dečanima, i to u vrijeme srpskih kraljeva Stjepana Uroša III. Dečanskog i Dušana, govori podatak o glavnom arhitektu ovoga manastira fra Ivanu iz Kotora koji je cijelo vrijeme gradnje živio s tamošnjim monasima i slavio misu na latinskom obredu. Niko IKIĆ, *Petrovska služba: stijena jedinstva i kamen spoticanja. Povijesno-teološki, biblijsko dogmatski i ekumenski pogledi* (Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet; Zagreb: Glas Koncila 2015.), 77-78.

Predromanička pleterna skulptura u apsidalnom prozorskom okviru kasnije crkve Gospe od Lužina u Stonu (foto: Marinko Tomasović) – (M. Tomasović, „Crkvena arhitektura Huma – od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela“, Hum i Hercegovina kroz povijest, I, 190.)

Biskup Kružić je u dogovoru s Korčulanima 1300. odlučio biskupsko sjedište prenijeti iz Stona na Korčulu, što je papa Bonifacije VIII. 1301. odobrio.⁸⁸ Premda je prenio biskupsko sjedište u Korčulu, nije se odrekao kao ni njegovi nasljednici Stonske biskupije pa je moguće da je biskup Kružić povremeno, kad su mu prilike dopuštale ili služba zahtijevala, boravio u Stonu. U vrijeme Kružićevih nasljednika zahumski episkop Danilo tužio se kralju Milutinu da su mu opustjeli prihodi Humske zemlje. Posljednji zahumski episkop Stefan spominje se 1330. godine. U vrijeme prodaje Stona i Rata 1333. nema spomena o nikakvu episkopu, a čini se da se i eparhija u to vrijeme ugasila. Darovnica kralja Dušana manastiru sv. Petra na Limu 1343. godine isključuje postojanje episkopskog sjedišta čak i na Limu. M. Janković smatra da je eparhija dokinuta 1333.-1334. godine te da je već od 1317. do 1324. izgubila svaku vezu s Humom i Stonom.⁸⁹

⁸⁸ Ugovor biskupa Kružića i Korčulana: *Illyrici sacri*, sv. 6, 329.

⁸⁹ M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, 112. 40; B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 35.

Iz navedenog je jasno da se od 80-ih godina 13. stoljeća na humskom području bilježi prisutnost katoličkoga stonskog biskupa, a da se ona zahumskoga pravoslavnog od sredine 13. stoljeća umanjuje da bi konačno 30-ih godina 14. stoljeća i eparhija bila dokinuta. Postavlja se pitanje: Kako pomiriti ovu prisutnost katoličkih stonskih biskupa sa zahtjevom kralja Dušana Dubrovčanima 1334. da pop srpski prebiva u Stonu i Ratu i da „poi-e“ po tamošnjim crkvama? Čini se da se u kraljevu zahtjevu radilo više o reminiscenciji ili o pokušaju zadržavanja utjecaja nego o stvarnom stanju, odnosno o tome da je Srpska Crkva te prostore još uvijek smatrala svojom jurisdikcijom premda je s njima bila izgubila svaki kontakt kao što je i Dušan bio izgubio Humsku zemlju premda ju je još uvijek smatrao svojom. Dubrovčanima je osim Stona i Rata prodao i zemlje od Stona do Dubrovnika i otok Posrednicu što nije imalo nikakva stvarnog učinka. Ako je uistinu postojao „pop“ koji je 1334. priznao jurisdikciju srpskog episkopa (čudno da nema riječi o monasima), trebalo bi protumačiti kojega episkopa ako se u to vrijeme, kao što je već rečeno, Humska eparhija gasi, a Mileševska se mitropolija javlja tek krajem 14. stoljeća, i to na prostoru Dabarske episkopije a ona Limska tek krajem 15. stoljeća. Zar nije bilo logičnije da su monasi i svećenstvo Humske zemlje, konkretno Stona i Rata, priznavali jurisdikciju stonsko-korčulanskog biskupa, jurisdikciju koja je dopuštala različitost obreda? K tomu još treba napomenuti da je utjecaj srpskih kraljeva na Humsku zemlju pa tako i na Ston i Rat od početka 14. stoljeća bio gotovo neznatan te da do pred kraj vladavine kralja Milutina, osobito dok je živjela kraljica majka Jelena, na ovim prostorima nije bilo nekih vjerskih trvenja. Neke radikalne promjene nisu smjeli uvoditi ni stonski biskupi, a za to nisu ni imali potrebe jer se različitost jezika i obreda nije kršila s priznavanjem njihove jurisdikcije. To što je biskup Kružić 1300. premjestio biskupsku stolicu na Korčulu, treba vezati više uz njegovu želju za boljim i ugodnijim životom nego s neprijateljstvom „heretika“ i „raskolnika“. Svakako je biskupu bilo ugodnije živjeti na Korčuli nego na nemirnom Humskom području prvih desetljeća 14. stoljeća. Neko Kružićevo izvješće o vjerskim prilikama u Stonskoj biskupiji koje se koristi kao argument o postojanju raskolnika i heretika u Stonu i Ratu uopće ne postoji. Već na prvi pogled u tekst, koji se nalazi u *Illyrici sacri* na koji se nerijetko poziva, jasno daje do znanja da to nije tekst biskupa Kružića, nego pisca 6. sveska *Illyrici sacri* talijanskog isusovca

Jakova Colettija⁹⁰ (1734.-1827.). U ugovoru između biskupa Kružića i Korčulana nema nikakva spomena ni o „hereticima“ ni o „raskolnicima“, nego samo o boljim uvjetima života koje je Korčula nudila biskupu za njegov prelazak na otok.⁹¹

Što kažu dokumenti poslije 1334. godine? U prvim godinama dubrovačke vladavine Stonom i Ratom u *Odlukama vijeća Dubrovačke Republike* koje su očuvane od 1335. nema nikakva spomena pravoslavnih na poluotoku. Nikakva odluka Republike iz 1346. da u Stonu i Ratu ne smiju prebivati pravoslavni svećenici na koju se neki pozivaju, u izvorima nije pronađena.⁹² Liepopili piše da je pregledao sve moguće dokumente toga vremena i da tu odluku nigdje nije pronašao.⁹³ Šidak piše da je nije pronašao ni nitko poslije njega.⁹⁴ To što se spominju slavenski svećenici - „presbitero Slauo“ - u *Odlukama*

⁹⁰ *Illyrici sacri*, 6, str. 328. Da je ovaj tekst pisao biskup Kružić a ne isusovac Coletti, pišu oslanjajući se na *Illyrici sacri*, str. 328: A. DRAČEVAC, „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“, 83; I. PULJIĆ, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“, 130; D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 27. Vinicije Lupis i Josip Sopta donose čak i svoje prijevode teksta u prvom licu: Vinicije LUPIS, „Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine“, *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije*, 209; Josip SOPTA, „Franjevci Bosanske vikarije na području Dubrovnika“, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe 6-7 (14-15) (2000.-2001.)*, 176. Tekst je pisan u trećem licu i doslovno glasi: „Totam peninsulam haereticis et schismaticis refertam reperit, qui non solum salutaria ejus monita respuebant, sed etiam iniquis infestisque animis illum intuebantur; et quae sapienter pieque ad depravatos incolarum mores corrigendos, ac disciplinam ecclesiasticam restituendam decernebat, ea ne perficere posset, pertinaciter obstabant. Praeterea proventus Mensae Episcopalis magna ex parte interveterant; vix ut illi quae satis essent ad victum cultumque suppeterent. Cum igitur inter homines adversos, atque infensos Catholicae fidei nec sibi tuto et quieto esse liceret, nec rei Christianae bene gerenda facultas daretur, Sedis Pontificiae alio transferendae consilium coepit.“ *Illyrici sacri*, sv. 6, 328.

⁹¹ *Illyrici sacri*, sv. 6, 329.

⁹² Odluku donosi Nikodim Milaš riječima: „Senat uvaži žalbu fratara, i u početku 1346. godine izda naredbu, da ni jedan ‘šizmatički duhovnik’ ne smije više biti ni u Stonu, niti u ikakvom drugom mjestu poluostrva.“ Nikodim MILAŠ, *Ston u srednjim vijekovima: crkveno-istorijska studija episkopa Nikodima*, (ćir.), (Dubrovnik: vlast. nakl., 1914.), 100. Isti autor piše da je odluka ponovljena 1355. godine. *Ondje*, 106. Prvu odluku navodi i Korać. D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 83.

⁹³ A. LIEPOPILI, *Ston u srednjim vijekovima*, 72-73.

⁹⁴ J. ŠIDAK, „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku“, 281, bilješka 28.

vijeća Dubrovačke Republike, ne mora značiti, kao što smatraju neki povjesničari, da su automatski time što su bili „Slavi“ bili i pravoslavni svećenici.⁹⁵ Bilo bi korektnije i u skladu s izvorima i ondašnjim poimanjem Crkve pod ovim pojmovima razumjeti svećenike „Slavene“ iz dubrovačkog zaleđa koji su službu Božju obavljali na slavenskom jeziku, istočnog ili zapadnog obreda. Kada odluke dubrovačkih vijeća spominju imena ovih svećenika, a to su bili Bratoslav⁹⁶, Ilija i Milat, uz njihova imena nema nikakve naznake da se radi o „raskolnicima“. Da su doista bili „raskolnici“, nema razloga da vijećnici to ne bi naveli osobito nakon pobune koja je izbila u Stonu i Ratu 1346. zbog koje su ti svećenici bili nakratko, osim Milata koji je bio trajno, protjerani. Osim toga, Dubrovniku su dobro poznati slavenski svećenici. Još 80-ih godina 14. stoljeća bilo ih je u Župi, Gružu, Zatonu, Rijeci i Šumetu te na nekim otocima.⁹⁷ U Ston se ponovo vraćaju krajem istoga stoljeća nakon što su Dubrovčani riješili spor sa stonsko-korčulanskim biskupom. Dubrovačko Veliko vijeće dalo je 27. srpnja 1392. na slobodu Rektoru i Malom vijeću da mogu pozvati „presbiteros sclavichos – slavenske svećenike“ i postaviti ih na području Dubrovnika i Stonskog rata tamo gdje im se čini da je potrebno.⁹⁸ To što su oni protjerani nakon pobune 1346. te im je ponovo bio dopušten povratak osim, kako je već rečeno

⁹⁵ Navest ćemo samo neke: K. JIREČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, 266; N. MILAŠ, *Ston u srednjim vijekovima*, 101; V. ČOROVIĆ, „Značaj Humske eparhije“, 56; V. FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca“, 265-269; J. ŠIDAK, „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku“, 281; Nenad VEKARIĆ, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, svezak 1, (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1992.), 16-17; D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 87. Korać na temelju Dinića: *Iz dubrovačke arhive* donosi da se kaluđer Bratoslav spominje 1365. kad je imenovan tutorom nekoj Maruši. D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 87. Međutim, u originalnom dokumentu spominje se „caligarius – obućar“. Mihajlo DINIĆ, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. I, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Naučno delo, 1957.), 13.

⁹⁶ Za Bratoslava Foretić piše da je bio „episkopski namjesnik“ premda za to ne navodi nikakav izričit izvor. V. FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca“, 266.

⁹⁷ A. LIEPOPILI, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, 44-58.

⁹⁸ „1392. 27. / 7. Prima pars est de dando arbitrium et liberam auctoritatem domino Reктору et eius minori consilio presentibus et futuris inveniendi p r e s b i t e r o s s c l a v i c h o s et ipsos ponendi per districtum Ragusii et punctam Stagni ubi eis videbitur cum salario, modis et conditionibus quibus melius poterunt et eis videbitur utilius.“ A. LIEPOPILI, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, 47.

Milatu, 1347. nema nikakve veze s njihovom crkvenom pripadnošću. Pobuna je izbila zbog radikalnih promjena koje je Republika zavodila u Stonu i na Ratu, osobito zemljišnih, u kojima su bivši vlasnici postali kmetovi novih vlasnika, dubrovačke vlastele.⁹⁹ Moguće je da su u tim radikalnim promjenama koje su se događale i na crkvenom području, jer upravo u to vrijeme Republika dovodi u Ston i Stonski rat strane svećenike, spomenuti svećenici ostali bez službe te su se pridružili pobunjenicima. To što se 1394. spominje Pribac, sin svećenika Bratoslava, nije nemoguće da je Bratoslav, ako je bio istočnog obreda, bio oženjen.¹⁰⁰ Da je mogao biti oženjen, govori već spomenuta odredba IV. lateranskog sabora iz 1215., gdje je rečeno da svećenici koji se „po običaju zemlje“ nisu odrekli žene, mogu nastaviti živjeti u zakonitom braku. A da je mogao biti oženjen čak i kao svećenik zapadnog obreda, govori koncil u Vienneu 1311.-1312. godine, u dekretu *Diocesanis locorum*, koji je saborski dekret ili blisko s njim povezan. Ovim dekretom bilo je zabranjeno svećenicima da budu mesari i gostioničari. U slučaju neposlušnosti „izgubili bi svećenički privilegij ako bi bili oženjeni; a ako ne bi bili, izgubili bi realni privilegij svećenika i također osobni privilegij, jer su se ponašali u svemu kao laici“.¹⁰¹ Ako je bilo moguće u to vrijeme biti oženjen na Zapadu, još je veća mogućnost za to bila na ovom graničnom trusnom prostoru. Osim toga, da su ti svećenici uistinu bili „raskolnici“, odnosno da su priznavali jurisdikciju srpskog episkopa, jer raskolništvo se veže uz jurisdikciju, bilo bi logičnije da su se povukli na prostor njegove jurisdikcije i ondje djelovali nego da su ostali u Stonu i Ratu.

⁹⁹ Kao vjersku pobunu prvi ju je okarakterizirao Milaš. N. MILAŠ, *Ston u srednjim vijekovima*, 101-103. Suprotno kao gore u tekstu: A. LIEPOPILI, *Ston u srednjim vijekovima*, 72; V. FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca“, 276-277.

¹⁰⁰ K. JIRIČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, 266; Konstantin JIREČEK, „Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1497)“, *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1908.), 530. Među njegovim nasljednicima kasnije se spominje don Petar Stanojević iz Stona. *Ondje*.

¹⁰¹ „In caso di disobbedienza, essi avrebbero perso il privilegio clericale, se fossero stati sposati; se non lo fossero stati, avrebbero perso i privilegi ‘reali’ dei chierici e anche i privilegi ‘personali’, essendosi comportati in tutto come dei laici.“ Joseph LECLER, *Storia dei concili ecumenici, Vienne* (Città del Vaticano: Libreria editrice Vaticana, 1997.), 144.

To što su Dubrovčani dovodili svećenike s drugih strana i fratre Bosanske vikarije u Ston i Rat, čini se da se mora promatrati u kontekstu njihova odnosa prema stonsko-korčulanskom biskupu a ne u kontekstu potrebe obraćenja tamošnjih stanovnika na katoličanstvo. Dubrovačko Malo vijeće odlučilo je 22. kolovoza 1335. da se za Ston izabere svećenik s jednim pomoćnikom koji će Božju službu i ostale sakramente slaviti „u Stonskoj biskupiji, [...], kako određuje majka rimska Crkva“ o trošku stonskoga kneza i Republike.¹⁰² Desetak godina poslije u kolovozu 1346. izabrali su za svećenika u Stonu nekog Albanca, najvjerojatnije svećenika Nikolu, koji se spominje dva mjeseca poslije. Njemu je Malo vijeće odredilo da „od općine – a communi“ ima primati prvu godinu 30 perpera kao pomoć za obrađivanje vinograda koji se nalazio kod samostana te poslije svake godine, dok tu bude, 10 perpera i prihode spomenutog vinograda.¹⁰³ Sljedeće godine susrećemo istog svećenika Nikolu a već početkom kolovoza 1348. svećenika Petra također Albanca.¹⁰⁴ Izbor svećenika Albanaca, uz obilje domaćih svećenika koje je Dubrovačka nadbiskupija u to vrijeme sigurno imala, naznačuje da se radilo o vrlo delikatnom crkvenom poslu. Vjerojatno s istom namjerom Dubrovčani su u Ston doveli i fratre Bosanske vikarije koji su, zbog svojih privilegija, u mnogočemu bili izuzeti ispod jurisdikcije biskupa. Kada su točno fratri došli u Ston, nije poznato. Dozvolu za gradnju samostana u Stonu dobili su 21. ožujka 1347. od pape Klementa VI. (1342.-1352.) a od Dubrovačke Republike 18. veljače 1349. godine.¹⁰⁵ Vjerojatno su došli koju godinu prije.

Spomen pravoslavnih u Stonu i na Stonskom ratu susreće se tek u okviru katoličke rasprave odnosno spora koji je nastao između Dubrovnika i stonsko-korčulanskih biskupa zbog jurisdikcije nad Stonom i Ratom. Dubrovčani nisu nikad iskreno, premda službeno jesu

---

¹⁰² „In minori consilio captum [...] quod in Stagno debeat eligi unus presbiter, qui teneatur celebrare divina officia in episcopatu Stagni, cum uno clericello, et recipere eos ad confessionem, et dare eis penitentiam et alia divina officia, prout precipit sancta mater ecclesia Romana.“ *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 2, A.1347-1352, 1356-1360. Additamentum a. 1301-1305, 1318, 1325-1336. (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1882.), 360.

¹⁰³ *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 1, 239. 245.

¹⁰⁴ *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 2, 35.

¹⁰⁵ A. DRAČEVAC, „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“, 85. Sopta drži da su u Ston došli oko 1330., ali za to ne navodi jasne dokaze. J. SOPTA, „Franjevci Bosanske vikarije na području Dubrovnika“, 181.

1387., priznali jurisdikciju stonsko-korčulanskom biskupu na Stonu i Ratu.¹⁰⁶ Kada je stonsko-korčulanski biskup Marin, franjevac iz Spoleta iz Italije, negdje 1341.-1342. pokušao vršiti svoje biskupske dužnosti u Stonu i na Ratu, u tome su ga spriječili, kako je on pisao papi Klementu VI. (1342.-1352.) a Papa Dubrovčanima 1344. „neki iz onih krajeva za koje se govorilo da su bili zaraženi osudljivim raskolom Rašana“ pod čijom su vlašću bili do posljednjih deset godina, ali „okanivši se nekako zabluda, našem su se putu spasenja i istine vratili“ te neki građanin i sudac Dubrovačke Republike koji je zbog toga bio poslan u Ston i Rat od same Republike.¹⁰⁷ Iz riječi biskupa Marina koje su nastale ni deset godina nakon Dušanove povelje, ako ih je Rimska kurija vjerodostojno prenijela, a u to nemamo razloga sumnjati, vidimo da nema spomena ni o kakvim „raskolničkim“ svećenicima ni „raskolnicima“. Postojali su samo „neki“, ne svi kako će kasnije isticati Dubrovčani, „iz onih krajeva za koje se govorilo da su bili zaraženi osudljivim raskolom Rašana“, ali kako vidimo i oni su se već u to vrijeme (*terminus ante quem*) bili vratili „našemu putu spasenja i istine“. Valja napomenuti da su u vrijeme, kada je biskup Marin pokušao vršiti svoju službu u Stonu i Ratu, još uvijek bili gore spomenuti slavenski svećenici koje biskup ne spominje. Popu Bratoslavu je Vijeće umoljenih samo godinu prije biskupove vizitacije 1340. potvrdilo neke crkve i njima pripadajuća zemljišta.¹⁰⁸ Da ga je biskup doživljavao kao „raskolnika“, vjerojatno bi ga spomenuo i ovaj čin Dubrovčana osudio – njemu uskraćuju desetine, a Bratoslavu daruju crkve i zemlju. Ni biskup Ivan, koji je bio s Krka, 70-ih godina 14. stoljeća nije bio uvjeren da su njegovi vjernici do 30-ih godina 14. stoljeća bili „raskolnici“. On se žalio papi Grguru XI. (1370.-1378.) da mu vjernici Stona i Stonske biskupije uskraćuju desetinu i druga biskupska prava navodeći kako su ti isti vjernici „od davnih vremena unatrag bili raskolnici i nevjernici“, ali „priznavši

¹⁰⁶ O sporu Dubrovnikana sa stonsko-korčulanskim biskupima: V. FORETIĆ, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420.*, 83-88. i 113-118; V. LUPIS, „Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine“, 211-212.

¹⁰⁷ „[...] nonnulli de partibus illis, qui dampnando scismate Rassiencium, sub quorum seruitute a decem annis proximopreteritis supra multis temporibus steterant infecti dicebantur, quodam modo relictis erroribus ad nostram salutis et ueritatis redirent, quidam ciuis et iudex ciuitatis Ragusine se a dilectis filiis comite, iudicibus, consilio et vniuersitate missu vna cum quibusdam aliis ad partes Stangnenses predictas.“ Klement VI. Dubrovačkoj Republici 22. 2. 1344. *Codex diplomaticus*, sv. 11, 118.

¹⁰⁸ V. FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca“, 270. bilješka 30.

pravu katoličku vjeru“ bili su se vratili u jedinstvo Crkve te da su ti spomenuti Stonjani i Raćani „nekoj sina bezakonja, koji je već dugo po obredu Grka i raskolnikâ držao zauzetima episkopat i Crkvu stonsku, istjerali iz spomenutog grada i biskupije.“¹⁰⁹ Izraz „od davnih vremena unatrag“ sugerira da to nije bilo prije 50-ak godina nego puno prije. Također biskup, što je bilo u skladu s teološkim i crkvenim poimanjem, raskolništvo Stonjana i Raćana veže uz jurisdikciju „raskolničkog biskupa“ – „sina bezakonja“ te njihovo vraćanje jedinstvu Katoličke Crkve povezuje s trenutkom kada je on protjeran i kada oni više nisu priznavali njegovu jurisdikciju. Međutim, drukčiju priču od ove pričaju tadašnji Dubrovčani. Oni su u sporu sa stonsko-korčulanskim biskupom angažirali pravnog stručnjaka Ivana de Lignana iz Bologne koji je trebao zastupati njihovu parnicu pred Svetom Stolicom. Da bi u tome uspjeli, morali su uvjeriti Svetu Stolicu u svoje velike zasluge za katoličanstvo, kako su to obično činili, a kao dobar argument moglo je poslužiti obraćenje „raskolnika“. Pravnik je Ivan, što je bilo logično, informacije primao od Dubrovčana tako da u njegovu izvještaju poznatom pod imenom *Linanova pergamena* stoji da su Dubrovčani obećali srpskom kralju da kaluđere i slavenske svećenike koji su stanovali u Stonu neće prisiljavati na odlazak, ali s vremenom kako su Dubrovčani kršćani i katolici, a Ston se nalazio u njihovu posjedu, kršćani i Kristovi vjernici umnažali su se tako da su „kaluđeri raskolnici i slavenski svećenici“ sami napustili Ston a Dubrovčani su tamo postavili katoličke i vjerne svećenike te potom sagradili samostan fratrima Bosanske vikarije i tako su konačno svi stanovnici „spomenutih mjesta“ postali vjerni i pravi katolici zahvaljujući fratrima koji su za ovo imali posebne povlastice.¹¹⁰ Sadržaj *Linanove pergamene* kosi se

---

¹⁰⁹ Urban VI. trebinjskom biskupu da riješi slučaj biskupa Ivana 24. studenoga 1378. *Codex diplomaticus*, sv. 15, 305.

¹¹⁰ Izvadak iz *Linanove pergamene*: „Item fuit promissum per dictos Cives predictae Civitatis Ragusii domino Regi Rassie quod calogeri qui habitant in dicto loco Stagni et sacerdotes sclavi non cogentur ad recessum nisi sponte recederunt. Item erat dictus locus quasi incultus licet habitaretur per scismaticos. Item in processu temporis cum Ragusini sint christiani et catholici et dictum locum possiderent et continuo christiani et fides Christi illic multiplicaretur predicti Calogeri scismatici et sacerdotes sclavi sponte recesserunt et predicti Cives Ragusini ibi posuerunt sacerdotes catholicos et fideles, deinde construxerunt monasterium et locum fratribus minoribus de Vicaria bosne, et sic factum est finaliter usque modo quod omnes habitatores predicti loci sint fideles et veri catholici et

sa žalbom biskupa Marina iz 1342.-1343. i djelovanjem slavenskih svećenika na Poluotoku. Kao što smo vidjeli, u žalbi biskupa Marina stoji da su se već u njegovo vrijeme „neki za koje se govorilo da su bili zaraženi osudljivim raskolom Rašana“ već bili vratili jedinstvu Katoličke Crkve a to je bilo i nekoliko godina prije nego što su franjevci dobili dozvolu za gradnju samostana u Stonu. Osim toga, slavenski svećenici, kao što smo gore vidjeli, nisu bili napustili Ston i Rat, nego su na njemu ostali, osim ako se nije radilo o nekim drugim svećenicima koje dokumenti ne spominju. Valja spomenuti i franjevačku spomenicu iz 1394. godine. Ona, osim „raskolnika“, spominje i „patarene“ te kaže da su Ston i Rat bili podložni spomenutima „dobrih trista godina“ i da ni u Stonu ni na Ratu nije bilo spomena katoličkom kultu dok oni nisu došli koji su taj narod obratili i pokrstili.¹¹¹ I spomenica je nastala nakon što su franjevcima u vrijeme dubrovačkog nadbiskupa Petra (1370.-1380.) oduzete župe te je trebala također poslužiti da prikaže velike zasluge stonskih franjevaca za ovdašnje katoličanstvo tako da podacima koje ona donosi treba pristupiti s velikim oprezom kao i prema *Linanovoj pergameni*. Čini se dovoljnim spomenuti kako ona govori da su spomenuti krajevi „dobrih trista godina“ bili podvrgnuti „raskolnicima i patarenima“, a to bi značilo već od kraja 11. stoljeća i da na Stonu i Ratu prije njihova dolaska nije bilo spomena o katoličkom kultu. Spominjanje „patarena“ ili „nevjernika“ u Stonu i Ratu do 1333. ukazuje također na nategnutost ovoga dokumenta. Poznato je da se ova „hereza“ širila na područjima pod vlašću bosanskih vladara, a Ston i Rat nikada nisu bili pod njihovom vlašću tako da se ona ondje nije ni mogla ustaliti.¹¹² Osim toga spomenica navodi ponovno krštavanje

---

ecclesiastica sacramenta recipiunt a predictis fratribus minoribus habentibus super hec privilegium spetiale.“ A. LIEPOPILI, *Ston u srednjim vijekovima*, 32. O vjerodostojnosti dubrovačkih dokumenata o ovom problemu valja spomenuti i slučaj iz 1422. godine. Te su, naime, godine Dubrovčani poslali u Rim fra Lovru Menčetića zbog ponovnog spora između Dubrovčana i stonsko-korčulanskog biskupa. Fra Lovro je trebao prikazati stanje u Stonu i na Ratu sljedećim riječima: „et come per nostra spesa e opera quel luogo siando paterino e facto catholico“. V. FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca“, 267. bilješka 28. U uputi Dubrovčana fra Lovri nema nigdje spomena o „raskolnicima“. Može se pretpostaviti da su „patareni“ u to vrijeme bili uvjerljiviji argument od „raskolnika“.

¹¹¹ *Acta Bosnae*, 54-55.

¹¹² O tome opširnije: J. ŠIDAK, „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku“, 275-289.

„raskolnika“ što Katolička Crkva nikada nije imala u svojoj praksi.

Linanovu pergamenu i Franjevačku spomenicu ipak ne treba potpuno odbaciti. Nešto se ipak o onome što ova dva dokumenta govore događalo u Stonu i Ratu a to je, moglo bi se zaključiti, uvođenje rimskog obreda na latinskom jeziku. Republika se nalazila u „moru“ nemirnog i trusnog slavenstva. Sve što je moglo nove prostore rastaviti od njegova prirodnog zaleđa i čvršće ga vezati uz Republiku, dobro je došlo. U tom je smislu trebao poslužiti i rimski obred na latinskom jeziku. Kada su Dubrovčani 1335. odredili da se za Ston izabere jedan svećenik s pomoćnikom, odredili su također da taj svećenik u Stonskoj biskupiji ima slaviti obrede „kako određuje majka rimska Crkva“.¹¹³ Isti ih je razlog vjerojatno vodio i za dovođenje franjevac Bosanske vikarije koji su također obrede slavili po rimskom obredu latinskim jezikom. Osim toga, franjevci su kao misionari u mnogočemu mogli biti izuzeti ispod biskupove jurisdikcije. Ovakva je mišljenja bio i *Luccari* početkom 17. stoljeća. Pišući o biskupu Ivanu koji je vodio brigu o Stonskoj Crkvi i raškim monasima koji su u njegovo ime obavljali niže obrede, nastavlja: „Ali jer je Republika željela potpuno privesti narod rimskom obredu, odlučila je da [monasi] odu. To je lako postigla dajući im za dostojan način življenja u samostanima Makedonije, i na njihovo je mjesto dovela Braću svetoga Franje“.¹¹⁴ Republika je vrlo lako, a da ne odstupa puno od istine, ovaj proces mogla kasnije u sukobu sa stonsko-korčulanskim biskupom prikazati kao proces obraćenja „raskolnika“. Kasnije je u tu svrhu koristila „patarene“. Osim toga, ovi su krajevi zbog nemirnih prilika, promjenâ jurisdikcija, arogantna odnosa mjesnih moćnika prema Crkvi, nebrige crkvenih prelata, kako zapadnih, tako i istočnih jer se mnogo toga svodilo na prihode, pod vodstvom neškolorana svećenstva dobrim dijelom bili vjerski zapušteni. Njihovo vjersko stanje možda je najbolje opisao dubrovački anonimni kroničar s početka 16. stoljeća kada piše da su ljudi na cijelom Stonu i Ratu bili vjere „raskolničke“ „jer nisu vjerovali ni u Boga, ni u svece nego su vjerovali u snove, vračare i čarobnjake“.¹¹⁵ Shvaćajući u ovom smislu „raskolništvo“, i Dubrovčani i franjevci su u Stonu doista

---

¹¹³ *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 2, 360.

¹¹⁴ G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ravsa*, 55

¹¹⁵ „Et furono tutti huomini per tutto Stagno e Ponte della fede scismatica, che non credevano, nè Dio, nè Santi, ma credevano in sogni, indovini et incantatrici.“ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 51.

---

mogli imati posla oko obraćenja „raskolnika“ i „nevjernika“ u „rimsku“ Crkvu i vjeru.

3. Crkvene prilike u Trebinjskoj oblasti u vrijeme vladavine raških/srpskih vladara (1186.-1368.)

Za razliku od Humske zemlje u Trebinjskoj oblasti stvari su se razvijale drukčije. Trebinjska oblast nalazila se u vlasti srpskih kraljeva od 1186. do 1368. godine kada je nakon smrti kralja Uroša IV. nastalo rasulo u srpskoj državi i Trebinjsku oblast zauzeo velikaš Nikola Altomanović. U prvo vrijeme vladanja srpskih kraljeva ovim područjem vjera stanovništva bila je katolička i ne mogu se zamijetiti bilo kakvi poremećaji s obzirom na vjerske prilike. To je i razumljivo jer su srpski kraljevi u to vrijeme još uvijek u jedinstvu s Katoličkom Crkvom, a osim toga Tribunijom su upravljali dukljanski kraljevi koji su bili katolički orijentirani. Od samog preuzimanja Trebinja 1186., koje je do tada držala Desislava, žena zadnjeg dukljanskog kralja Mihovila, njome je upravljao Nemanjin stariji sin Vukan a poslije njega njegov sin Juraj koji se kao gospodar Trebinjske oblasti spominje još u vrijeme kralja Uroša I. (1243.-1276.).¹¹⁶ Da doista nije bilo nikakvih vjerskih poremećaja na ovom području u prvom dijelu 13. stoljeća, ukazuje i činjenica da zahumski (stonski) episkop nije imao nikakvih posjeda na području Trebinjske oblasti niti se u nju nastanio nakon povlačenja iz Stona sredinom spomenutog stoljeća.

Prvi poremećaji dogodili su se sredinom stoljeća. Srpski kralj Uroš I. negdje 50-ih godina 13. stoljeća protjerao je iz Trebinja biskupa Salvija (Slava) i lišio ga svih njegovih dobara.¹¹⁷ Progonstvo

---

¹¹⁶ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 78-79.

¹¹⁷ *Codex diplomaticus*, sv. 5, 342. Resti piše da je Salvija za biskupa posvetio dubrovački nadbiskup Ivan u Veneciji dok je putovao u Lyon. *Cronica Ragusina Junii Restii*, 89. Resti ne piše zbog čega je nadbiskup putovao u Lyon. Ako je to bilo zbog Lionskog sabora, onda bi godina posvete biskupa Salvija mogla biti 1245. Vjerojatno je podatak koji se nalazi u pismu pape Klementa V. upućenog barskom nadbiskupu 1265., u kojem se spominje da je trebinjski biskup lišen svih dobara, uputio Tošića na zaključak da su, kako on piše, Srbi te godine opljačkali trebinjskog biskupa. Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 79. Iz pisma je razvidno da se ne radi o pljački koja je učinjena te godine, nego o ranijem lišavanju dobara „per sismaticos“. *Codex diplomaticus*, sv. 5, 342.

se vjerojatno dogodilo u jednom od ratova koje je Uroš vodio s Dubrovnikom, 1252. ili onom 1253.-1254. godine.¹¹⁸ Biskup je sigurno bio prognanik 1260. godine jer se tada ponovno spominje kao biskup opat na Lokrumu.¹¹⁹ Salvije je bio dubrovački podanik. Prije nego što je postao biskup, bio je opat benediktinskog samostana na Lokrumu te je bio jedini biskup u to vrijeme u Uroševu kraljevstvu koji je priznavao metropolitansku jurisdikciju dubrovačkog nadbiskupa. Kako je Uroš bio u neprijateljskim odnosima s Dubrovnikom i kako se u to vrijeme vodila parnica između Dubrovačke i Barske nadbiskupije za metropolitanska prava nad biskupijama gornje Dalmacije, Salviju kao podložniku neprijateljske strane očito nije bilo mjesta u Uroševu kraljevstvu. Poslije progonstva nije se vraćao u svoju biskupiju, nego je ostao prognanik na Lokrumu do 1276. kad ga je papa Ivan XXI. (1276.-1277.) imenovao dubrovačkim nadbiskupom.¹²⁰ Njegovim izborom za dubrovačkog nadbiskupa trebinjska biskupska stolica ostala je upražnjena. Je li ovakav stav srpskog kralja prema katoličkom biskupu imao kakvih posljedica za katolike Trebinjske biskupije, izvori ništa ne govore. Može se samo pretpostaviti da za one koji su bili na biskupovoj strani, stanje nije bilo dobro.

Biskupska trebinjska stolica nije dugo ostala prazna. Iste godine 1276., kad je biskup Salvije imenovan dubrovačkim nadbiskupom, vlast je u srpskom kraljevstvu preuzeo kralj Dragutin (1276.-1282., 1316.) koji je od 1282. prijestolje dijelio sa svojim bratom Milutinom Urošem II. (1282.-1321.) koji je preuzeo krunu. Trebinjski kraj te Duklju u primorju braća su povjerala kraljici majci Jeleni koja je njima upravljala sve do 1308. godine.¹²¹ Jelena je bila iz francuske plemenitaške obitelji Anjou (Anžu), katolkinja i „ostala je vjerna katolicizmu i Apostolskoj stolici do kraja života“.¹²² Kako je u njezino vrijeme 1284. „do ušiju“ pape Martina IV. (1281.-1285.) došlo da su trebinjska i stonska biskupska stolica već dugo vremena upražnjene, povjesničari pretpostavljaju da je o tome Papu obavijestila sama kraljica koja se

---

¹¹⁸ O ratovima Uroša i Dubrovnika 50-ih godina 13. stoljeća. V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, 86-87.

¹¹⁹ *Codex diplomaticus*, sv. 5, 176.

¹²⁰ *Codex diplomaticus*, sv. 6, 177-178; *Illyrici sacri*, sv. 6, 292.

¹²¹ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 79-80.

¹²² Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 80.

inače dopisivala s papama svojega vremena.¹²³ Papa Martin IV. pisao je dubrovačkom nadbiskupu Bonaventuri da, ako su vijesti koje su do njega došle točne, popuni spomenute biskupske stolice. Prije nego što je nadbiskup dobio spomenuto pismo, Papa je umro te se on obratio za savjet njegovu nasljedniku Honoriju VI. koji mu je odgovorio da postupi onako kako je Papa prethodnik odredio.¹²⁴ Uskoro susrećemo stonskog biskupa Petra. O spomenu trebinjskog biskupa nema nikakva traga, ali je za pretpostaviti da je i on posvećen jer su za to postojale povoljne okolnosti. Kao što je već napomenuto, kraljica majka koja je vladala Trebinjem ostala je do kraja života vjerna Svetoj Stolici. Ona je zajedno s barskim nadbiskupom bila inicijator osnivanja biskupije u Sapi kod Lješa koju je ustanovio papa Nikola IV. (1288.-1292.) 1291. godine.¹²⁵ Ako je već sudjelovala u osnutku biskupije u Sapi, o čemu postoji izravno svjedočanstvo u pismu pape Nikole IV., logično bi bilo zaključiti da je poradila i na tome da se u mjestu gdje se nalazilo njezino vladalačko sjedište imenuje biskup u biskupiji koja je već postojala. Iz kraljičina odnosa prema Crkvi, kao i iz odnosa njezinih sinova jasno je vidljivo da kod njih još uvijek nije postojala vjerska, odnosno crkvena isključivost u smislu opredjeljenja za Zapadnu i Istočnu Crkvu. Kraljica je dala sagraditi više katoličkih crkva u Kotoru, Baru, Ulcinju i Skadru, ali istovremeno i pravoslavni manastir Gradac na Ibru.¹²⁶ Obdarivala je i zapadne i istočne samostane/manastire. Poznati su njezini darovi opatiji sv. Marije u Rtacu kod Bara, kao i oni manastiru Vranjina na Skadarskom jezeru.¹²⁷ Zajedno sa svojim sinovima Dragutinom i Milutinom obnovila je 1290. crkvu sv. Srđa i Baha na Bojani kod Skadra. Poslala je crkvi sv. Nikole u Bariju sliku sv. Nikole na kojoj je prikazana klečeći pred svecem između svoja dva sina.¹²⁸ Crkvu sv. Srđa

¹²³ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 264; A. DRAČEVAC, „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“, 83; I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 68; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 81; I. PULJIĆ, „Sedam stoljeća otoka Mrkana u naslovu trebinjskih biskupa“, 93.

¹²⁴ Papinska pisma u: *Codex diplomaticus*, sv. 6, 488-489. 551. Oba također objavljena u: *Illyrici sacri*, 6, 293.

¹²⁵ A. THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, sv. 1, 111; K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 76; I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 68.

¹²⁶ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 264.

¹²⁷ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 264.

¹²⁸ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 76-78.

i Baha ponovno je 1293. obnovio kralj Milutin te je potvrdio bogate darove svoje majke opatiji sv. Marije u Rtacu. On je također još 1319. dao načiniti u crkvi sv. Nikole u Bariju srebrni oltar za kriptu i veliku sliku sveca na drvenoj ploči.¹²⁹ Tamo gdje je postojala jurisdikcija istočne, odnosno Pečke arhiepiskopije, također je gradio i obdarivao manastire, i to u većoj mjeri, što je i razumljivo jer je to bilo njegovo vladalačko područje. Tako je nanovo podigao manastire Banjska na Kosovu i sv. Jurja na rijeci Severi u Makedoniji te obnovio manastir Gračanicu i Hilandar gdje je obnovio prvobitnu crkvu, sagradio stanove za monahe i manastir ogradio bedemima.¹³⁰ Kralj Dragutin koji je nakon 1284. godine vladao Srijemom, Beogradom i dijelom sjevernoistočne Bosne, Usorom i Soli koje je dobio od ugarskog kralja Ladislava do pred kraj života ostao je vjeran Zapadnoj Crkvi. On je bio onaj na čiji su poziv 1291. franjevci prvi put došli u Bosnu.

Vjerske, odnosno crkvene prilike u srpskom kraljevstvu počele su se mijenjati nakon abdikacije kraljice Jelene 1308. i poslije njezine smrti 1314. i smrti kralja Dragutina 1316. kada su njihovi posjedi u potpunosti došli pod vlast kralja Milutina. Milutin je u to vrijeme zaratio ili bio u ratu sa svim okolnim katoličkim vladarima i državama, s ugarsko-hrvatskim kraljem Karlom Robertom za posjede svojega pokojnog brata Dragutina, sa Šubićima za Humsku zemlju, s Dubrovnikom te s albanskim prvacima na jugu.¹³¹ Vjerojatno su ti odnosi utjecali na Milutina te je promijenio svoju politiku prema katolicima svojega kraljevstva. Upravo u to vrijeme javljaju se prvi izvještaji o progonstvima katolika u srpskom kraljevstvu. Jedan je zapadni putopisac prošao krajem 13. ili početkom 14. stoljeća srpskim kraljevstvom, te u svojem djelu *Opis istočne Europe* iz 1308. godine za srpskoga kralja i njegov odnos prema katolicima napisao: „U ovom primorskom kraju stanovnici su čisti katolici jednako kao Latini. Drugi

---

¹²⁹ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 76-78. Povelja kralja Milutina kojim potvrđuje posjede opatiji sv. Marije na Rtacu (transkribirani tekst). I. MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska Metropolija*, 106-108.

¹³⁰ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 69-72; Vladimir ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, (ćir.), (Beograd: A. P. Ivanišević – A. P. Logos Art, 2004.), 175-176.

¹³¹ O ratovima i neprijateljstvima kralja Milutina početkom 14. stoljeća ukratko. K. JIREČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, 199-201; V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 172-173.

pak (stanovnici) ovoga kraljevstva i kralj su nevjerni raskolnici i zbog toga jako progone spomenute katolike i prečesto crkve Latina razaraju i nište, napadaju na crkvene dostojanstvenike, zarobljuju ih i mnoga neopisiva zla čine, pa su zbog toga navedene crkve siromašne.¹³² Vjerojatno se na kralja Milutina a ne na kralja Dragutina odnosi pisanje vikara Bosanske vikarije fra Bartula Alvernskoga iz 1379. godine. Fra Bartol piše: „Neki kralj Raške, Stefan Uroš, kako sam čuo od starih njegovih ljudi, zauzeo je Mačvu, Usoru i Srijem, sve je preokrenuo na svoj raskol i ponovno krstio, premda su prije bili katoličke vjere, kako svjedoče ostatci crkava.“¹³³ Ni trebinjski katolici nisu bolje prošli. Kralj Milutin je negdje između 1314. i 1321., u vrijeme kad je on izravno upravljao posjedima kojima je prije upravljala kraljica majka a najvjerojatnije 1317. - 1318. kad je bjesnio žestoki rat između njega i Dubrovnika, prognao trebinjskog biskupa kojemu je Dubrovnik kao izgnaniku poklonio prostor Mrkanske opatije, otoke Mrkan, Bobaru i Supetar.¹³⁴ Ponašanje kralja prema katolicima Trebinjske biskupije sigurno nije bilo različito od onoga kakvo je bilo u drugim krajevima.¹³⁵ Izravnih vijesti o njihovu stanju iz ovoga vremena nemamo, ali imamo kasnije iz vremena kralja/cara Dušana (kralj: 1331.-1346., car do 1355.) koji se isto, ako ne i gore, ponašao prema katolicima. Četiri

¹³² *Anonymi descriptio Europae orientalis, Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthena, Ungaria, Polonia, Bohemia. Anno MCCCVIII exarata*, Edidit, praefatione et adnotationibus instruxit Olgierd GÓRKA, (Kraków: Sumptibus Academiae Litterarum, 1916.), 30. – citiano prema: Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica, ³2013.), 740.

¹³³ Fra Bartolov izvještaj je citiran prema: D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 741.

¹³⁴ Da je Milutin izravno a ne njegov sin Konstantin, kako se do sada mislilo, vladao Trebinjem od 1314. do 1321. Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 81-82. O progonstvu trebinjskog biskupa najvjerojatnije u vrijeme rata s Dubrovnikom 1317.-1318. Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 84; I. PULJIĆ, „Sedam stoljeća otoka Mrkana u naslovu trebinjskih biskupa“, 94-96. O prelasku biskupa na Mrkan i o počecima Mrkanske biskupije vidi: I. PULJIĆ, „Sedam stoljeća otoka Mrkana u naslovu trebinjskih biskupa“, 93-97. Milenko KREŠIĆ, „Povijesno-pravne činjenice o Mrkanskoj biskupiji“, *Vrhbosnensia* 1 (2015.), 32-36.

¹³⁵ Tošić za njega piše: „Počeo je pokrštavati katolike na područjima preuzetim od Dragutina i Jelene, čemu se usprotivilo katoličko plemstvo, a papa pokrenuo čak i krstaški rat protiv nevjernog raškog kralja.“ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 84.

članka njegova zakonika iz 1349. oštro se okomljuju na „latinsku herezu“. Članak 6. nalaže da se oni koji su „latinske hereze“ imaju vratiti u „hristjan’stvo“, a ako se ne vrate, da se imaju kazniti po zakonima svetih otaca. Članak 7. određuje da se u crkvama postave popovi po svim gradovima i trgovima da odvrte „hristjane“ od „latinske hereze“, a onima koji su se obratili u vjeru latinsku, da im dadu zapovijed da se svi vrate u „hristjan’stvo“. Članak 8. odnosi se na latinske svećenike te se nalaže ako bi koji od njih obratio kojega „hristianina“ u vjeru latinsku, da se ima kazniti po zakonu svetih otaca. Članak 9. naziva katolike poluvjercima te nalaže ako ožene „hristijanicu“, a ne krste se u „hristjan’stvo“, da mu se oduzmu žena i djeca.¹³⁶ Katoličke svećenike Dušan je podvrgnuo pravoslavnim manastirima kojima su morali plaćati poreze. Iz njegova vremena mnogi se biskupi tuže da su im „raskolnici“ oteli veći dio posjeda a postojale su i vijesti da je katolike prisiljavao da pristupe Istočnoj Crkvi te da ih je, „protivno crkvenim odredbama, ponovno dao krstiti“.¹³⁷ Kad je Dušan shvatio namjeru Turaka, naročito poslije bitke na Galipolju 1354. godine, da se neće zaustaviti, nego da će svoja osvajanja nastaviti dalje u Europi gdje bi vrlo brzo došlo na udar i njegovo carstvo, želio je sebi osigurati pomoć Katoličke Crkve, te je predložio tadašnjem papi Inocentu IV. (1352.-1362.) da ga se imenuje „kapetanom“ kršćana u borbi protiv nevjernika. Tom je prilikom obećao Papi da će ga priznati ocem kršćanstva te napisao da je već naredio da se svrgnuti biskupi i svećenici mogu vratiti i da im se vrate oteti samostani i crkve.¹³⁸

---

¹³⁶ Članci Dušanova zakonika: Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)* (Zagreb: Barbat, 2003.), 26, bilješke 113-115.

¹³⁷ K. JIREČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, 233; K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba, Kulturna historija*, 74-75; I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 71-72. O njegovu i odnosu njegovih prethodnika prema katolicima Tošić piše: „Danas se ne zna da li je on svojim stavom prema crkvi izazvao ustanak plemstva u primorju i grčevito nastojanje barskog nadbiskupa da pokrene krstaški rat protiv njega, ali se sigurno zna da je Dušan, kao i njegovi prethodnici, zdušno radio na prevođenju katolika na pravoslavlje.“ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 84.

¹³⁸ K. JIREČEK, *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, 233-234; I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 72.

Ostatci biskupske rezidencije i crkve sv. Mihovila na Mrkanu
(M. Marić, Stanovništvo Popova u Hercegovini, 51.)

O teškom stanju katoličanstva trebinjskoga kraja u vrijeme cara Dušana i njegovih prethodnika govori pismo pape Klementa VI. (1342.-1352.) kralju Dušanu iz 1345. godine. Papa od cara traži da kotorskom biskupu, koji je tada upravljao prostorima Trebinjske biskupije, vrati samostane, crkve, otoke i sela, koje su neki raški kraljevi u svoje vrijeme preoteli, a on ih i sada drži zaposjednutima. Među samostanima, crkvama i posjedima Papa spominje i one Trebinjske biskupije: benediktinske samostane sv. Marije u Risnu i sv. Petra u Polju kod Trebinja, te crkve sv. Tripuna u Cavtatu i sv. Martina u Pridvorju u Konavlima, te otok Molunat.¹³⁹ Na osnovi iznesenoga položaja katolika pod vlašću srpskih vladara nije teško zaključiti da je dobar dio katolika Trebinjske biskupije, ostavši bez vlastitog biskupa, svećenstva, crkava i samostana, prihvatio pravoslavlje, odnosno

¹³⁹ „[...] nonnulli reges Rassie, predecessores tui, monasteria, ecclesias, insulas ac villas predictas suis temporibus occuparunt, et tu nunc ea occupas et detines occupata“. *Codex diplomaticus*, sv. 11, 179.

vjeru vladara koji su nad njima vladali. Dodamo li k tome činjenicu da je među njima bio velik broj onih slavenskog podrijetla koji se u krilu Zapadne Crkve služio staroslavenskim jezikom u liturgiji i da različitost jurisdikcije s vjerojatno malim promjenama u obredu u očima ondašnjih vjernika nije puno značila, prelazak u Istočnu Crkvu i nije im trebala biti velika promjena. Upravo u to vrijeme (oko 1326.) u Trebinju počinje gradnja crkve sv. Stjepana u kojoj je od 30-ih do 70-ih godina 14. stoljeća službovao pop Tvrden. Tošić zaključuje da se radilo o pravoslavnom svećeniku na temelju službe njegova brata kaluđera iz Konavala Nikole Bogdanovića koji je krajem 1376. preuzeo neke bratove stvari založene kod dubrovačkog građanina Rendića.¹⁴⁰ I njihov nećak Bokčin je krajem stoljeća vršio svećeničku službu u Trebinju. Da se radilo o svećeniku istočnog obreda, ne bi govorila toliko sama za sebe činjenica da je imao sinove koji se spominju 20-ih godina 15. stoljeća jer je u to vrijeme i u Zapadnoj Crkvi zbog raskola i opadanja crkvenog i moralnog života u svećenstvu sve bilo moguće. Međutim, kad se ta činjenica poveže s povijesnom pozadinom, odnosno crkvenim prilikama u trebinjskom kraju u vrijeme srpskih vladara, čini se da je nesumnjivo riječ o svećenicima koji su priznavali jurisdikciju episkopa Pečkog patrijarhata.¹⁴¹

Kao što je napomenuto u vrijeme cara Dušana trebinjski biskupi ne upravljaju prostorom svoje biskupije nego kotorski. Trebinjski biskup nalazi se u Dubrovniku i počinje se nazivati mrkanskim biskupom. Prvi spomen mrkanskog biskupa susrećemo 1322. godine u odluci Malog vijeća koje ga je o Božiću obdarilo milostinjom od 2 perpera.¹⁴² Da se radilo o trebinjskom biskupu Nikoli koji je počeo upotrebljavati i mrkanski naslov, govori njegova oporuka sastavljena 1326. godine. U početku oporuke stoji: „Brat Nikola iz reda Male braće božanskom svetom providnošću i apostolskom milošću biskup Trebinja i Mrkana.“¹⁴³ Možda je biskup Nikola upravo bio biskup kojeg je Milutin protjerao?! Poslije njega, sve dok su raški kraljevi vladali

---

¹⁴⁰ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 115.

¹⁴¹ O svećeniku Bokčinu i njegovim sinovima. Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 115, osobito bilješka 168. Mihajlo DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, (ćir.), (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Naučno delo, 1967.), 95.

¹⁴² *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum*, sv. 1, 73.

¹⁴³ Marijan SIVRIĆ, „Oporuke biskupa trebinjsko-mrkanske biskupije od 14. do 18. stoljeća“, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 24 (2010.), 80.

prostorima trebinjske biskupije, trebinjski biskupi najvjerojatnije nisu imali nikakva dodira sa svojim vjernicima. Vijesti o njima su tako štute da su nam poznata tek njihova imena iz kojih se također može zaključiti da su bili daleko od svoje biskupije. To su bili biskupi: Bonifacije iz Ravene koji je premješten u Šibenik 1344., Ivan de Mobili, cistercit iz Lyona, Ivan de Rupella, Matija de Altamuta, cistercit iz Bratislave, Nikola de Paden i mrkanski biskup Deša (Desa), Trogirani, kojega spominju dubrovački dokumenti.¹⁴⁴ Ipak, preostali katolici nisu bili u potpunosti napušteni. Osim kotorskog biskupa koji je preko svojih vikara i službenika, kako piše papa Klement VI. kralju Dušanu 1346., upravljao svojom prostranom dijecezom, koja se prostirala od Kotora do Dunava, na području Raškog Kraljevstva djelovao je još jedan biskup kojega Dubrovčani 1331. nazivaju „prekobrdski“ te za njega pišu da je išao naviještati Riječ Božju u Rašku, „Tartariju“ (Bugarsku?) i ostale krajeve raskolnika. Ovoga je biskupa dubrovačko Malo vijeće spomenute 1331. obdarilo sa 6 perpera.¹⁴⁵

Bolji dani katoličanstvu na trebinjskom području ipak stižu tek s Balšićima početkom 70-ih godina 14. stoljeća.¹⁴⁶ Balšići su pristupili jedinstvu s Katoličkom Crkvom 1369. i bili su u dobrim odnosima s Dubrovnikom a u lošim s Kotorom.¹⁴⁷ U njihovo vrijeme pojavljuje se biskup Franjo koji se još 1370. oslovljava samo kao biskup mrkanski, a već 1374. „milošću Božjom biskup trebinjski i mrkanski“.¹⁴⁸ Dodavanje naslova trebinjski uz mrkanski nakon gotovo 50 godina govori u prilog da je biskup Franjo ponovno uspostavio neki kontakt s Trebinjskom biskupijom.

¹⁴⁴ O njima pogledati: *Illyrici sacri*, sv. 6, 294-296; B. PANDŽIĆ, *De dioecesis Tribuniensi et Mercanensi*, 85-87; I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 70.

¹⁴⁵ „[...]episcopus ultramontanus quod vadat ad predicandum verbum Dei in Rascia, Tartaria et aliis partibus scismaticis.“ *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 5, an. 1301.-1336., Josephus GELCICH (prir. i obrad.) (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1897.), 304.

¹⁴⁶ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 86-87. 114.

¹⁴⁷ Ispovijest vjere Balšića u: A. THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, sv. 1, 261-263. Hrvatski prijevod: I. MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska Metropolija*, 114-117; I. PULJIĆ, „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“, 72-73.

¹⁴⁸ *Codex diplomaticus*, sv. 15, 64.

4. Političke i crkveno-vjerske prilike na humsko-trebinjskom području u vrijeme vlasti bosanskih vladara

Nakon pada Šubića, iskoristivši borbu za prijestolje u Raškom Kraljevstvu, bosanski ban Stjepan II. 1326. ovladao je Humskom zemljom koja je ostala pod vlašću bosanskih banova, odnosno kraljeva i njihovih velikaša sve do pada pod Turke. Jedina iznimka bila je 1350. godina kad ju je nakratko zauzeo srpski car Dušan, ali zbog kratkoće careve vlasti to nije bitno poremetilo odnose u Humskoj zemlji.

U strukturu svoje vlasti ban je uključio humsku vlastelu. U prvo vrijeme, sve do smrti kralja Tvrtka 1391., odnosno do početka 15. stoljeća, najmoćniji velikaši Humske zemlje bili su Nikolići i Draživojevići-Sankovići.

Nikolići su bili potomci humskog kneza Andrije i bili su u rodbinskim vezama s banom Stjepanom II. Kotromanićem. Stjepanova sestra Katarina bila je žena župana Nikole. Imali su dvojicu sinova Vladislava i Bogišu. Njihova nekropola i sjedište bilo je u Vranjevu selu kod Neuma gdje je pronađen nadgrobni spomenik s natpisom Nikolina i Katarinina sina kneza Vladislava.¹⁴⁹ Knez Vladislav posljednji se put spominje 1363., što znači da je umro poslije te godine.¹⁵⁰ Kojim su sve područjem vladali Nikolići do 60-ih godina 14. stoljeća, teško je točno utvrditi. Titula kneza upućuje da su bili, u banovo ime, humski gospodari. Orbini piše da je župan Nikola od bana Stjepana dobio Popovo koje je prije toga bilo u vlasti Petra, Nikolina nećaka, koji se suprotstavio banu prilikom osvajanja Huma.¹⁵¹ Njihovi ljudi (vlastelinčići), Djedići u Popovu u to su vrijeme više puta primili dubrovački *mogoriš*, danak koji su dubrovčani isplaćivali humskim knezovima.¹⁵² Nekropola u Vranjevu Selu govori da su bili i gospodari župe Žapsko. Budući da su upravljali Popovom i Žabom, sigurno je i Primorje bilo u njihovim rukama. Koliko je njihova vlast išla u unutrašnjost zemlje, nije poznato. Druga vlastelinska obitelj koja se javlja uz Nikoliće od 20-ih godina 14. stoljeća bili su Draživojevići-

---

¹⁴⁹ Mihajlo DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 4; M. VEGO, „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“, 268-269.

¹⁵⁰ M. VEGO, „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“, 269.

¹⁵¹ M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, 453; M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 4.

¹⁵² M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 89-90; Pavao ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Popovo“, *Srednjovjekovne Humske župe*, 41-42.

Sankovići. Njihov rodočelnik bio je Dražen Bogopenec, otac Miltenov, čija se prva pojava u povijesnim izvorima veže uz Nevesinje.¹⁵³ Milten se 1322., te ponovno 1335., ali ovaj put zajedno sa sinom Sankom, spominje kao čovjek bosanskog bana.¹⁵⁴ Draživojevići su bili iz Zagorja, iz brdovitog dijela gornjeg toga rijeke Neretve, i imali su svoju nekropolu a očito i sjedište u mjestu Biskup kod Glavatičeva.¹⁵⁵ Iz ove oblasti su se s vremenom, kao ljudi bosanskog bana, spuštali prema jugu. Kad su došli u Popovo i zaleđe Dubrovnika, nije poznato. Mijušković smatra da raspoloživi arhivski podaci ne dopuštaju da su posjedovali ove posjede u vrijeme Miltena nego tek u drugoj generaciji u vrijeme Sanka.¹⁵⁶ Sanko je primljen među dubrovačke građane 1348. te je iste godine označen kao „plemić bosanskog bana“.¹⁵⁷ Od tada pa do početka 60-ih godina 14. stoljeća o njemu nema puno podataka. Međutim, početkom i sredinom 60-ih, 1363. i 1366. on se spominje kao onaj kojemu su Dubrovčani isplatili *mogoriš*. Iste godine 1366. spominje se i kao *kaznac* – što je predstavljalo najveću dvorsku titulu na dvoru bana Tvrtka.¹⁵⁸ Isplata mogoriša nesumnjiv je dokaz da je Popovo tada bilo u njegovim rukama jer Dubrovčani nisu isplaćivali mogoriš u nesigurna vremena niti onima kojima to nije pripadalo. Vrijeme Sankova spomena kao primatelja mogoriša poklapa se sa smrću Vladislava Nikolića. Od tada pa do smrti kralja Tvrtka 1391. o Nikolićima nema nikakva spomena.¹⁵⁹ Ulogu koju su imali Nikolići u

¹⁵³ Jovanka MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, *Istorijski časopis, Organ istorijskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti* 11 (1960), 18-19.

¹⁵⁴ J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 19-20.

¹⁵⁵ O nekropoli Biskup kod Glavatičeva. M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 11-45.

¹⁵⁶ J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 20-22. Mijušković Vegino mišljenje da su Sankovići svoje posjede širili od Popova, primorja i Slanog prema istoku i sjeveru smatra neosnovanim. Vegino mišljenje: M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 15. Mijušković: J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 20-21.

¹⁵⁷ *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 2, A.1347-1352, 1356-1360. Additamentum a. 1301-1305, 1318, 1325-1336, (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1882.), 48; J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 22.

¹⁵⁸ P. ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Popovo“, 42; J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 26.

¹⁵⁹ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 7.

prvom dijelu stoljeća preuzimaju Draživojevići-Sankovići i postaju u sklopu bosanske banovine glavni gospodari u Humskoj zemlji. Sanko je prije smrti, početkom 70-ih godina 14. stoljeća, vladao prostranom oblasti od Nevesinja preko Dabarskog polja, Trusine i Popova pa sve do mora.¹⁶⁰ Jačanje Sankova utjecaja poklapa se s vlašću Stjepanova nasljednika na banskoj stolici bratića mu Tvrtka I. (ban: 1353.-1377., kralj: 1377.-1391.). Očito je Sanko imao više zasluga kod bana Tvrtka nego njegovi rođaci Nikolići. Kad je ban Tvrtko 1377. proširio svoju vlast nad Trebinje, Konavle i Dračevicu preuzevši ove prostore od Balšića koji su njima vladali od 1373., udijelio ih je trojici svojih najvećih velikaša. Trebinje je dobio Pavle Radinović, Dračevicu Vlatko Vuković a Konavle Sanko Draživojević.¹⁶¹ Sanko je imao dva sina, Beljaka i Radiča, koji su naslijedili prostrane očeve posjede. Bili su u dobrim odnosima s kraljem Tvrtkom, međutim poslije njegove smrti 1391. upali su u nemilost Tvrtkova nasljednika kralja Dabiše (1377.-1391.). Odmah poslije smrti kralja Tvrtka 1391., bez dogovora s kraljem i ostalom vlastelom, stupili su u pregovore s Dubrovnikom oko prodaje Konavala. Izdali su Dubrovčanima povelju o ustupanju Konavala s gradom Sokolom i Vitaljinom 15. 4. 1391. godine, što ih je koštalo posjeda. Vlatko Vuković i Pavle Radinović, očito po naredbi kralja Dabiše, provalili su u Konavle, osvojili ih i zadržali ih po pola.¹⁶² Od ovoga događaja važnost obitelji Sanković počinje opadati. Radič je najvjerojatnije zbog nevjere kralju završio u zatvoru kod Kosača gdje je ostao do 1398. godine.¹⁶³ Poslije pada Sankovića ponovno se pojavljuju Nikolići koji u vrijeme kralja Dabiše i kraljice Jelene (1395.-1398.) postaju gospodari Huma. Njima je 1393. po ovlaštenju kralja Dabiše i 1396. po ovlasti kraljice Jelene isplaćen dubrovački mogoriš.¹⁶⁴ Smjenom na bosanskom prijestolju, odlaskom kraljice Jelene i

¹⁶⁰ J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 32.

¹⁶¹ Esad KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.), 39. Mijušković piše da nema točnih podataka kad su Sankovići došli u posjed Konavala, ali da je to moralo biti još za vrijeme kralja Tvrtka I. J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 32.

¹⁶² J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 39; E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 39.

¹⁶³ E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 103-104. Također slično: J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 39.

¹⁶⁴ P. ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Popovo“, 42.

dolaskom kralja Ostoje (1398.-1404.) Sankovići ponovno „politički“ oživljuju. U ovom prevratu na prijestolju oslobođen je Radič Sanković ropstva u koje je bio zapao kod Kosača i ponovno postaje gospodar Humske zemlje, ali ne u onoj mjeri u kojoj je bio prije. Premda je 1399. primljen među članove dubrovačkog Velikog vijeća i postao dubrovački plemić te 1402. primio mogoriš za posljednje četiri godine, što je bio znak dobrih odnosa i s Dubrovnikom i s bosanskim kraljem, ipak je u pregovorima o kupnji Slanskog primorja, koji su s njime počeli, na kraju iz njih bio izbačen.¹⁶⁵ Povelju o ustupanju Slanskog primorja Dubrovčanima izdao je kralj Ostoja 15. siječnja 1399. uz prisutnost svjedoka Hrvoja Vukčića, Pavla Radinovića i Sandalja Hranića.¹⁶⁶ Na bosanskom prijestolju uskoro je ponovno došlo do prevrata. Svrnut je kralj Ostoja, a postavljen kralj Tvrtko II. (1404.-1409.). Radič Sanković je u vrijeme prevrata bio na strani kralja Ostoje što ga je ponovno koštalo, ali sada konačno, i položaja i posjeda. Sandalj Hranić, glavni zagovornik dolaska kralja Tvrtka, provalio je 1404. u Radičeve zemlje i prisvojio ih.¹⁶⁷ Tako je s političke pozornice Humske zemlje nestalo ove velikaške obitelji.

Gospodar Huma postao je Sandalj Hranić Kosača. On je još vladao jugoistočnim dijelovima ondašnjeg bosanskog kraljevstva Dračevicom i dijelom Konavala. Kosače potječu iz gornjeg Podrinja gdje su bili njihovi prvotni posjedi. Njihov rodočelnik čini se da je bio izvjesni Vuk koji je imao dvojicu sinova Vlatka i Hranu. Onaj koji je bio najzaslužniji za razvoj i veliki uspjeh te obitelji bio je Vlatko Vuković (Vukov sin) koji se istakao u borbama za vrijeme Tvrtka I. i dobio velike posjede. Vlatkov nećak i Hranin sin Sandalj Hranić naslijedio je prostrana imanja svojega strica Vlatka, s time da je još, kao što je rečeno, svojim prostorima priključio i Humsku zemlju nakon poraza

¹⁶⁵ O tome ukratko premda ne potpuno jasno, vjerojatno zbog nedostatka izvora. E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 104-105; J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 45-46. O tributu: P. ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Popovo“, 42.

¹⁶⁶ Tekst povelje: *Monumenta Serbica*, 233-234. Detaljno o kupoprodaji Primorja na temelju Dubrovačkog arhiva. Josip LUČIĆ, „Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405.“, *Arhivski vjesnik* XI-XII (1968.-1969.), 118-121.

¹⁶⁷ J. MIJUŠKOVIĆ, „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, 49; E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 134.

Radiča Sankovića.¹⁶⁸

U vrijeme Sandaljeve uprave Humom ponovno oživljuju Nikolići. Vukosav Nikolić spominje se kao vlastelin Sandalja Hranića u ratu između Bosne i Dubrovnika 1403. godine.¹⁶⁹ Glavni predstavnik ove stare humske plemenitaške obitelji onoga vremena bio je Grgur Nikolić. Molio je Dubrovčane 1436. da mu pošalju zidare jer je bio naumio graditi crkvu.¹⁷⁰ Gdje je trebala biti ova crkva izvori ništa ne spominju. Vjerojatno je, kako piše Dinić, to trebala biti njegova zadužbina ili grobna crkva pa pretpostavljamo da je građena u Vranjevu selu. Umro je iste 1436. godine.¹⁷¹ Nakon smrti Sandalja Hranića 1435. njegove zemlje naslijedio je nećak Stjepan Vukčić Kosača. Nikolići su ostali vjerni novom gospodararu. Spomenuti Grgur Nikolić, potpisan kao Grgur Vukosalić, stajao je na prvom mjestu kao svjedok između ostalih vlastelina na jednom ugovoru što je Stjepan Vukčić sklopio s Dubrovnikom u listopadu 1435. godine.¹⁷² Grgurovi sinovi Vuk i Vukašin nastavili su s politikom vjernosti svojega oca i ostali vjerni svojem gospodararu hercegu Stjepanu. U arhivskim zabilješkama još se spominju 50-ih godina 15. stoljeća u vrijeme rata hercega Stjepana s Dubrovnikom i tada im se gubi svaki trag. Dinić piše da su možda iščezli „pod normalnim okolnostima“, a možda su nestali „nasilnim putem u vrtlogu tih vremena kada je rat besneo između Dubrovnika i hercega i kada se nisu mnogo birala sredstva ni s jedne ni s druge strane da se ukloni neprijatelj“.¹⁷³ U vrijeme Sandalja Hranića i hercega Stjepana posjedi Nikolića obuhvaćali su prostor počevši od istočnih granica

---

¹⁶⁸ O podrijetlu i genealogiji Kosača uključivo sa Sandaljem Hranićem. E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 19-67.

¹⁶⁹ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 8.

¹⁷⁰ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 11.

¹⁷¹ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 11. „Nedaleko od nekropole postoji grudina u kojoj se uočava zid s krečnim malterom, puk je zove ‘Kapela’. U suhozidu poviše nekropole iskopana je, i nažalost propala, (najvjerojatnije) neka liturgijska knjiga obitelji Nikolića iz njihove crkve“. Ivica PULJIĆ, „Neum, povijesna domovina Hrvata“, *Neum: zemlja i zavičaj Hrvata* (Neum: Općinsko vijeće Neum, 1995.), 53. Puljić donosi svjedočanstvo Pere Čame koji je kao dječak iskopao ovu knjigu iz suhozidine te poslije posvjedočio da je znao čitati i latinicu i ćirilicu, ali da ova knjiga nije bila pisana ni jednim ni drugim slovima te kako on misli da je pisana glagoljicom. Puljić misli da je ipak riječ „o bosančici“. I. PULJIĆ, „Neum, povijesna domovina Hrvata“, 53, bilješka 191.

¹⁷² M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 11.

¹⁷³ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 13.

župe Popovo do Neretve uz granicu s Dubrovačkom Republikom. U predjelu Bobana kao njihova mjesta spominju se Slavogostići, Grebci, Šćenica, Slivnica, Prosjek i Golubinac.¹⁷⁴ Granica njihovih posjeda prema istoku u Popovu išla je do Luga. Kad se bosanski kralj Tvrtko II. u ljeto 1430., u namjeri da zemlje Pavlovića podvrgne svojoj izravnoj vlasti, raspitivao „koje je mjesto Lug“, Dubrovčani su mu odgovorili da Lug pripada Trebinju te da graniči prema zapadu s teritorijem vojvode Sandalja koji drži knez Grgur.¹⁷⁵ U Popovu se u vlasti Nikolića spominju mjesta Žakovo, Zavala, Veličani, Orašje, Velja Međa i Turkovići a u župi Žapsko Gradac i Hotanj. Njihov je bio i Mišljen u današnjem Hrasnu.¹⁷⁶ Dokle je granica njihovih posjeda išla u unutrašnjost Humske zemlje, nije poznato. Neki ljudi Grgura Nikolića napravili su pljačku „u selu Stocu u Vidovu Polju“ 1420. godine, međutim, iz ove zabilješke nije razvidno je li selo Stolac i Vidovo Polje pripadalo njima ili nije. Svakako, pljačku ne bi mogli izvršiti da njihovi ljudi nisu bili u blizini.¹⁷⁷

Osim ove vlastele na području Humske zemlje spominju se i ostali vlastelinski rodovi. Tu su prije svega Milatovići koji su također bili visoka gospoda na dvorovima bosanskih vladara. Težište njihovih posjeda bilo je s desnu stranu Neretve (Tepčići), ali imali su svoje posjede, odnosno ljude i u Dubravama.¹⁷⁸ Osim Milatovića spominju se Drugovići-Čihorići u Popovu i Trebinju,¹⁷⁹ Pičevići iz Dabra koji su imali i svoje ljude u Trusini, Šimrakovići iz Zažablja koji su bili u rodbinskim vezama s kućom Hrvoja Vukčića Hrvatinića a imali su svoje posjede također u Bitunji,¹⁸⁰ Predolju i dolini Neretve, Brlići kao ljudi Nikolića

¹⁷⁴ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 13.

¹⁷⁵ „[...] che Lugh sie de Trebigna et in Trebigna ad uno cantone che confina de verso ponente con teritorii de voivoda Sandagl, iquali tiene el conte Gregor.“ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Lettere di Levante (Let. di Lev.)*, sv. 10, f. 177v. (7. 7. 1430.), citirano prema: Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 122, bilješka 81.

¹⁷⁶ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 13-14.

¹⁷⁷ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 13-15; Esad KURTOVIĆ, „Vidovski, Vidovo Polje i Stolac – prvi pisani pokazatelji, *Bosna franciscana* 24 (2006.), 99-100.

¹⁷⁸ M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 31-32. Više o Milatovićima: Esad KURTOVIĆ, „Fragmenti o Milatovićima“ *Bosna franciscana* 21 (2004.), 222-246.

¹⁷⁹ O Drugovićima-Čihorićima prilično nejasno i čini se s dosta domišljanja. Konstantin JIREČEK, „Vlastela humska na natpisu u Veličanima“, (ćir.), *Glasnik Zemaljskog muzeja* 4 (1892.), 279-283.

¹⁸⁰ O selu Bitunji u srednjem vijeku pogledati: Esad KURTOVIĆ „Iz historije Bitunje u srednjem vijeku, (Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima)“, *Godišnjak ANU BiH* 43 (2014.), 185-194.

u Raptima i Šćenici, Jamometići koji su imali svoje ljude u Raptima, Kamenoj i Popovu, Mrđenovići u Trnovici, i drugi [...].¹⁸¹

Župa Trebinje i drugi dio Konavala krajem 14. stoljeća bili su u vlasti Pavla Radinovića. Konavle su došle pod vlast Pavla Radinovića 1391. godine kad je on zajedno s Vlatkom Vukovićem oduzeo Konavle njihovim dotadašnjim gospodarima Sankovićima. Kad je točno ovladao Trebinjem, nije jasno. Kurtović je mišljenja da je to bilo odmah nakon što je Tvrtko 1377. trebinjsku župu oduzeo Balšićima, a Tošić da je Trebinje došlo pod vlast Pavlovića zajedno s Konavlima.¹⁸² Kosače su svoj dio Konavala prodali Dubrovčanima 1419., a Pavlovići 1427. godine. Kao ni Kosače, ni Pavlovići nisu izvorna humsko-trebinjska gospoda. Njihovi prvotni posjedi nalazili su se u istočnoj Bosni u Prači, Borču i Olovu. Pavle Radinović i njegovi sinovi Pavlovći vladali su Trebinjem i trebinjskom župom do kraja 30-ih godina 15. stoljeća kada im ih je nakon četverogodišnjih previranja i ratnih djelovanja (1436.-1440.) preoteo Stjepan Vukčić Kosača koji će Trebinjem vladati sve do njegova pada pod Turke 1465. godine.¹⁸³ Kao i u Humskoj zemlji i u trebinjskom kraju u službi Pavlovića pa potom i Kosača bila je domaća vlastela. Među njima najuglednije mjesto zauzimali su Ljubibratići koji su se dijelili u više ogranaka.¹⁸⁴ Osim Ljubibratića tu su bili također: Starčići, Popovići, Krasomirići, Dabiživovići, Poznanovići, Dragančići, Obradovići, Draživojevići, Kobiljačići i druga manja vlastela.¹⁸⁵

O vjerskim prilikama u Humskoj zemlji od 20-ih godina, kad je ona došla pod vlast bosanskog bana, pa do 50-ih godina 14. stoljeća u raspoloživim izvorima nemamo nikakvih vijesti ni o katolicima, ni o pravoslavicima ni o *humskim krstjanima*. Kako je morao postojati neki kult, neko svećenstvo, pretpostavljamo da je zatečeno stanje nastavilo egzistirati te je u kasnijim vremenima jačanje odnosno slabljenje

¹⁸¹ O spomenutim obiteljima: M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 35-40, 60-61, 64-65.

¹⁸² Ne ulazeći u ovu raspravu, čini nam se vjerojatnije Kurtovićemo mišljenje. E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 39; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 95-96.

¹⁸³ O ratu Pavlovića i Kosača za Trebinje. Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 109-112; Sima ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, (ćir.), (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1964.), 22-28.

¹⁸⁴ O Ljubibratićima M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 16-25; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 208-210.

¹⁸⁵ O njima: M. DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, 25-28, 29-30, 45-46, 46, 47-48, 49, 50, 51, 56; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 212-213.

pojedine vjerske zajednice ovisilo o jačini njihove crkvene jurisdikcije i brojnosti pripadajućeg joj stanovništva na pojedinom području.

Već smo vidjeli da je prisutnost srpskog pravoslavlja na humskom području poslije preseljenja zahumskog episkopa sredinom 13. stoljeća slabila i da je pred kralj stoljeća gotovo nestala. Dok je zahumski episkop stolovao na Limu u Raškoj polovicom 80-ih godina istog stoljeća čujemo vijesti o potrebi popunjavanja biskupskih stolica u Trebinju i Stonu te uskoro nakon toga i prvi spomen stonskog biskupa Petra. O trebinjskom biskupu, kao što smo naveli, u to vrijeme ne nalazimo spomena, ali s obzirom na to da je Trebinje bilo u vlasti kraljice Jelene koja je bila katolkinja i odana Svetoj Stolici do kraja života, ni u to ne bi trebalo sumnjati. Također smo vidjeli da nasilnog prevođenja na pravoslavlje nije bilo sve do druge polovice vladavine kralja Milutina, ali kako Humska zemlja u to vrijeme nije bila u njegovoj vlasti, ni pravoslavlje se u njoj nije moglo ustaliti. Ipak treba dopustiti da je u pograničnim krajevima Humske zemlje, tamo gdje se osjećao jači utjecaj srpskih kraljeva, bila moguća prisutnost pravoslavlja.

U vrijeme bana Stjepana ono se nije moglo širiti jer je ban gotovo cijelo vrijeme svoje vladavine bio u neprijateljskim i ratnim odnosima sa srpskim kraljevima. Iako vjersku politiku bana Stjepana kao i njegovih nasljednika karakterizira tolerantan odnos prema svim vjerskim zajednicama, upravo zbog odnosa sa srpskim kraljevima i zbog njihovih pretenzija za Humom teško je povjerovati da je ban dopuštao širenje i jačanje „njihove vjere“ na području pod svojom vlašću. Činio je upravo obratno. Ban je bio katolik i podložnik ugarsko-hrvatskog kralja i vrlo sklon franjevcima. U njegovo vrijeme u Bosnu dolazi na preporuku Pape i ugarsko-hrvatskog kralja Karla Roberta (1301.-1342.) franjevački general Gerard Odonis i u Bosni 1339./1340. osniva Bosansku franjevačku vikariju. Tridesetak, a vjerojatno koju godinu i prije, franjevci osnivaju svoj samostan u Humskoj zemlji u „gradu Novom“ na Bišću kod Mostara.¹⁸⁶ Bišće je bilo kraljevski posjed a grad

¹⁸⁶ Do u novije vrijeme prevladavalo je mišljenje da se grad Novi nalazio u župi Luka, i to negdje na desnoj obali Neretve. Vidi: Dominik MANDIĆ, *Franjevačka Bosna. Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735.* (Rim: Hrvatski povijesni institut, 1968.), 230; Dijana KORAĆ, „Franjevci i njihovi samostani u Humu“, *Croatica christiana periodica* 60 (2007.), 26. Marijan Sivrić pronašao je podatak u Dubrovačkom arhivu koji izričito govori da se Novi nalazio na Bišću. Marijan SIVRIĆ, „Nekoliko nepoznatih podataka o franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku“, *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno*

Blagaj jedno od sjedišta bosanskih vladara.¹⁸⁷ Prije ovoga samostana osnovan je samostan u Stonu koji je bio pod vlašću Dubrovčana. Jesu li stonski fratri bili zaduženi samo za Ston i Pelješac ili su pod svojom skrbi imali i dio katolika u unutrašnjosti Humske zemlje, nije poznato. Na temelju činjenice da su pripadali Bosanskoj vikariji čini se da tu mogućnost ne bi trebalo isključiti. Uz granicu Humske zemlje uskoro je osnovan i drugi franjevački samostan, onaj u Slanom. Njegova gradnja je počela 1399., odmah nakon što su Dubrovčani došli u posjed Slanog i Primorja te je dovršen 1420. godine.¹⁸⁸ Hijacint Tvrtković piše, navodeći Waddinga, da su fratri ovoga samostana u tursko vrijeme vodili brigu o katolicima u Popovu.¹⁸⁹ Da su doista franjevci iz Slanog pastorizirali susjedno Popovo prvih godina osmanske vladavine, potvrđuje i slučaj fra Siksta, fratra iz slanskog samostana, koji je 1525. slavio misu u crkvi sv. Petra u Zavali te odatle otišao u Hutovo gdje je također slavio misu.¹⁹⁰ Ako su fratri slanskog samostana djelovali u Popovu u prvim desetljećima osmanske vladavine, nema razloga ne dopustiti mogućnost da su to činili i prije osmanske vladavine. Kako

---

naslijeđe 19 (2005.), 43-49; Marijan SIVRIĆ, „Dolazak franjevacu u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku“, *Hercegovina franciscana* 5 (2009.), 63-69; Marijan SIVRIĆ, „Franjevci u oporukama dubrovačkog notarijata“, *Kačić* 46-47 (2014.-2015.), 250-251.

187 M. SIVRIĆ, „Nekoliko nepoznatih podataka o franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku“, 43-49; M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevacu u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku“, 63-64; D. KORAĆ, „Franjevci i njihovi samostani u Humu“, 27-28.

188 J. SOPTA, „Franjevci Bosanske vikarije na području Dubrovnika“, 184-185.

189 O slanskom samostanu Tvrtković na temelju Waddinga piše: „O njemu Wadding uz god. 1399. kaže: ‘Pod Bonifacijem IX u njegovoj desetoj godini, a Reda 192., sagrađen je samostan sv. Jeronima u Slanom, tako nazvanom ilirskim jezikom zbog položaja na kom je utemeljen na obali dubrovačkog mora. Odatle nisu mnogo udaljeni neki kršćani, nazvani ‘Popovani’ podložni tiraniji Turskog carstva, kojima na temelju oprosta rimskih prvosvećenika propovjednici ovoga samostana dijele sakramente, izlažu Riječ i pružaju ono što se tiče skrbi za duše.“ Hijacint TVRTKOVIĆ, *Postanak i razvitak franjevačke provincije u Dubrovniku*, Josip SOPTA (ur.), (Dubrovnik: Franjevačka provincija sv. Jeronima u Dalmaciji i Istri, 2014.), 127.

190 *Anales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 278; *Notizie, aggiunte da ani ignote alle Croniche di Giovanni Gondola, Croniche ulteriori di Ragusa probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*, *Scriptores*, sv. II., *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Speratus NODILO (ur.), (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1893.), 438.

za to nemamo dokaza, to ostaje samo na, čini se, dobro utemeljenoj pretpostavci. Izvori također spominju franjevce u Zahumu (danas dio grada Mostara) 30-ih godina 15. stoljeća, međutim ostaje nejasno je li riječ o istim franjevcima iz samostana na Bišću ili se radilo o dva samostana.¹⁹¹

Zanimljivo je s vjerske stane gledišta stanje u Slanskom primorju koje su Dubrovčani, kao što je veće rečeno, stekli 1399. godine. Odmah nakon njegova stjecanja Veliko vijeće je donijelo odluku da se pri raspodjeli zemlje providi da se crkvama, a računalo se njih 15 do 20, za njihova groblja ostavi po jedan solad zemlje (1678 m²).¹⁹² Prema *Katastiku (Catahasticum)* koji je sastavljen 9. lipnja 1399. Dubrovčani su na području Slanog primorja, od Kurila (Petrova Sela) do Topolog zatekli 15 crkava i dodijelili im po solad zemlje.¹⁹³ Dubrovački izvori iz toga vremena ništa ne govore o potrebi obraćenja „heretika“ i „raskolnika“ u novostečenim zemljama kao što su govorili za Ston i Rat, što bi značilo da ih nije ni bilo. Ako ih nije bilo u Slanskom primorju, logično bi bilo zaključiti da ih nije bilo ni u unutrašnjosti Humske zemlje od Primorja do Bišća, osobito ako imamo na umu postojanje franjevačkog samostana u Novom na Bišću te djelovanje dubrovačkih svećenika na trgovištu Drijeva (Gabela). U povijesnim izvorima iz srednjeg vijeka u Drijevim, odnosno Gabeli spominje se više katoličkih crkava. To su prije svega crkve sv. Vida i sv. Marije koje se često spominju u dubrovačkim izvorima, kao i crkve sv. Stjepana i sv. Ante koje također potječu iz srednjeg vijeka.¹⁹⁴

¹⁹¹ O tome više: M. SIVRIĆ, „Nekoliko nepoznatih podataka o franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku“, 45-47; M. SIVRIĆ, „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srednjem vijeku“, 69-70; D. KORAĆ, „Franjevci i njihovi samostani u Humu“, 27-28.

¹⁹² J. LUČIĆ, „Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405.“, 129.

¹⁹³ Zatečene crkve: sv. Nereja, Ahileja i Pankracija na Kurilu (Petrovo Selo), sv. Spasa na Osojniku, sv. Grgura u Mrčevu, sv. Grgura u Orašcu, sv. Kuzme i Damjana u Trstenom, sv. Martina u Donjim Majkovima, sv. Stjepana u Gornjim Majkovima, sv. Marije u Slanom, sv. Mihovila na lokalitetu Dobre (Slano), sv. Martina na lokalitetu Dobre (Slano), sv. Vida u Smokovljanima, sv. Petra u Ošlju, sv. Stjepana u Topolom, sv. Tekle u Gromači i sv. Mihovila u Zatonu. *Katastik (Cathasticum) „Divisioni dei decenni di Terre nove 1399 adi 9 giugno“*, objavljeno u: J. LUČIĆ, „Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405.“, 180-181.

¹⁹⁴ D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 159-163; Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, 249-250.

O djelovanju svećenika u unutrašnjosti Humske zemlje, konkretno njegovu dijelu na lijevoj obali Neretve, povijesni izvori ništa ne bilježe. Sama činjenica postojanja mnoštva srednjovjekovnih crkvenih lokaliteta govori i o postojanju svećenika koji su u njima obavljali bogoslužje.¹⁹⁵ Vjerojatno se radilo o svećenicima staroslavenske službe Božje (glagoljašima). Već smo spomenuli pisanje češkog kroničara Pulkave iz 1374. koji piše da se „po nadbiskupijama, i pokrajinama splitskoj, dubrovačkoj i zadarskoj i kod svih njihovih podružnih biskupa, i po mnogim drugim biskupijama, tako biskupi kao i svećenici mise i druge bogoštovne čine služe do danas na slavenskom jeziku“, kao i odluke vijeća Dubrovačke Republike u kojima se govori o postavljanju svećenika slavenske službe Božje po seoskim dubrovačkim župama.¹⁹⁶ Ni 20 godina poslije nakon što su stekli Slansko primorje dubrovačko Malo vijeće je u studenom 1417. u Slano postavilo svećenika Jurja „Slavena“ na mjesto dotadašnjeg također slavenskog svećenika Jakova.¹⁹⁷ Kada se sredinom 60-ih godina 14. stoljeća radilo o obnovi Naronitanske biskupije koja je trebala imati sjedište u Drijevimama (Gabeli), splitski nadbiskup i njegov kaptol za biskupa spomenute biskupije izabrali su dominikanca Ladislava iz Sane uz obrazloženje, između ostalog, da dobro poznaje jezik puka koji će moći poučavati „Božjem zakonu“ u njegovu slavenskom jeziku.¹⁹⁸ Svi ti podaci neosporno upućuju na korištenje slavenske službe Božje i u unutrašnjosti Humske zemlje.

Širenjem vlasti bosanskog kralja na trebinjsku oblast nastaju bolje okolnosti za djelovanje Katoličke Crkve i na ovom području. Već smo spomenuli da se još u vrijeme Balšića 1373. u izvorima nakon gotovo pedeset godina ponovno susreće naslov trebinjskog biskupa.¹⁹⁹ U spomenu ponovnog naslova trebinjske biskupije uz onaj mrkanske uz ime biskupa Franje moglo bi se nazrijeti, premda ne tvrditi, ponovno djelovanje trebinjskog biskupa na području biskupije iz koje je početkom 14. stoljeća u vrijeme kralja Milutina protjeran jedan njegov prethodnik. Biskupa Franju na stolici trebinjsko-mrkanskih

---

¹⁹⁵ O crkvama i crkvenim lokalitetima pogledati poglavlje „Crkvena topografija Huma“ u: D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 157-180.

¹⁹⁶ A. LIEPOPILI, „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“, 41-51; D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 371.

¹⁹⁷ M. DINIĆ, „Chiuriliza slovenskih popova dubrovačke građe“, 51.

¹⁹⁸ M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, 172; D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 24.

¹⁹⁹ *Codex diplomaticus*, sv. 14, 549.

biskupa zamijenio je biskup Ratko. Biskup Ratko bio je dubrovački svećenik. Jedno je vrijeme vršio službu kancelara u Stonu te je potom bio kapelan i protovestijar (brinuo se za financije) na dvoru bosanskog kralja Tvrtka I.²⁰⁰ Kao biskup se spominje 1383. godine, kao vikar dubrovačkog nadbiskupa 1391., a kao bivši trebinjski biskup 1392. godine. Biskup Ratko je stolovao u Dubrovniku te o njegovu djelovanju na prostoru Trebinjske biskupije nemamo nikakvih vijesti.²⁰¹ S obzirom na povijesne okolnosti, vladavinu kralja Tvrtka, biskup Ratko je mogao djelovati na području biskupije. Ostaje pitanje je li je on to činio ili nije. Poslije biskupa Ratka susrećemo redovito trebinjsko-mrkanske biskupe. Za njih dvojicu, Ivana Muzarića (1417.-1425.) i Mihovila Natalisa (1436.-1464.) pretpostavlja se da su bili iz Trebinja.²⁰² Nakon biskupa Dominika Grancorve 1435. Dubrovačka Republika je za trebinjsko-mrkanskog biskupa namjeravala imenovati Ivana Stojkovića, dubrovačkog dominikanca i kasnijeg baselskog kardinala. Zbog toga je došla u sukob s nadbiskupom koji je inzistirao da novi trebinjsko-mrkanski biskup bude Mihovil Natalis. Na kraju je nadbiskupova pobijedila te je biskupom bio imenovan Mihovil.²⁰³ Za biskupa Mihovila kroničar *Luccari* piše da je 1456. napustio biskupiju i sklonio se u Dubrovnik, a biskupiju prepustio kanonicima sv. Petra u Čičevu i Ivanu knezu Popova i Trebinja.²⁰⁴ *Rukopis o trebinjsko-mrkanskim biskupima* koji se čuva u franjevačkom samostanu u Dubrovniku spominje da je biskup Mihovil umro u Dubrovniku u vrijeme kuge 1456. te pokopan u crkvi sv. Mihovila na Mrkanu.²⁰⁵ Iz

²⁰⁰ B. PANDŽIĆ, *De dioecesis Tribuniensi et Mercanensi*, 87; Đuro TOŠIĆ, „Dubrovački prezbiter Ratko, stonski kancelar, kapelan i protovestiar kralja Tvrtka I i trebinjsko-mrkanski biskup“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXVIII-XXX* (1979.), 49.

²⁰¹ Đ. TOŠIĆ, „Dubrovački prezbiter Ratko, stonski kancelar, kapelan i protovestiar kralja Tvrtka I i trebinjsko-mrkanski biskup“, 49-57.

²⁰² *Illyrici sacri*, sv. 6, 269; B. PANDŽIĆ, *De dioecesis Tribuniensi et Mercanensi*, 88-89; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 114.

²⁰³ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 114.

²⁰⁴ „Michele Vescovo di Trebigne, raccomandata la diocesi alli Canonici di San Pietro di Cicevo, ed a Ivan Conte di Popovo e di Trebigne, ch'era venuto a Radoslavo suo padre, si trasferì in Ragusa, ove comprò le possessioni e massarie per vivere: e morendo, le ragioni della nominazione lasciò alla Repubblica, la quale adottò questo Vescovato coi beni dell'Abbazia di San Michele di Mercana, i cui monaci erano mancati di peste.“ G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ravsa*, 101.

²⁰⁵ Arhiv franjevačkoga samostana u Dubrovniku (ASMBD), *Rukopis o trebinjsko-*

oporuke biskupa Mihovila vidimo da je on živio do 1464. godine.²⁰⁶ Kuga je bila zahvatila Trebinje i okolicu 1456. i trajala do 1459. godine.²⁰⁷ Sljedeći val kuge dogodio se 1464./65. kad je umro biskup Mihovil.²⁰⁸ Moguće je da je pisac *Rukopisa* pobrkao godine. Zanimljivo je da u oporuci ne ostavlja ništa Trebinjskoj biskupiji niti ijednom njezinu svećeniku!²⁰⁹ Podatak o napuštanju Trebinja koji donosi *Luccari* ne nalazimo ni na jednom drugom mjestu, međutim, mogao bi ipak negdje u osnovci biti točan. O postojanju crkve sv. Petra u Polju kod Trebinja postoji mnoštvo podataka još od ranog srednjeg vijeka. Ona je također bila jedna od onih crkava koju je papa Klement VI. tražio od cara Dušana da ih vrati kotorskom biskupu jer su je neki njegovi prethodnici, raški kraljevi, bili oduzeli.²¹⁰ Ona se ponovno spominje 1401. godine u sklopu jedne zavjere koju su neki Dubrovčani zajedno s Trebinjcima kovali protiv Republike. Njihov sastanak i potvrda zavjere dogodila se u crkvi sv. Petra.²¹¹ Ima naznaka i o postojanju kaptola Trebinjske biskupije. Na margini *Rukopisa* iz franjevačkog arhiva na stranici uz ime biskupa Donata Đurđevića (de Georgis) stoji zapisano: „U odlukama kancelarije 1499. nalazi se imenovan Velečasni svećenik Nikola arhiđakon trebinjski.“²¹² Ostaje problematično i pitanje Ivana

---

mrkanskim biskupima. Rukopis br. 274, f. 5. Podatak o pokapanju biskupa Mihovila na Mrkanu donosi također biskup Antić. Arhiv Propagande (AP), Scrittura riferite nelle Congregazioni Generali (SOCC), vol. 262, f. 375r.

206 Marijan SIVRIĆ, „Oporuke biskupa trebinjsko-mrkanske biskupije od 14. do 18. stoljeća“, 82.

207 Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 230; Zlata BLAŽINA-TOMIĆ, *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku* (Zagreb-Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2007.), 233.

208 O kugi 1464./65. Z. BLAŽINA-TOMIĆ, *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*, 233-234.

209 Sadržaj oporuke: M. SIVRIĆ, „Oporuke biskupa trebinjsko-mrkanske biskupije od 14. do 18. stoljeća“, 82-83.

210 *Codex diplomaticus*, sv. 11, 179.

211 „... quod ipsi invenerunt in Tribigna et invenerunt ciccha LXX homines ... Et dicebant vobis sequetur magna utilitas ... de quibus LXX hominibus eligerunt quatuor nomine Dabixio et Raza fratres Preglubovichi, Petcho Stoichovichet Radiz Castelovich. Et intraverunt ipsi quatuor ... in ecclesia Sancti Petri de Tribigna et ibi iuradnut“. DAD, *Liber Maleficorum*, sv. 1, f. 13. – citirano prema: Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 118, bilješka 23.

212 „Nelle sentenze di Cancellaria del 1499: in fo 64 sotto li 14 Dece.e 1499 si trova nominato Venerabilis Praesbiter Nicolaus Archidiaconus Tribunensis“. ASMBD, *Rukopis o trebinjsko-mrkanskim biskupima*, f. 7.

kneza Popova i Trebinja. Tošić je argumentirano odbacio svaku mogućnost da se moglo raditi o Ivanišu Pavloviću. On je umro 1450., a kako piše Tošić, još od 1441., od očeve smrti nije imao nikakva utjecaja u primorskim krajevima te se upravo u tim godinama 1450.-1456. kao trebinjski knez izričito spominje Vidak Vukšić.²¹³ Tko je bio spomenuti „knez Ivan“, ostaje nam nepoznanica. Spominjanje *Rukopisa* da je Mihovil pokopan u crkvi sv. Mihovila na Mrkanu u svojoj katedrali, a ne u Dubrovniku gdje su pokopavani njegovi prethodnici i nasljednici, mogao bi upućivati na njegovu veću prisnost s biskupijom.

O katolicima u trebinjskom kraju u to vrijeme govore brakovi koji se pozivaju na običaje „svete rimske crkve“ te mnogi brakovi sklopljeni između stanovnika Dubrovnika i Trebinja.²¹⁴ Ljubisava iz Poljica tužila se na svojega muža Ratka Bjeljčića da ju je izbacio iz kuće „protiv svih zakona presvete rimske Crkve“.²¹⁵ Jelka, kći Radovana iz Vrsinja, tužila se 1452. na muža Jurja Vitkovića da ju je protjerao iz kuće zajedno s djecom „protiv sakramenta braka“.²¹⁶ Što se tiče crkava u trebinjskom kraju koje su bile brojne, teško je zaključiti koja je kojoj vjeri pripadala. Način njihove gradnje iz onoga što se može vidjeti (mnoge su urušene do temelja) i njihova ornamentika upućuju na zapadni stil. Ljubo Sparavalo je samo na prostoru Trebinjske šume locirao 24 srednjovjekovne crkve „četiri puta više nego što ih ima danas“. Samo dvije od njih, i to obnovljene nakon dolaska Osmanlija, „imaju prislone lukove na podružnim stranama, što se smatra znakom ‘grčkog’ pravoslavnog graditeljstva“.²¹⁷ Tek se za neke od crkava u trebinjskom kraju na temelju izvora i arheoloških istraživanja može reći da su pripadale katolicima, odnosno pravoslavcima. Tako su katolicima pripadale crkve sv. Petra u Polju, sv. Petra u Zaplaniku, sv. Barbare u Začuli, sv. Tekle u Orahu, a pravoslavcima crkva sv. Stjepana u Trebinju i sv. Petra i Pavla (nekad bila posvećena sv. Pantelejomenu

²¹³ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 114-115.

²¹⁴ O sklopljenim brakovima između stanovnika Dubrovnika i Trebinja. Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 227, arhivske bilješke, 227, 232, 234 s navedenim bilješkama iz *Liber Dotum*.

²¹⁵ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 249, bilješka 132; I. PULJIĆ, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj Zemlji“, 138.

²¹⁶ Mladen ANČIĆ, „Kasnosrednjovjekovni Stolac“, *Povijesni prilozi* 29 (2005.), 55-56; D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 31.

²¹⁷ Ljubo SPARAVALO, „Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume Trebinjske“, *Tribunia* 5 (1979.), 131-132.

te potom Vavedenju presvete Bogorodice) na Zaplaniku.²¹⁸

Gotički luk s crkve sv. Ilije na Goloj Glavici – Šuma trebinjska (Lj. Sparavalo, „Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske“, *Tribunia* 5 (1979.), 94.

Što se tiče prisutnosti pravoslavne crkvene hijerarhije i pravoslavnih manastira, o njima na humskom-trebinjskom području u kasnom srednjem vijeku nema nikakva traga. Zahumska pravoslavna episkopija dokinuta je negdje početkom 30-ih godina 14. stoljeća, a Mileševska mitropolija

spominje se tek 1377. prilikom krunidbe kralja Tvrtka, i to u djelu M. Orbinija. Na osnovi podataka iz kasnijih vremena, vremena hercega Stjepana i prvih osmanskih godina, vidimo da je mileševski mitropolit vršio jurisdikciju i na humsko-trebinjskom području. O prisutnosti pravoslavnih vjernika na području Huma također nema izravnih podataka prije kraja 14. i početka 15. stoljeća. Neki povjesničari na temelju natpisa iz Veličana o Polihraniji koja se svjetovnim imenom zvala Radača, a bila žena župana Nenca Čihorića i kćerka Dražena Milivojevića, uzimaju kao činjenicu da su Čihorići, a ujedno s time i Draživojevići-Sankovići, bili pravoslavni, što bi dokazivalo prisutnost pravoslavnih u Popovu krajem 14. stoljeća.²¹⁹ Ne odbacujući tu mogućnost, ipak treba spomenuti da se samo na temelju ovoga natpisa takvo što izričito ne može tvrditi. Sv. Polihranije bio je svetac iz prvih

²¹⁸ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 115; Za neke od tih crkava pogledati u: Lj. SPARAVALO, „Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume Trebinjske“, 53-137.

²¹⁹ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 397; M. VEGO, „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“, 228-231; M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 21. Sankoviće je pravoslavnim smatrao i Ćirković: „[...] a zna se i za Sankoviće, gospodare ovog kraja, da su ostali verni pravoslavlju“. S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, 108. Na temelju njega i Jirečeka također Nilević. B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 41. 47.

kršćanskih vremena i čašćen i u Zapadnoj i u Istočnoj Crkvi. Jezik i pismo kojim je epitaf napisan također su korišteni u obje crkve kao i slavenski jezik u liturgiji. U predgrađima Dubrovnika još su krajem 15. stoljeća živjeli svećenici koji su poznavali samo ćirilično pismo.²²⁰ Sankovići su slavili sv. Jurja i sv. Mihovila također svece koje su častile obje crkve.²²¹ Osim toga obitelj Draživojevića-Sankovića svoje podrijetlo vuče iz okolice Konjica a njihova se nekropola nalazila u mjestu Biskup uz koje se također nalazi lokalitet Kanik koji asocira na kanoničku kuću (*capitulum canonicorum*).²²² Imali su dubrovačko građanstvo, kuću u Dubrovniku te su povremeno neki od njihova roda, osobito u vrijeme kakve opasnosti, poput samog Sanka u vrijeme rata s banom Tvrtkom i Radičeve žene Gojslave u vrijeme dok je njezin muž Radič bio u zatvoru kod Sandalja Hranića (1391.-1398.), boravili u Dubrovniku.²²³ Sve to upućuje da su mogli biti i katolici, odnosno osjećati se dijelom Zapadne Crkve bez obzira na obred i jezik kojim su vjeru ispovijedali. Međutim, vrijeme Radačine smrti, odnosno vrijeme vladavine bosanskog kralja Tvrtka I., vrijeme je intenzivnog naseljavanja vlaških skupina na ova područja. „Vlaške skupine“ su naseljavale Humsku zemlju i prije Tvrtka I., međutim to je stanovništvo uglavnom bilo arbanaškog podrijetla i katoličke vjere.²²⁴ Najbrojniju arbanašku skupinu činili su „vlasii“ Burmazi koji su najprije bili u jednom katunu a poslije 1366.-1376. u

²²⁰ M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 58.

²²¹ M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 16.

²²² M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 26-28.

²²³ J. MIJUŠKOVIĆ, „Humška vlasteoska porodica Sankovići“, 29, 50. Vego govori samo o kratkom boravku Gojslave u Dubrovniku, i to 1397.-1398. M. VEGO, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, 12-13. Resti je Radiča Sankovića kao i ostale slavenske velikaše u zaleđu Dubrovnika smatrao „raskolnikom“. No, formulacija koju je upotrijebio upućuje više da se radi o njegovu mišljenju (18. st.) nego o povijesnoj činjenici. Formulacija glasi: „Ma siccome li principi slavi avevano preso dalli Greci lo scisma, cosi avevano appreso dalli medesimi l'ingannare e non servare la fede“. *Cronica Ragusina Junii Restii*, 178.

²²⁴ Bogumil HRABAK, „Razgranjavanje katuna i stvaranje grupa katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek)“, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, Đoko PEJOVIĆ (ur.), (Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1981.), 183; Bogumil HRABAK, „Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih vlahu u dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI veku“, *Migracije i Bosna i Hercegovina* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu; Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, 1990.), 69.

šest katuna.²²⁵ U vrijeme Tvrtka I. i kasnije ova područja naseljavaju Vlasi iz Raške i ostalih istočnih zemalja. Razlog njihova naseljavanja bio je uglavnom uznapredovali proces feudalizacije u tim zemljama koji im je sužavao životni prostor te sve veći pritisak Osmanlija pred kojima su se pomicali prema zapadu.²²⁶ Katuni Vlahovića i Hrebrena Miloradovića Stipanovića javljaju se na ovim prostorima tek dvadesetih godina 15. stoljeća.²²⁷ Poznato je da su se vlaške skupine što se tiče vjerske pripadnosti uklapale u vjersku zajednicu, odnosno Crkvu koja je bila dominantna na onom prostoru gdje su obitavali. Iz toga je lako zaključiti da su Vlasi doseljeni iz Raške i ostalih istočnih zemljama na ove prostore bili pripadnici Istočne, odnosno Pravoslavne Crkve. Kako u novodoseljenoj domovini u to vrijeme nije bilo razvijene nikakve snažnije crkvene strukture u koju bi se mogli uklopiti, oni su i dalje ostali u svojoj vjeri tako da se jača pojava pravoslavlja na starom humskom području može vezati uz njihov dolazak.

Vlaške skupine su još ranije naseljavale trebinjski kraj koji je do 70-ih godina 14. stoljeća bio dio srpske države u kojoj je službena vjera bila pravoslavlje. Pravoslavne svećenike susrećemo u dubrovačkim izvorima od sredine 14. do 40-ih godina 15. stoljeća uglavnom vezane uz trebinjsko, odnosno konavosko područje. Dubrovački senat je početkom lipnja 1425. pisao fra Jakovu Markijskom, tadašnjem vikaru Bosanske franjevačke vikarije kojoj je pripadao i samostan u Konavlima ustanovljen pet-šest godina ranije, da ništa ne poduzima protiv svećenika Nikše koji je bio grčke vjere a koji je bio zauzeo neko imanje na fratarskom zemljištu. Tome istom Nikši je nepuna dva mjeseca poslije bilo zabranjeno stanovati na fratarskom zemljištu te mu je bilo dozvoljeno da se može nastaniti u nekom dugom mjestu u Konavlima.²²⁸ Svećenik Nikša živio je u Konavlima svakako do kraja listopada 1438. jer je tada Veliko vijeće raspravljao da se povedu

---

²²⁵ B. HRABAK, „Razgranjavanje katuna i stvaranje grupa katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek)“, 185; Đuro TOŠIĆ, „Prilog proučavanju *Donjih vlahu* u istočnoj Hercegovini“, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 4* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti 2004.), 82.

²²⁶ B. HRABAK, „Razgranjavanje katuna i stvaranje grupa katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek)“, 185; B. HRABAK, „Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih vlahu u dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI veku“, 80.

²²⁷ B. HRABAK, „Razgranjavanje katuna i stvaranje grupa katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek)“, 188.

²²⁸ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 399.

razgovori sa svećenikom Nikšom da prijeđe na katoličku vjeru, ali se od toga odustalo.²²⁹ Sandalj Hranić je poklonio dvije kuće, koje je kasnije 1417. Radoslav Pavlović, gospodar Trebinja, poklonio nekom drugom, u Perčinom selu u Konavlima nekom Radinu, slavenskom svećeniku, i njegovu sinu Ratku Popoviću. Dvije godine poslije 1419. spominje se isti slavenski svećenik Radin koji je zbog ovog slučaja ispitan u Dubrovniku gdje je odlučeno da mu se prizna pismeno sve ono što pripada konavoskoj crkvi.²³⁰ Radin je umro krajem 1428. ili početkom 1429. jer se tada raspravlja o zahtjevu njegovih sinova poslije njegove smrti.²³¹ Vijeće je također 1446. priznalo Božidar Tarakoviću, „slavenskom svećeniku“ iz Uskoplja, doživotno uživanje zemlje koju drži u Konavlima, s tim da vlasnicima daje četvrtinu i polovinu nekih plodova ako se s time slože gvardijan, kustos i prokurator konavoskih franjevaca.²³² Za Nikšu se izričito kaže da je bio „grčke vjere“ i tu nema sumnje. Možda bi se moglo reći i za Radina s obzirom na to da je imao sinove premda u to vrijeme to ni za katoličkog svećenika ne bi bilo ništa neobično. To je vrijeme velikog rasula u Zapadnoj Crkvi neposredno nakon Zapadnog raskola u kojoj se i mnogo važnije stvari od celibata seoskih svećenika nisu obdržavale. Zanimljivo je da Dubrovčani Radina u odluci Vijeća gdje se govori o zahtjevu njegovih sinova nazivaju „don Radin svećenik iz Konavala“.²³³ Ako su već Dubrovčani za Nikšu naveli da je „grčke vjere“, čudi da to nisu učinili, ako su bili iste vjere, i za Radina i Božidara. Kao što smo vidjeli Božidar je bio „slavenski svećenik“ iz Uskoplja u kojem je postojala crkva sv. Tripuna koji je bio zaštitnik grada Kotora i istoimene biskupije.²³⁴ Vrijedno je spomenuti da se kao gostioničarka (tabernaria) mrkanskog biskupa

²²⁹ M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 64-65.

²³⁰ K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 397; E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 40.

²³¹ M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 64, bilješka 4.

²³² K. JIREČEK – J. RADONJIĆ, *Istorija Srba. Kulturna historija*, 400; D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 85.

²³³ „Prima pars est de induciando super petitione filiorum don Radini presbiteri Canalis mortui“. M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 64, bilješka 4.

²³⁴ O crkvi sv. Tripuna u Uskoplju. Lj. SPARAVALO, „Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume Trebinjske“, 65-69.

1448. spominje Cvijeta, kći Pribislava Sasliekobića iz Začule, koja se nalazi dublje u unutrašnjosti od Uskoplja.²³⁵

To što su bili slavenski svećenici, ne znači istovremeno da su priznavali jurisdikciju pravoslavnog episkopa. U isto vrijeme kad se spominju gore navedeni svećenici na području Republike susrećemo i katoličke slavenske svećenike. Dubrovačko Vijeće je još u drugoj polovici 14. stoljeća, o čemu smo već govorili, donosilo odluke da se na području pod njihovom vlašću postavljaju slavenski svećenici. Isto je nastavljeno i tijekom 15. stoljeća. Malo je vijeće u studenom 1417. u Slano postavilo svećenika Jurja „Slavena“ na mjesto dotadašnjeg također slavenskog svećenika Jakova.²³⁶ U Šumetu i Rijeci služio je do svibnja 1425. slavenski svećenik Klement kojega je zamijenio njegov nećak Blaž.²³⁷ Iz ugovora što ga je Vlaho Jaketić, slavenski svećenik, 1424. sklopio s pet bratovština iz Rijeke i Šumeta vidimo da se tada slavenska služba Božja slavila u crkvama sv. Marije u Rožatu, sv. Franje, sv. Kuzme i Damjana, sv. Martina u Šumetu te u crkvi sv. Petke na Brgatu.²³⁸ Dubrovačko Vijeće je 1474. izričito tražilo od nadbiskupova vikara da se u „nove zemlje“, tj. u Primorje, pošalje slavenski svećenik, odnosno „svećenik ćirilica“ kako se navodi.²³⁹ Neki od ovih svećenika čak nisu ni znali latinski jezik niti latinsko pismo. Među takvima se spominje 1407. svećenik Ivan iz Gruža za kojeg je ordinarijat u jednoj vizitaciji ustvrdio da ne zna latinska slova nego samo ona koja se zovu „ćirilica“. Također takav podatak postoji i za svećenika Nikolu Đorđića koji je krajem 15. stoljeća bio na službi u Župi.²⁴⁰

Nakon što su Humska zemlja i Trebinjska oblast došle pod vlast bosanskih banova i kraljeva, stvorila se zgodna prilika za širenje *Crkve bosansko-humskih krstjana*. Teško bi se moglo dopustiti da su

---

²³⁵ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 248, bilješka 125.

²³⁶ „Prima pars est de firmando ad salarium nostri communis presbiterum Georgium Sclauum in presbiterium riperie Slani.“ M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 51.

²³⁷ M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 52.

²³⁸ M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 52-53.

²³⁹ M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 57.

²⁴⁰ M. DINIĆ, „Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku“, 56-58.

oni postojali i prije na ovim prostorima u smislu neke organizirane zajednice prije nego što su ovi krajevi došli pod vlast bosanskih vladara. To što neki izvori spominju udovicu humskog kneza Miroslava, humskog kneza Petra kao „heretike“, čini se da bi to trebalo shvatiti u kontekstu ondašnjeg širokog poimanju heretizma a ne kao njihovo „članstvo“ u *Crkvi bosanskih i humskih krstjana*. Heretikom je mogao biti smatran svatko onaj koji na neki način ne priznaje zakone Crkve.²⁴¹ Pojam su osobito mogli vješto koristiti u dalmatinskim gradovima za svakoga iz zaleđa koji im na neki način nije išao na ruku jer se zaleđe u to vrijeme počinje označavati ili je već označeno kao heretično.

Što se tiče pojave *bosanskih i humskih krstjana* u izvorima za humsko-trebinjsko područje oni se počinju javljati početkom 15. stoljeća, i to vezano uz službu bosanskih velikaša iz unutrašnjosti koji su vladali ovim područjem. Prvi spomen jednoga predstavnika crkvene strukture bosanskih i humskih krstjana na spomenutom području nalazimo tek 1403. godine. Radilo se o krstjaninu Vlatku Tumurliću koji je bio u službi gospodara Trebinja Pavla Radinovića te poslije njegova sina Radosava Pavlovića.²⁴² Krstjani se u službi Sandalja Hranića pojavljuju razmjerno kasno, tek 1419. godine. Tada se naime u njegovoj službi u Dubrovniku spominju krstjanin Dmtar i krstjanin Divac.²⁴³ Razlog ovako kasnom pojavljivanju krstjana u diplomatskoj službi Sandalja Hranića Čošković vidi u činjenici da Sandalj do smrti Pavla Radinovića (1415.) nije vladao područjima gdje su oni bili znatnije prisutni. Tek kad su područja Foče i Goražda došla pod njegovu vlast, „u kojima su postojale kršćanske hiže“, bilo je opravdano očekivati i njihovu pojavu na Sandaljevu dvoru.²⁴⁴ Najglasovitije krstjansko ime humsko-trebinjskog područja 15. stoljeća bio je svakako gost Radin Butković koji je svoju oporuku ostavio u dubrovačkoj kancelariji. Radin je najprije bio u službi Radosava Pavlovića, a kad su Kosače, odnosno kad je Stjepan Kosača ovladao područjem Pavlovićevih zemalja, Radin prelazi u njegovu službu. Od 27 diplomatskih misija u kojima se spominju krstjani u službi Kosača, u njih 18 sudjelovao je

²⁴¹ O širokom poimanju heretizma: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 14, bilješka 46.

²⁴² Pejo ČOŠKOVIĆ, „Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)“, *Croatica christiana periodica* 35 (1995.), 11-13.

²⁴³ P. ČOŠKOVIĆ, „Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)“, 36.

²⁴⁴ P. ČOŠKOVIĆ, „Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)“, 6.

gost Radin. Kao što je već spomenuto, Radin je ostavio svoju oporuku u dubrovačkoj kancelariji 1466. godine. U svezi s tom oporukom doznajemo za još neke krstjane vezane uz trebinjsko područje.²⁴⁵ Gost Radivoj Priljubović, koji se spominje i u Radinovoju oporuci, bio je njegov sinovac koji je dao punomoć 23. veljače 1470. Tvrtku Brajinoviću i krstjaninu Cvijetku u Bijeloj da podignu iz zaostavštine gosta Radina 270 dukata.²⁴⁶ Odnosi li se taj podatak o Bijeloj na Bijelu kod Konjica ili na onu u Konavlima, nije jasno. Dok nam za Bijelu nije jasno, ne bismo trebali sumnjati u Uskoplje na dubrovačkoj granici. Dva dana poslije spominjanja Radivoja Priljubovića drugi gost Vuk Radivojević iz Uskoplja izdao je istim osobama punomoć da iz Radinove ostavštine uzmu sve ono što mu je ovaj ostao dužan.²⁴⁷ Osim ta dva mjesta u kojima se spominju gosti Crkve bosanskih i humskih krstjana pa tako i s njima povezane hiže u mjestima za koja smo rekli da smo za jedno sigurni a za drugo nismo, nema više nikakva spomena o krstjanskim hižama na ondašnjem humsko-trebinjskom području. Na osnovi spomenute činjenice može se s velikom vjerojatnošću zaključiti da predstavnici i članovi ove crkvene zajednice nisu imali svoja jača uporišta na tom području. U prilog ovome mišljenju ide i činjenica koju je primijetio Ć. Truhelka još 1913. godine da na području Humske zemlje nije zabilježena veća trgovina robljem. Truhelki je, listajući kupoprodajne ugovore o robovima u Dubrovačkom arhivu, upalo u oči „da je roblje koje je dospijevalo na dubrovački trg većinom iz Bosne“. Bilo je tu roblja i iz Srijema i iz „kraljevine Raške“, ali što se tiče „Humske zemlje, susjedne Dubrovniku“ piše da mu je poznat samo jedan slučaj, i to neke Milosti, žene Predojine.²⁴⁸ U katoličkim zemljama pa tako i u Dubrovniku bilo je zabranjeno trgovati kršćanima, ali je bilo dopušteno nevjernicima. Trgovci robljem bi znali i kršćane prodavati kao nevjernike, međutim, ako bi uspjeli dokazati da su kršteni, oslobađalo bi ih se. U tom smislu je zanimljiv slučaj, odnosno proces koji se vodio pred dubrovačkim rektorom (knezom) Šimunom Gučetićem i sucima 1393. godine. Katalonski trgovac Petar Dujo dao je dubrovačkom trgovcu Tomki

---

²⁴⁵ Transliterirani i posuvremenjeni tekst Radinove oporuke pogledati u: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, 362-367.

²⁴⁶ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 116.

²⁴⁷ Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 116.

²⁴⁸ Ćirko TRUHELKA, „Još o testamentu gosta Radina i o patarenima“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 25 (1913.), 367-368.

Milkoviću jedan smotak skupocjenog sukna da ga proda na trgu Brštanik (Neretva) te da mu za te novce kupi nekoliko robinja krstjanki iz Bosne. Tomko je kupio dvije žene, neku Stojanu i Tvrdislavu, i predao ih Petru Duji. Te su se dvije robinje kojima se pridružila i treća, neka Grlica, kad su stigle u Dubrovnik, požalile knezu i sucima riječima: „U ime milosrđa i naredbe svete majke Crkve imajte milosrđa s nama jer smo kršćanke krštene i rođene od kršćana a gospodin Petar Dujo hoće da nas uvede i vodi u ropstvo tvrdeći da nas je kupio što ne može učiniti niti smije po pravu i po vašim zakonima i zahtijevamo da nas mora osloboditi“. Budući da su svjedoci potvrdili istinitost njihove izjave te se utvrdilo da su dovedene iz kraja koji je katolički, rektor i suci su ih oslobodili.²⁴⁹

---

²⁴⁹ Č. TRUHELKA, „Još o testamentu gosta Radina i o patarenima“, 371-372. Latinski tekstovi: 380-381. Latinski tekst također u: Mihajlo DINIĆ, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3, 63-65. Na temelju ovih tekstova: Marijan SIVRIĆ, „Srednjovjekovna župa Luka“, *Srednjovjekovne Humske župe*, 89; D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, 115-116. Sivrić i Korać donose da su ropkinje bile s područja Neretve, čega u tekstu nema. One su prodane na trgu u Brštaniku na Neretvi, ali se u tekstu nigdje ne kaže, kad se govori o njihovu katoličkom kraju, da je to Neretva.

II. OSMANSKO OSVAJANJE JUGOISTOČNE HERCEGOVINE

1. Politička previranja posljednjih hercega i osmansko osvajanje jugoistočne Hercegovine

U osvajanju novih zemalja, pa tako i Hercegovine, Osmanlije su primjenjivali svoju uobičajenu taktiku. Prvi korak u osvajanju bile su česte provale akindžija, tj. lake konjice, čije je prodore karakteriziralo ubijanje, pljačkanje, paljenje i odvođenje stanovništva u roblje. Takvo njihovo postupanje izazivalo je strah kod domaćega stanovništva koje je bježalo sa svojih ognjišta i tražilo utočište na sigurnijim područjima. Istovremeno s vojnim upadima Osmanlije su vršili i diplomatski pritisak na vladare pokrajina/zemalja koje su namjeravali osvojiti tražeći od njih danak i vazalni odnos. Depopulizirana zemlja, gospodarski i vojno oslabljena, potom bi (u prvome zgodnom trenutku) lako padala u njihove ruke.²⁵⁰

Osvajanje jugoistočnoga dijela Hercegovine trajalo je preko sto godina, od prvoga upada 1386. do osvajanja tvrđave Koš na Posrednici 1491. godine. Međutim, ono se nije događalo istim intenzitetom i načinom, stoga se može podijeliti u tri razdoblja.

Prvo razdoblje čine provale akindžija krajem 14. i početkom 15. stoljeća. Prvi njihov upad na prostor jugoistočne Hercegovine zabilježen je 1386. godine. Osmanlije su prodrle u dolinu Neretve, a dvije godine poslije, 1388. godine kod Bileće ih je dočekaao Vlatko Vuković i porazio ih. Vlatkova pobjeda tek ih je trenutačno zaustavila. Sljedećih godina oni će i dalje provaljivati i pljačkati ove prostore.²⁵¹

Početkom 15. stoljeća došlo je do novih trenutaka u odnosima između Osmanlija i „hercegovačke“ vlastele odnosno do druge faze u osvajanju „Hercegovine“. Od provalnika i neprijatelja Osmanlije su postali - na poziv humsko-trebinjske vlastele - saveznici ili neprijatelji,

---

²⁵⁰ O načinu osmanskoga osvajanja i akindžijskim provalama: Veljan ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, (ćir.), (Beograd: Narodna knjiga - Istorijski institut, 1979.), 9-10; Nenad MOAČANIN, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791., Preispitivanja* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1999.), 25.

²⁵¹ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 10-11; Vladimir ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*, (ćir.), (Banja Luka: Glas srpski; Beograd: Ars libri, 1999. - reprint izdanje), 318-319; 324-325; 332-333.

odnosno politički i vojni arbitri u njihovim međusobnim razmiricama. Prvi je Osmanlije u ovdašnje razmirice uveo Hrvoje Vukčić Hrvatinić, a njegov su primjer slijedili Sandalj Hranić i Pavlovići, sinovi pogubljenoga Pavla Radinovića.²⁵² Njihova prisutnost u srednjovjekovnome Humu i Tribuniji najviše se vezala, što je i razumljivo, uz najimpozantniju figuru toga vremena - Stjepana Vukčića Kosaču.

U odnosu prema Porti on je nastavio politiku savezništva svojega strica Sandalja Hranića, koja je trajala sve do sredine pedesetih godina 15. stoljeća kada je, tada već herceg, Stjepan - uvidjevši neminovnost turskoga osvajanja njegovih posjeda - počeo tražiti saveznike među kršćanskim vladarima.

Kada je 1435. godine preuzimao zemlje svojega strica Sandalja, koji je te godine umro, okružen neprijateljima i iznutra i izvana, da bi učvrstio svoju vlast nad naslijeđenim prostorima, pozvao je u pomoć Osmanlije. Jedan dio osmanske vojske na čelu s vojvodom Barakom, sinom skopskoga krajišnika Ishak-bega pojavio se u srpnju 1435. u Bosni te krajem kolovoza u Humu. Osmanska se djelatnost u ovome pohodu ograničila na pustošenje zemalja (od Stjepana odmetnute) vlastele, ali je bila i znak ugarsko-hrvatskome kralju Žigmundu (Sigismundu) da ne dira u Stjepanove posjede.²⁵³ Od saveznika Stjepan je postao vazal te je daljnja osmanska pomoć u njegovim ratovima „sa svim i svakim“ ovisila isključivo o njihovim interesima. U ratu s Pavlovićima (1435.-1440.), gospodarima Trebinjske oblasti, Turci su najprije bili na Stjepanovoj strani. Međutim, poslije su, pred kraj rata, podržavali Radoslava Pavlovića kojemu je Stjepan na kraju morao vratiti oduzete zemlje da bi ponovno, kada Pavlovići nisu isplatili obećanu nagradu Turcima, bili na njegovoj strani ili mu čak naredili

---

²⁵² V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 11; M. ANČIĆ, *Na rubu zapada*, 24-25.

²⁵³ Ugarsko-hrvatski kralj Žigmund nastojao je iskoristiti Sandaljevu smrt i Hum vratiti u podložništvo svoje krune. Naredio je Ivanu i Stjepanu Frankopanu da osvoje Hum, a od Dubrovčana je tražio da pomognu humskoj vlasteli koja se poslije Sandaljeve smrti vratila u „uobičajnu pokornost ugarskoj kruni“. Poslije osmanskih aktivnosti na Stjepanovoj strani nema više spomena ovakvu kraljevu nastojanju. Od Stjepana se u to vrijeme odmetnula vlastela - braća Jurjevići (Radivojevići) i Juraj Vojsalić. Grgur Nikolić i neki Trebinjani također su tražili sklonište u Dubrovniku. S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 8-14; M. ANČIĆ, *Na rubu zapada*, 77-78.

osvajanje Pavlovićevih zemalja.²⁵⁴ Tek jedna kratka epizoda iz 1448. godine malo je poremetila Stjepanove odnose s Osmanlijama. Naime, oni su početkom spomenute godine napali Stjepanove posjede i došli čak do Drijeva (Gabele), koje su opljačkali i zapalili.²⁵⁵ Međutim, nedugo poslije Stjepan je ponovno u dobrim odnosima s Osmanlijama i tako će ostati do sredine 50-ih godina 15. stoljeća.

Od godine 1448. Stjepan se počinje oslovljavati hercegom. Najprije se, od listopada 1448., oslovljavao „herceg humski i primorski“ a malo poslije, od proljeća 1449., „herceg od svetog Save“.²⁵⁶ Historiografija još nije jasno utvrdila podrijetlo ove titule. Postoje različita mišljenja koja se uglavnom mogu svesti na dva: 1. da je herceg Stjepan titulu dobio od Pape ili njemačkog cara Friedricha III. i 2. da ju je uzeo sam i za nju dobio potvrdu od Osmanlija.²⁵⁷ Bez obzira na to

²⁵⁴ Stjepan je 1440. godine pričao dubrovačkim poslanicima, koji su se nalazili kod njega u Novome, da Radoslavove zemlje nije osvajao zato što je to htio, nego zato što mu je to naredio sultan. Naime, sultan je od njega zatražio da mu isplati novac koji mu je Radoslav bio obećao ili će biti opustošen ako ne osvoji Pavlovićeve zemlje. S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 45; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u Srednjem vijeku*, 111.

²⁵⁵ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 103.-104.

²⁵⁶ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 106.

²⁵⁷ Prvo mišljenje zastupaju Bare Poparić i Dominik Mandić. Poparić piše da „mirne duše možemo nagađati, da je baš sada, god. 1447., ili od samoga pape Nikole V. ili po Papinu prijedlogu od cara Fridrika Stjepan Kosača dobio traženi naslov Hercega Svetog Save.“ Bare POPARIĆ, *Tužna povijest Hercegovine zemlje 1437.-1482.* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1942.), 41. Mandić piše da je titulu dobio od cara Friedricha III. (car: 1452.-1493.) koji je 1448. bio skrbnik malodobnog ugarsko-hrvatskog kralja Ladislava V. Posmrtnoga (kralj: 1445.-1457.). Mandić svoje mišljenje temelji na činjenicama da je Stjepan u to vrijeme priznavao vrhovništvo ugarsko-hrvatskog kralja, da je bio u neprijateljstvu s Osmanlijama te da je imao više neprijatelja oko sebe koji bi mu sigurno osporavali titulu da ju je uzeo sam. D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 127-128. Drugo mišljenje zastupaju Vladimir Ćorović i Sima Ćirković. Ćorović piše da se je herceg Stjepan u želji da se odvoji od Bosne „druge nedelje oktobra 1448. [...] proglasio ‘hercegom od Sv. Save’“. V. ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*, 483. Ćirković piše: „Retka su pitanja na koja se davalo toliko odgovora kao što je pitanje od koga je Stefan dobio hercešku titulu. Kao ličnosti koje su Stefana odlikovale herceškim naslovom pominjani su kralj Fridrich III, bosanski kralj, papa, Venecija i aragonski kralj. Pre pola veka brižljivim pretresanjem izvora došlo se do jednoga prilično neobičnog zaključka koji ni do danas nije mogao biti dopunjen ili izmenjen. Stefan je hercešku titulu uzeo sam u prvoj polovici oktobra 1448. Od Turaka je dobio

od koga ju je i kako dobio, ona u sljedećim godinama redovito stoji uz njegovo ime, a zemlje kojima je upravljao počinju se zvati Hercegovina. Ime Hercegovina za zemlje hercega Stjepana postaje redovito u kasnijim osmanskim izvorima jer su Osmanlije obično novoosvojene zemlje nazivali po imenu posljednjega kršćanskog gospodara.²⁵⁸

Sredinom pedesetih godina herceg Stjepan mijenja svoju političku orijentaciju. Otklanja se od osmanske politike i traži savezništvo na kršćanskom zapadu. Ovim nastupa treća faza u osvajanju Hercegovine. Što je navelo Stjepana na ovaj preokret, teško je točno odrediti, međutim, tih se godina bilježi živa djelatnost papinskih legata na hercegovu dvoru.²⁵⁹ Na promjenu hercegovine političke orijentacije Osmanlije su odgovorili napadom i pustošenjem njegovih zemalja 1459. i 1460. godine.²⁶⁰ Ta osmanska pustošenja definitivno su uvjerila hercega da sultan ima namjeru osvojiti njegove zemlje. Počekom 1461. godine tražio je sklonište za sebe, obitelj i svoje ljude negdje na mletačkome prostoru u slučaju da sultan osvoji njegove zemlje. U pismu upućenom Veneciji predviđao je svoj skori svršetak. O osmanskom sultanu i opasnostima koje su prijetile njegovim zemljama pisao je: „Stoga mi se, presvijetli gospodaru, čini da se približava vrijeme kad će me prožderati kao i tolike druge vladare i gospodare, jer naše granice nisu ni velike planine ni velike vode. Ne mogu ga svojim bogatstvom zasititi, niti mu se svojom silom oduprijeti. A on, uzdajući se u svoju snagu, raspoložen je uzeti sve što

---

potvrdu i priznanje.“ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 106. Brižljivo prestresanje izvora koje Ćirković spominje odnosi se na radove Alekse Ivića, „Kad je i od koga je Stjepan Vukčić dobio titulu ‘Hercega od sv. Save’,, (ćir.), *Letopis Matice srpske* 230 (1905.), 80-94 i Ludwiga von Thallóczya, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* (München-Leipzig: Verlag von Dunckner & Humbolt, 1914.), 146-159 koje Ćirković citira kad piše da je herceg Stjepan titulu uzeo sam, a mišljenje da je potvrdu dobio od Turaka temelji na vijestima iz Dubrovačkog državnog arhiva. *Ondje*.

258 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 271; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 10. Koliko je dosad poznato, prvi koji je upotrijebio izraz Hercegovina bio je skopski krajišnik Isa-beg Ishaković u jednom pismu upućenom iz Skoplja 1. veljače 1454. ili 1455. godine. D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 137.

259 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 235-236.

260 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 239-241.

može i od koga može.²⁶¹ Sljedeće godine Osmanlije su vršili politički pritisak na hercega. Sultan je od njega tražio da mu preda tri grada: Klobuk, Mičevac i Čačvinu ili da mu isplati sto tisuća dukata te da prekine svaku vezu s Papom i Venecijom. Herceg na sultanove ucjene nije pristao.²⁶² To je bio dovoljan razlog da se Osmanlije odluče za rat. Prilikom osvajanja Bosne 1463. godine osmanska vojska je na čelu s vezirom Mahmut-pašom provalila u hercegove zemlje i opustošila ih. Prilikom povlačenja Osmanlija iz Bosne Stjepan je zajedno sa svojim sinovima, shvativši pogodan trenutak, pokrenuo vojnu za ponovno zauzimanje svojih zemalja. Za kratko vrijeme Kosače su ponovno osvojili svoje zemlje i čak ih proširili na neke bosanske prostore koji im nikada nisu pripadali.²⁶³

Dvije godine poslije, u ljeto 1465. godine Osmanlije su ponovno napale Hercegovinu. Vojsku je predvodio bosanski sandžakbeg Isabeg Ishaković s vojvodama (subašama) Ismailom i Ahmetom. U ovome napadu zauzeli su tvrđave i zemlje u srednjem i donjem Polimlju te gornjem Podrinju. S napadom su nastavili pa se već u rujnu i listopadu 1465. godine u jugoistočnoj Hercegovini u njihovim rukama nalaze: Ljubomir i Popovo, Lug (u kojemu se 12. rujna 1465. godine spominje osmanski subaša), Pocrnje i Žurovići te Bijela i Uskoplje u župi Trebinje. Pod njihovom kontrolom nalazila su se mjesta na dubrovačko-hercegovačkoj granici: Glavska, Grebci, Slavogostići, Gola Glavica u Povriši te Bobani i Rudine u unutrašnjosti.²⁶⁴ U studenome su osvojili župu Gacko bez Trga Cernica. U župi Trebinje ostali su slobodni

²⁶¹ Pismo, odnosno govor Stjepanovih poslanika na mletačkome dvoru u: *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, Knjiga X. Od 1453. do 1469.*, Šime LJUBIĆ (sakupio i uredio), (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891.), 165; Dio pisma prenosi: S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 242.

²⁶² U ovo je vrijeme hercegov najstariji sin Vladislav stupio u kontakt s Portom nadajući se da će preko nje doći do dijela obećanih očevih zemalja. Od sultana je zatražio da mu ustupi polovinu očevih zemalja za cijenu od sto tisuća dukata. Međutim, sultan izgleda nije vjerovao sinu nego ocu pa je njemu ponudio ono što mu je Vladislav obećavao. *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, Knjiga X.*, 227-228; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 249-250.

²⁶³ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 253-254; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 12, 17.

²⁶⁴ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 13-14; Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Svjetlost, ²1982.), 44.

samo Zubci (Vrsinje). Međutim, i to je osvojeno do kraja godine.²⁶⁵ Slobodan teritorij u jugoistočnoj Hercegovini ostao je podijeljen u dva nepovezana dijela. Jedan dio bio je grad Novi i njegova okolica, a drugi dio lijeva obala Neretve u njezinu srednjem toku od Konjica do mora. Dolinu Neretve s njezinom lijevom obalom i tvrđavu Počitelj - na osnovi dogovora hercega Stjepana, sina mu Vladislava, Dubrovčana i izaslanika ugarskoga kralja Matije Korvina - posjela je ugarsko-hrvatska vojska.²⁶⁶ Teritorij koji je nakon spomenutih osmanskih napada i diplomatskoga „trgovanja“ sa susjedima ostao pod izravnom hercegovom vlašću do njegove smrti 22. svibnja 1466. godine bio je grad Novi i njegova okolica.

Poslije očeve smrti teško je utvrditi tko je od sinova što i koliko držao od preostale slobodne zemlje. Mihajlo Dinić i autori koji se oslanjaju na njega donose podatak da je Vlatko, koji je naslijedio hercešku titulu, držao prilično neodređen pojas zemljišta od Boke do ušća Neretve koji je „kako-tako odvajao dubrovačku teritoriju od neposredne turske oblasti“.²⁶⁷ Prihvatljivije je Mulićevo mišljenje da je Vlatko držao samo maleni pojas zemljišta od Novog do Risna te dio župe Luka u donjem toku Neretve jer su od ljeta 1466. pod vlašću Osmanlija Popovo i Trebinje i već spomenuta mjesta koja su se nalazila na granici s Dubrovačkom Republikom.²⁶⁸

S obzirom na Vladislava Atanasovski smatra da se može reći „da su tačne formulacije izrečene poslednih decenija - da se danas ne može pouzdano utvrditi šta je sve Vladislav zadržao od svojih starih poseda, ali je sigurno da je samo gubio, ili da je uglavnom izgubio svoju teritoriju i živio po dubrovačkim ostrvima“.²⁶⁹

Osmanlije se, premda su 1465. godine osvojili najveći dio hercegovih zemalja, nisu na tome zaustavili. Sljedećih godina nastavili su osvajanja preostalih utvrda i zemalja. Tako je poslije 3. lipnja 1466. godine u osmanske ruke pala tvrđava Blagaj s čitavom sjeveroistočnom Hercegovinom, a do kraja iste godine držali su još Korita, Banjane i

²⁶⁵ Jusuf MULIĆ, *Hercegovina. Prvi dio: feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države* (Mostar: Muzej Hercegovine, 2004.), 449. (Dalje u tekstu: J. MULIĆ, *Hercegovina*, I.)

²⁶⁶ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 13; J. MULIĆ, *Hercegovina*, I., 449-450.

²⁶⁷ Mihajlo DINIĆ, *Zemlje Hercega sv. Save* (Beograd: Srpska kraljevska akademija) 182 (1940.), 248; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 44.

²⁶⁸ J. MULIĆ, *Hercegovina*, I., 452.

²⁶⁹ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 25.

Riđane istočno od Trebinja.²⁷⁰

U jugoistočnoj Hercegovini Osmanlije još nisu držali samo tvrđavu Počitelj s obalnim pojaskom do ušća Neretve te Novi i Risan u bokokotorskom zaljevu. U proljeće 1468. izbili su sukobi između Osmanlija i hercega Vlatka. Trajali su gotovo cijelu godinu, ali nekih promjena granica nije bilo. Do promjena dolazi u političkoj orijentaciji hercega Vlatka. Zbog ostavštine svojega oca hercega Stjepana - koja se čuvala u Dubrovniku, a na koju je dijelom polagala pravo Ugarska - Vlatko se ponovno okrenuo sultanu uz pomoć kojega je izvršio pritisak na Dubrovnik da mu isplati cijelu očevu ostavštinu. To je i učinjeno 26. srpnja 1470. godine.²⁷¹

Kada je točno herceg Vlatko postao osmanski podanik, teško je precizno utvrditi. To je svakako bilo prije navedenoga datuma isplate očeve ostavštine. Atanasovski donosi činjenice na osnovi kojih zaključuje da je Vlatko prve kontakte s Osmanlijama u spomenutom smislu uspostavio već tijekom 1469. godine, a u travnju 1470. godine „kako po svemu izgleda, već bio sasvim ‘turski’ čovjek“.²⁷²

Priznavši sultanovo vrhovništvo, herceg Vlatko, ne samo da je dobio očevu novčanu ostavštinu nego i dio zemalja koje su Turci ranije zauzeli. Između 2. i 11. veljače 1471. godine sultan mu je dao Trebinje i Popovo, onaj dio zemlje koji je od 1465. godine razdjeljivao preostale hercegovine posjede u Novome i župi Luka. Herceg je ovim zemljama upravljao do 25. rujna 1473. godine.²⁷³

Jedini dio jugoistočne Hercegovine koji Osmanlije još nisu kontrolirali 1471. godine (bilo izravno, bilo preko podanika Vlatka) bila je tvrđava Počitelj i jedan neodređeni prostor nizvodno uz rijeku Neretvu do njezina ušća u more. U Počitelju je, kao što je već spomenuto, od 1465. godine bila ugarska-hrvatska vojska koju je pomagala Dubrovačka Republika. No, ni Počitelj se osmanskoj sili nije mogao dugo odupirati. Sredinom rujna 1471. stigao je u Dubrovnik glasnik s viješću da je Hamza-beg opkolio tvrđavu Počitelj. Dubrovčani, koji su od samoga početka pomagali ugarsko-hrvatsku posadu u Počitelju, odlučili su 16. rujna 1471. godine da se opkoljenoj posadi u Počitelju pošalje pomoć od osamdeset dukata. Je

²⁷⁰ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 45; J. MULIĆ, *Hercegovina*, I., 452-453.

²⁷¹ O borbi za ostavštinu hercega Stjepana opširnije u: V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 28-63.

²⁷² V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 65-66.

²⁷³ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 66; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 136.

li pomoć došla, nije poznato. Između 16. i 20. istoga mjeseca Hamza-beg je poslao glasnika u Dubrovnik da javi „radosnu vijest“ kako je od Ugara preoteo tvrđavu Počitelj. Dubrovačko Vijeće umoljenih odlučilo je 20. rujna da se glasnik obdari s dvadeset perpera.²⁷⁴

Nakon pada tvrđave Počitelj preostali slobodni prostori jugoistočne Hercegovine bili su dijelovi župa Luka i Žabe u donjemu toku Neretve s tvrđavom Koš, u koju se posada ugarsko-hrvatskoga kralja povukla nakon pada Počitelja i odakle su branili spomenuti teritorij.

Od jeseni 1472. godine herceg ponovno mijenja svoju političku orijentaciju. To je vrijeme ponovnoga uspostavljanja prijateljskih odnosa s Dubrovnikom, koji će ga ubrzo odvesti u savezništvo s kršćanskim zemljama. Ne zna se točno što je hercega navelo na ovakav nagli zaokret.²⁷⁵ Nakon što je s Dubrovnikom sklopio mir 26. kolovoza 1473. godine, Turci su mu nepuni mjesec poslije 25. rujna oduzeli vlast nad Trebinjem i Popovom.²⁷⁶ Početkom 1474. godine tražio je pomoć od Venecije kako bi svoju zemlju oslobodio od Osmanlija.²⁷⁷ Do prvih vojnih sukoba došlo je sredinom 1475. godine. Kakve je akcije herceg u to vrijeme vodio, nemamo nikakvih podataka. Poznato je samo da su one postojale jer o njima svjedoči sam herceg u pismu upućenome Veneciji u kojemu kaže da ga je na akciju protiv Osmanlija potaklo samo stanovništvo iz pokorenoga dijela zemlje i obećanje zetskoga gospodara Ivana Crnojevića da će mu priteći u pomoć. Za vrijeme akcija Ivan ga je iznevjerio te su Osmanlije odgovorili protuakcijom goneći ga do Novoga.²⁷⁸ Hercegovački sandžakbeg Ajas negdje u svibnju ili

---

²⁷⁴ Podatak donosi Mulić na osnovi izvornoga dokumenta Dubrovačkoga arhiva: J. MULIĆ, *Hercegovina*, I., 457.

²⁷⁵ Atanasovski kaže da raspoloživi izvori o tome ništa ne govore, ali navodi nekoliko razloga koji su po njemu mogli hercega navesti na promjenu politike. Prema njemu, glavi razlog bio bi obnova Bosanskoga Kraljevstva u ugarskome dijelu Bosne na čelu s banom Nikolom Iločkim. Nikola je upravo u listopadu 1472. godine uputio u Dubrovnik - hercegu Vlatku i Crnojevićima - svojega poslanika Gala, koji je prijašnjih godina bio u hercegovoju službi. Drugi razlozi, kojima Atanasovski ne pridaje veliku važnost, ali ih ipak spominje, mogli bi biti sklapanje antiosmanske lige od strane Pape, Venecije i napuljskoga kralja te djelatnosti Uzan Hasana u Aziji protiv Osmanlija. V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 86-87.

²⁷⁶ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 96; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 136.

²⁷⁷ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 107.

²⁷⁸ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 110.

lipnju 1475. godine udario je na Novi. Hercegu je u pomoć priteklo dvjesto mornara s napuljskih brodova koji su se zatekli u vodama blizu Novoga te je s pomoću njih uspio obraniti grad.²⁷⁹

Nakon ovoga sukoba ponovno je došlo do zbližavanja hercega i Porte. Inicijativa je ovoga puta išla s Portine strane. Sklopljen je mir sa sultanom u kojemu je dobio obećanje da će mu Osmanlije vratiti dio Hercegovine. Sultan je također od njega tražio da napadne Ivana Crnojevića i nudio mu pomoć. Herceg ovaj prijedlog nije prihvatio.²⁸⁰

Ni ovo prijateljstvo nije dugo potrajalo. Osmanlije su već u jesen 1478. godine tražili od hercega da im preda i ono malo zemlje koja mu je još ostala. Kakvi su odnosi bili između 1478. i 1481. godine, teško je utvrditi zbog nedostatka izvora.

Smrt sultana Mehmeta II. dala je hercegu još jednom nadu da može osloboditi svoju zemlju. S vojskom je prodro u Bosnu. Poslije početnih uspjeha doživio je težak poraz. Porazio ga je bosanski sandžakbeg Daut-paša. Izgubio je svu vojsku, a i sam se u bijegu jedva uspio skloniti u Novi. Sultanovo naređenje da konačno pokori Novi dobio je hercegovački sandžakbeg Ajas. Herceg je mogao očekivati pomoć samo od ugarsko-hrvatskoga kralja. Iz Senja je prema Novome upućeno tisuću vojnika. Zbog nepovoljnih morskih prilika nisu stigli na vrijeme. Nalazili su se 17. prosinca u dubrovačkoj luci i spremali se zaploviti prema Novome. Međutim, to je već bilo kasno. Herceg se već predao, a Donja tvrđava nalazila se u Ajasovim rukama.²⁸¹ Ovom predajom je u formalno-pravnome smislu prestala postojati srednjovjekovna slobodna Hercegovina. Ostala je još Gornja tvrđava

²⁷⁹ Atanasovski donosi zanimljiv podatak o hercegovim odnosima prema sultanu tih godina. U pismu iz Kotora od 22. listopada 1474. godine, ne govori kome, a nalazi se u Državnome arhivu u Milanu, piše da je sultan tajno zatražio od hercega da mu preda Novi, a zauzvrat bi mu on dao neko mjesto na turskome teritoriju. Ako mu ne preda grad, napast će ga. Herceg Vlatko je ovaj sultanov prijedlog odbio na nagovor brata Ahmeta koji se nalazio na sultanovu dvoru. V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 107-108; Mulić smatra da se može s velikom sigurnošću smatrati da je Ajas-beg ovaj napad izvršio bez sultanova odobrenja. J. MULIĆ, *Hercegovina*, I, 460-461.

²⁸⁰ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 111-112.

²⁸¹ Kada se točno herceg predao? Atanasovski ne donosi određen datum. Kaže da je to bilo između 7. i 13. prosinca kada je, prema riječima dubrovačkoga vlastelina Bartolomeja Lukarevića, herceg Vlatko s cijelom svojom pratnjom prešao preko dubrovačkoga teritorija na putu za Tursku. V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 135; Mulić piše da je to bilo 14. prosinca 1481. godine. J. MULIĆ, *Hercegovina*, I, 467.

u kojoj je bila ugarsko-hrvatska posada. Mjesec i nešto poslije, krajem siječnja i ona je osvojena.²⁸²

Turcima je nakon osvajanja Novoga preostalo još da osvoje utvrdu Koš na Posrednici. Prema talijanskome povjesničaru, suvremeniku događanja, Dandalu da Lezzeu, ugarsko - hrvatska posada u utvrdi brojala je petsto vojnika.²⁸³ O nekim većim ratnim zbivanjima oko tvrđave Koš nemamo vijesti, ali podaci Dubrovačkoga arhiva koje donosi Atanasovski, koji govore o stalnome pomaganju članova posade tvrđave Koš u oružju i namirnicama, govore da se na tome području nije mirovalo. Dubrovčani su čak, iz straha od turske osvete, imali i problema s posadom koja je provaljivala i plijenila osmansko područje i plijen donosila na dubrovački teritorij gdje ga je prodavala.²⁸⁴

Do kada se točno održala ugarska posada u Košu, nije poznato. Dubrovčani su posadu pomagali još u lipnju i kolovozu 1490. godine. Poslije tih nadnevaka sljedeću vijest o Košu nalazimo 14. travnja 1491. godine kada su Dubrovčani imenovali Ruska Sarčića prodavačem soli „sub Chos“.²⁸⁵ Tada je Koš sigurno već bio u osmanskim rukama. Padom te tvrđave i „posljednji pedalj“ jugoistočne Hercegovine bio je u osmanskim rukama.

2. Podaci i vijesti o bježanju i robljenju stanovništva jugoistočne Hercegovine

Posljedica osmanskih osvajanja bila su česta bježanja domicilnoga stanovništva u susjedne slobodne zemlje. Zbog zemljopisnoga položaja jugoistočne Hercegovine stanovništvo se najviše sklanjalo na područje Dubrovačke Republike. Dio se sklanjao na mletačke posjede u Dalmaciji, a dio čak preko mora u južnu Italiju, odnosno Apuliju.

Prve vijesti o bježanju stanovništva jugoistočne Hercegovine zabilježene su 1386. kada su Osmanlije prvi puta prodrli u jugoistočnu Hercegovinu do Trga Drijeva i zapalili ga. Tada se stanovništvo spasilo

---

²⁸² Atanasovski kaže da je to bilo „po svoj prilici, 27. ili 28. I. 1482.“, dok Mulić kaže da je to bilo 29. siječnja. V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 138; J.MULIĆ, *Hercegovina*, I., 467.

²⁸³ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 141.

²⁸⁴ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 141-143.

²⁸⁵ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 143.

bježanjem u grad Ston i na poluotok Pelješac.²⁸⁶ Isto se dogodilo i dvije godine poslije kada su Turci ponovno prodrli, ali ovoga puta tek do Bileće gdje ih je zaustavio Vlatko Vuković.²⁸⁷ Iseljavanje se nastavilo u većoj mjeri u 15. stoljeću s jačanjem osmanskog pritiska na zemlje hercega Stjepana. Krajem 1438. godine i početkom 1439. godine, u vrijeme sukoba hercega Stjepana s Pavlovićima, u kojemu su Turci jedno vrijeme bili na Pavlovićevoj strani, dubrovački Senat donio je odluku da se na njihov teritorij mogu primiti Stjepanovi ljudi koji bježe u strahu od Osmanlija. Tom prilikom povuklo se i stanovništvo Drijeva - i to po Stjepanovu naređenju.²⁸⁸ Sljedeći zbjeg stanovništva jugoistočne Hercegovine dogodio se u proljeće 1448. godine kada su Turci pustošili Stjepanove zemlje. Već 23. veljače 1448. godine u Dubrovniku se govorilo o bježanju iz Stjepanovih zemalja, a 10. ožujka iste godine u Dubrovniku je donesena odluka da se u Ston i na Pelješac prime „seljaci i Vlasi vojvode Stjepana, Radoja Nikolića i Vukašina Grgurevića s obiteljima i stadima, s čelnicima i pastirima“.²⁸⁹

Premda su spomenuti zbjegovi bili privremeni, sigurno su utjecali na depopulaciju jugoistočne Hercegovine. Za pretpostavku je da se dio stanovništva poslije prolaska osmanske opasnosti vratio svojim domovima, ali je isto tako dio ostao živjeti u novim krajevima, osobito ako se ima u vidu činjenica veće sigurnosti i boljih uvjeta života koje je nudila nova „nastamba“.

Kako su učestali turski upadi, a konačno osvajanje Hercegovine se približavalo, i vijesti o bježanju stanovništva na dubrovački teritorij bile su sve češće. Posebno velik strah od Turaka zahvatio je Hercegovinu 1459. godine u vrijeme njihova pustošenja hercegovih zemalja. Tada je - prema pisanju dubrovačkoga kroničara Gondole - velik broj izbjeglica iz hercegovih zemalja krenuo prema dubrovačkome teritoriju, a dubrovačka vlada naredila je straži u Stonu da prihvati hercegovu podložnike sa svim njihovim stvarima.²⁹⁰ Iste godine primljeno je u

²⁸⁶ „[...] quod recipiantur in Stagno familie, pastores, animalia et carnesia Vlacorum et circum vicinorum propter eorum saluamentum terrore Teucrorum partes discurrentium.“ DAD, *Liber Reformationes*, an. 1378.-1392., f. 384.

²⁸⁷ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 10-11.

²⁸⁸ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 30.

²⁸⁹ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 103-104.

²⁹⁰ „Si mandò guardia a Stagno e si diedero ordini per tutto il stato per le buone guardie e commissione a tutti li rappresentanti della repubblica per salvare li sudditi del herzegh, con tutte le loro robe in caso che per paura dei Turchi li

Dubrovnik pet najuglednijih obitelji iz Trebinja, a njihovi seljaci na teritorij Republike.²⁹¹

S početkom osmanskih napada na Hercegovinu 1463. godine dolaze nove vijesti o sklanjanju ili bježanju hercegovačkoga stanovništva iz dubrovačkoga zaleđa na teritorij Republike. U veljači 1463. godine stanovništvu Drijeva bilo je dopušteno skloniti se u Ston i Pelješac, a u ožujku su u Dubrovnik došli glasnici iz Trebinja tražeći sklonište u slučaju potrebe.²⁹² Zapovjednicima Stona u lipnju iste godine naređeno je da prime Vlahe i stanovnike Popova sposobne za obranu te da njihove obitelji prevezu na otoke.²⁹³ O velikome bježanju iz Trebinja i Popova bilježi i kroničar Gondola. On piše da „je bilo dopušteno plemićima, a i drugima iz Trebinja i Popova“ da se zbog straha „i zbog sile koju upotrebljavaju Turci“ sklone na dubrovački teritorij.²⁹⁴ Veliki val izbjeglica pojavio se u Dubrovniku 1464. godine

---

convenisse fuggire [...]. Questa paura de Turchi faceva che tutti li abitanti di terra ferma procurassero la loro salvatione.“ *Cronica Ragusina Junii Restii*, 356. Tekst se također nalazi u: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 32, bilješka 2.

291 „[...] de oferendo quinque domibus nobilium de Trebigne, videlicet de Glibissichi, de Medvidovichi, de Dabiisinovichi, de Radivoevichi et de Dubruschovichi“. DAD, *Consilium Rogatorum*, vol. 16, f. 88v, 3. 12. 1459. Podatak su objavili Ćirković i Tošić. S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 239-240; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, 239, bilješka 6. Kroničar Gondola o tome piše ovako: „Perciò fu concesso a cinque famiglie nobili di Trebigne, che furono Gliubiscich, Mediscenovich, Dabiscinovich, Rudivoevich e Dobrosceovich, che possino ricovarsi dentro Ragusa, e li loro contadini nel territorio nostro.“ *Croniche ulteriori di Ragusa probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*. *Scriptores*, sv. II., *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Speratus NODILO (ur.), (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1893.), 356. (Dalje u tekstu: *Croniche ulteriori – Gondola*). Također djelimično objavljeno u: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 32, bilješka 1; Ivan BOŽIĆ, *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku* (Beograd: Srpska akademija nauka, 1952.), 159.

292 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 252.

293 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 254.

294 „Tuttavia si appressavano gli eserciti multiplicati de Turchi. Onde fu concesso alli nobili et altri di Trebigne e Popovo che per la paura d'essi et per forse che usano Turchi a quelli che potessero, ricoverarsi con le facultà loro nelle tenute nostre.“ *Croniche ulteriori – Gondola*, 361. Tekst prenosi: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 33, bilješka 2. Gondola ovo bježanje stavlja u 1462. godinu, a Pandžić od njega tako preuzima. Budući da te godine nije bilo nikakvih ratnih opasnosti ni zbivanja na području Popova i Trebinja, ovo se vjerojatno odnosi na 1463. godinu.

zbog osmanskih pustošenja koja su se dogodila godinu prije. On se ponovio u ljeto sljedeće godine 1465. zbog izravnih osmanskih napada.²⁹⁵ Isto se dogodilo i 1468. godine u vrijeme ratnih sukoba hercega Vlatka i Osmanlija. Dubrovačka vlada 19. ožujka 1468. godine naredila je svojim knezovima da ne čine nikakve smetnje bjeguncima iz hercegovih zemalja koji se sklanjaju zbog straha od Osmanlija.²⁹⁶

Nije se bježalo samo na dubrovački teritorij nego i na mletački u Boki kotorskoj i Dalmaciji. Stanovništvo iz okolice Novoga sklanjalo se na bliža mletačka područja u Boki kotorskoj, dok se stanovništvo iz dijela Zažablja i doline Neretve sklanjalo na mletačka područja u Dalmaciji, posebno na otoke. Dio stanovništva našao je sigurno sklonište, barem privremeno, i u ugarskoj utvrdi Koš i na prostoru koje je kontrolirala njezina posada, a kasnije u Senju i senjskoj okolici.²⁹⁷

Dio hercegovačkih izbjeglica našao je svoje utočište u južnoj Italiji. O tome izravno svjedoči trebinjsko-mrkanski biskup Anzelmo Katić u izvješću koje je poslao Kongregaciji Propagande 1780. godine u kojemu kaže da su preci iz obitelji Obradović iz Hrasna naselili dva sela u Napuljskome Kraljevstvu. Kao zanimljivost ističe da i dalje drže „rođeni ilirski jezik i pričaju među sobom kao da su u staroj domovini iz koje su otišli prije nekoliko stotina godina“.²⁹⁸ Obitelj kardinala Nikole Radulovića iz Češljara kod Zavale pred Turcima je najprije pobjegla u Dubrovnik, a potom u Italiju, u Polignano gdje su kupili titulu markiza, a ženidbenim vezama s uglednim talijanskim obiteljima održali taj

²⁹⁵ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 259; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 12.

²⁹⁶ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 45-47.

²⁹⁷ „Senjski uskoci (posle 1537. godine), ali i njihovi prethodnici, prebezi u Senju, koji su se bavili istim herojskim zanatom, znali su prilike u Trebinju, Popovu i Zažablju samim time što su mnogi od njih bili rodnom iz toga kraja. Naprimjer, postojalo je predanje da je i porodica najpoznatijih uskočkih predvodnika, Daničića, rodnom iz Zažablja. Posle pada Herceg-Novog u ruke Osmanlija (1482), mesto okupljanja izbeglica iz donje i ostale Hercegovine bilo je ugarsko uporište Koš na otoku Posrednici (na ušću Neretvice).“ Bogumil HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, *Tribunia* 7 (1983.), 102. Spomenuta predaja o Daničićima zabilježena je u Ošlju 1936. godine.

²⁹⁸ „Gli ascendenti di altra casa detta Obradovich hanno popolato deu paesi nel regno di Napoli. E quel che è notevole ritengono il nativo linguaggio il lirico e parlano tra loro come se fossero nell'antica loro patria, da cui mancano parecchie centinaia d'anni.“ Anzelmo Katić Kongregaciji Propagande 31. 12. 1780., AP, SOCG, vol. 857, f. 446v.

status.²⁹⁹ Da broj hercegovačkih izbjeglica u južnoj Italiji nije bio malen, dokazuje činjenica da su krajem 15. stoljeća iz Italije s barkama prelazili Jadran i pljačkali osmanske podanike u Popovu, Trebinju i Zažablju.³⁰⁰

Segment koji još nije dovoljno proučen, a također je utjecao na depopulaciju Hercegovine, bile su deportacije stanovništva u unutrašnjost Osmanskoga Carstva. Osmanlije su gotovo jedno cijelo stoljeće prodirali u Hercegovinu i odvodili zarobljenike. S druge strane, nakon samoga osvajanja pojedinih krajeva dio stanovništva deportirali bi kao roblje u unutrašnjost Carstva.³⁰¹ Izravnih svjedočanstava, premda ne mnogo, o takvu turskom postupanju imamo i na području Hercegovine. Kada se herceg Stjepan godine 1465. žalio Veneciji na svojega sina Vladislava, napisao je da je zajedno s Turcima prodro u njegove zemlje i da su samo „u jednom danu odveli 30 000 ljudi“.³⁰²

²⁹⁹ U izvješću Kongregaciji nadbiskup Marko Andrijašević 1733. godine piše: „[...] gli convenne passare in Cesegliari Patria degl'Antenati dell'Em[nentissi]mo Card[ina]le Radulovich.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, *Scrittura riferite nei Congressi* (SC), *Dalmazia*, vol. 7, f. 637r. Kardinal Nikola Radulović rodio se prema jednim 1626. u Dubrovniku a prema drugima 1627. u Polignanu u Italiji. U Polignanu je, izgleda, njegov djed Marin, koji je bio zavalški knez i dubrovački trgovac, kupio titulu markiza. Nikola je studirao teologiju i pravo. Postao je svećenik i nadbiskup Chietija. Bio je vrstan pravnik pa je uskoro završio u Rimskoj kuriji. Papa Inocent XI. imenovao ga je papinskim kapelanom, a Inocent XII. povjerio mu je nadzor nad više kongregacija te ga učinio kardinalom 9. studenoga 1699. godine. Umro je u Rimu 21. listopada 1702. godine. Pavle KNEZović, „Sačuvao dostojanstvo i čast zavalških knezova“, *Vrutak* 7 (2002.), 48.

³⁰⁰ B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje“, 102.

³⁰¹ Poljski kroničar J. Długosz donosi podatak da je prilikom pada Bosne u unutrašnjost Carstva deportirano do 100 000 robova a kroničar osvajača Mehmeta II. Dursunbeg piše da ih je toliko bilo odvedeno „da to ne bi iz ovoga ili onoga razloga kadar bio popisati ni najvještiji pisar“. D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 580-581; Srećko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.* (Mostar: ZIRAL, 1999.), 49-50. Mandić na temelju suvremenih svjedočanstva o deportaciji roblja, navodeći da se ipak radi o „okruglim brojkama koje će vjerojatno biti pretjerane“, piše „kad se svi brojevi, koje izvori navode, zbroje i tome doda broj roblja, što je bio zarobljen u čestim, mnogo puta opetovanim manjim okršajima, tada ćemo morati zaključiti, da je od konca 14. do konca 18. st. iz svih hrvatskih zemalja odvedeno u tursko roblje blizu milijun Hrvata“. D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 586. Svjedočanstva o odvedenom roblju. *Ondje*, 580-586.

³⁰² *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, Knjiga X., 354; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 252.

Tom je prilikom, izgleda, uhvaćen i lijevač topova Jörg iz Nürnberga, koji je bio u službi hercega Stjepana, zajedno sa ženom i djecom te odveden u Tursku.³⁰³ Jörg također svjedoči i na taj način potvrđuje Stjepanovo pisanje da je Vladislav zajedno s Osmanlijama napao hercega Stjepana i da je odveo „mnogo naroda svojemu rođenom ocu“.³⁰⁴ Uz deportaciju stanovništva u vrijeme ratnih provala postojala je također trgovina robljem u kojoj su s Osmanlijama surađivali domaći ljudi, uglavnom oni koje dubrovački izvori nazivaju „ropci“ i svrstavaju ih u Vlahe.³⁰⁵ Ovi bi Vlasi hvatali ljude na putovima te ih odvodili na turski teritorij i tamo ih prodavali po vrlo niskim cijenama.³⁰⁶ Koji je broj stanovništva na ovaj način napustio Hercegovinu, nemoguće je utvrditi.

3. Opustjela zemlja

Kakvo je pustošenje izazvalo osmansko osvajanje jugoistočne Hercegovine, najbolje pokazuju prvi osmanski „porezni“ popisi (defteri) ovih krajeva koji su načinjeni 1468./1469. i 1475./1477. godine, kao i njihova usporedba s povećanjem broja stanovnika na području Dubrovačke Republike.³⁰⁷

³⁰³ Jozo DŽAMBO, „Geschicht con der Turckey' Jörga in Nürnberga“, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću* (Sarajevo: Franjevačka teologija; Fojnica: Franjevački samostan, 2000.), 251.

³⁰⁴ J. DŽAMBO, „Geschicht con der Turckey' Jörga in Nürnberga“, 251.

³⁰⁵ Građu o „ropcima“ iz Dubrovačkog arhiva objavio je M. Dinić u: M. DINIĆ, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3.

³⁰⁶ „Već od osvajanja Despotovine, čim se turska vlast učvršćuje u susjedstvu, počinje se razvijati, u razmerima koje nećemo moći nikad upoznati, trgovina robljem, koje se odvodi u Tursku. U tu trgovinu se kao turski agenti uključuju Vlasi. Skoro bez izuzetka svi poznati ‚ropci‘ su Vlasi. Ima ih iz velikih i poznatih katuna (Banjani, Maleševci, Bobani, Zubci), a mnogo više je takvih za koje se samo kaže da su Vlasi“. S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 272-273; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, 15.

³⁰⁷ Osmanski popisi nisu popisi stanovništva u modernome smislu, nego su popisi uživatelja timara, njihovih posjeda razbacanih po raznim mjestima te broja podložnih obitelji odnosno glava obitelji koji su dužni davati poreze. Donose popise naseljenih mjesta te pustih mjesta i mezri koje su dio nekoga timara odnosno ona mjesta s kojih je timarnik imao neki prihod. Mjesta koja su možda i postojala, ali nisu davala prihod, porezni popisivač nije popisao. To se jako dobro primijeti kada se uspoređuje defter iz 1468./1469. s defterom iz 1475./1477. godine. U ovome posljednjem defteru nalazimo mnogo više upisanih mjesta nego u prvome. O defterima pogledaj u: N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 10.

Hercegovina je prvi puta popisana kao vilajet Hersek u sastavu Bosanskoga sandžaka 1468./1469. godine.³⁰⁸ Ovaj popis je sumaran i popisan je u vrijeme kada se osmanska vlast još nije bila ustalila u jugoistočnoj Hercegovini jer nedostaju mnoga mjesta koja donose kasniji popisi. Također ne donosi ni popis vlaških katuna i obitelji nego samo njihov sumarni zbroj. Mnogo detaljniji popis (defter) i važniji za našu tematiku (jer nam daje više podataka o naseljenim i nenaseljenim mjestima te broju obitelji) jest poimenični popis sandžaka Hercegovine iz 1475./1477. godine.³⁰⁹ Premda ni tada nije popisana cijela jugoistočna Hercegovina, osobito njezini južni dijelovi oko Novoga i ušća rijeke Neretve u more, dijelovi koji su popisani već su bili gotovo jedno desetljeće pod turskom vlašću tako da je i popisivač mogao imati podrobnije podatke o mjestima pustim i naseljenim te obiteljima koje su u njima živjele.

U sklopu vilajeta Hersek 1468./1469. popisane su na području jugoistočne Hercegovine nahije: Blagaj, Dabar, Dubrava, Viduška, Popovska i Trebinje. U nahiji Blagaj nalazimo tri pusta mjesta: Bila Brda (vjerojatno Bivolje Brdo), dio sela Batnoga i Žitomislíci.³¹⁰ U nahiji Dabar imamo šest pustih mjesta i to su: Ljuti Dol, Poplašić, Trebna, Lokva, Brstanik i dio sela Prsnik.³¹¹ U nahiji Dubrava popisano je petnaest pustih mjesta: Čečiva, Čekasi, Dabrica, Modriča, Kukorice, Ćilica, Lozica, Melišta, Hmelina, Žabari, Čeligo, Dračeva, Mrđević, Potez-Ožovo, Hodbina.³¹² U nahiji Viduška, u kojoj je inače popisano vrlo malo mjesta (naseljenih i nenaseljenih), nalazimo izgleda samo jedno nenaseljeno mjesto koje je popisano u dva timara - kao dio sela

---

³⁰⁸ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, Ahemd S. ALIČIĆ (prir.), (Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008.).

³⁰⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Ahmed S. ALIČIĆ (prir.), (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.).

³¹⁰ *Sumarni popis*, 160-161. Mulić u svojoj monografiji Hercegovina donosi podatak da je u nahiji Blagaj (prema spomenutom popisu) bilo petnaest pustih mjesta i mezri. Kako je Mulić došao do ovoga podatka, nije poznato jer su detaljnim pregledom objavljenoga popisa pronađena samo tri pusta mjesta. Također, za ostale nahije Mulićeve brojke o pustim mjestima i mezrama ne odgovaraju popisu. Jusuf MULIĆ, *Hercegovina. Drugi dio: Vojno i upravna jedinica Osmanskog Carstva* (Mostar: Muzej Hercegovine, 2004.), II., 2. (Dalje: J. MULIĆ, *Hercegovina*,

³¹¹ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 149-150.

³¹² *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 252.

Stolča³¹³ i dio sela Stolec.³¹⁴ U nahiji Popovskoj i Trebinje nalazimo najmanje nenaseljenih mjesta. U Popovskoj sedam: Duži, Čvaljina, Bozija, Kosićan, Mušovići (vjerojatno Moševići u Gracu jer je popisivač napisao da pripada Gracu), Gradac i Vrsnica,³¹⁵ a u Trebinjskoj samo jedno nenaseljeno mjesto - selo Glavica.³¹⁶

Kao što je već napomenuto, sljedeći popis sandžaka Hercegovine, onaj iz 1475./1477. godine donosi preciznije podatke. Prostori jugoistočne Hercegovine popisani su u sklopu nahija: Blagaj, Dabar, Dubrava, Viduška, Popovska, Trebinje, Počitelj i Ljubinje. Ljubinje se spominje tek uzgred. Prema popisu iz 1475./1477. u njoj su popisana samo četiri sela. Novoj nahiji Počitelj pripala su neka mjesta iz prijašnje nahije Dubrava i Blagaj.

Prema ovome popisu u nahiji Blagaj popisano je sedam pustih sela i četiri mezre te trinaest mjesta naseljenih stanovništvom koje je popisano u statusu raje.³¹⁷ Pusta sela su: Knez, Bunjište, Lokve, Bireštak, Jaršenići, Jarin i Vince,³¹⁸ a mezre: Bivolje Brdo, Turkovići,³¹⁹ Bunica³²⁰ i Trijebanj.³²¹ Selo Bivolje Brdo popisano je i kao mezra i kao naseljeno mjesto s osam obitelji. Očito je jedan dio Bivoljeg Brda, koji je prije Osmanlija bio naseljen, u ovo vrijeme bio pust.

U nahiji Dabar popisano je pet odnosno sedam pustih i dvanaest naseljenih sela. Pusta sela bila su: Grdilje, Knežindo³²² i Donjdo,³²³ Suzin i Kalji³²⁴ te dijelovi sela Batinoga i Svitava.³²⁵ Svitava je također

³¹³ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 131.

³¹⁴ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 158.

³¹⁵ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 155-157.

³¹⁶ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 153.

³¹⁷ Raja je stanovništvo koje živi na zemlji te plaća redovite poreze za razliku od stanovništva koje je popisano u vlaškom statusu, a porez su plaćali odsjekom. O tome nešto više: N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 118-122.

³¹⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 604, 611, 464.

³¹⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 604.

³²⁰ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 241.

³²¹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 362.

³²² *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 9.

³²³ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 470.

³²⁴ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 640.

³²⁵ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 265. Ovdje valja napomenuti da je dio sela Batinoga također popisano kao naseljeno, ali u nahiji Blagaj, i to na dva mjesta. *Ondje*, 464, 479.

popisana i kao mezra.³²⁶

Nahija Viduška obuhvaćala je samo šest mjesta. Od toga su četiri naseljena: Donja Bitunja, Ošanovići, Križan i Dragovići³²⁷ a dva pusta, i to: mezra Juk i dio sela Stolac.³²⁸ Najslabije naseljene - odnosno nahije u kojima nema nijednoga naseljenog mjesta stanovništvom koje je popisivano u statusu raje - bile su nahije Dubrava i Počitelj. U nahiji Dubrava ponovno je kao i 1468./1469. popisano petnaest pustih mjesta: Damava, Čateši, Modriča, Kozice, Loznica, Milište, Hmeljine, Kljence, Žabari, Bačiljevo, Ljeskovača, Dračevo, Mrževići, Podstruži i Hodbina.³²⁹ U nahiji Počitelj popisano je jedanaest pustih sela i mezri: Gojanovići, Ričica, Kukrica, Opličiča, Plešivac, Svitava, Šanica, Kozica, Gornja Ljubinica, Skočim i Dretelj.³³⁰

Nahije Popovo i Trebinje, koje su u vrijeme popisa bile u vlasti Heraka Vraneša, bile su najgušće naseljene, odnosno u njima nalazimo najviše naseljenih i najmanje pustih mjesta.³³¹ U Popovu je popisivač popisao kao pusto samo selo Brežja.³³² Za sela Kotezi, Priminje i Čajrovina kaže da su prije popisa uništeni te da su se stanovnici ovih mjesta skupili na jedno mjesto i tako su bili popisani.³³³ Inače je u Popovu, računajući spomenuta tri mjesta kao jedno, bilo 30 naseljenih mjesta. U nahiji Trebinje bilo je slično. Popisana su samo tri pusta sela: Kalac, Baba i Narat.³³⁴ Skupa su, odnosno kao jedno selo, popisana sela Kučići, Strgance, Kom i Cicina³³⁵ te 36 naseljenih mjesta. Razlog gušće naseljenosti nahija Trebinje i Popovo trebalo bi tražiti u odsutnosti ratnih zbivanja, blizini dubrovačke granice koja je uvijek pružala mogućnost bijega, kao i to što su ove dvije nahije početkom osmanske vladavine neko vrijeme bile u vlasti njezina srednjovjekovnoga gospodara hercega Vlatka.

---

³²⁶ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 465.

³²⁷ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 403- 404, 418, 475.

³²⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 611, 314.

³²⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 602-603.

³³⁰ Za sve nabrojene mezre koje su puste popisivač kaže da ih drže vlasli. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 605.

³³¹ O upravi Heraka Vraneša nad Popovom vidi: Bogumil HRABAK, „Herak Vraneš“, *Godišnjak istorijskog Društva Bosne i Hercegovine* 7 (1955.) 53-66.

³³² *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 607.

³³³ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 484.

³³⁴ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 612.

³³⁵ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 494.

Svega skupa u gore spomenutim nahijama 1475./1477. godine popisano je 151 mjesto od kojih 101 naseljeno i 50 pustih ili u relativnim brojkama 66,9% naseljenih i 31,1% pustih mjesta.

Za pusta mjesta jasno nam je da su napuštena prilikom osmanskih osvajanja i da je stanovništvo tih mjesta potražilo životni prostor negdje na drugome mjestu. Međutim, razvidno je da dio stanovništva i u naseljenim mjestima nedostaje, što je očito pokazao M. Ančić na primjeru naselja na mjestu današnjega Stoca.³³⁶ Uspoređujući broj kućanstava u osmanskome popisu naselja i njegove proizvodne mogućnosti (osobito mlinice kojih je bilo sedam), došao je do zaključka da je srednjovjekovno naselje ispod vidoškoga grada moralo imati više stanovništva nego što ga osmanski popis donosi.³³⁷ Radi potpunije slike Ančićevoj konstataciji treba pridodati podatke iz genealogije dubrovačke bratovštine *antunina*, koje donose T. Anđelić i M. Sivrić o stolačkim obiteljima koje su primljene među dubrovačke građane, a Stolac su napustile u vrijeme osmanskih osvajanja. To su obitelji Carević i Smoljanović. Također, u genealogiji se spominje i nekoliko plemićkih obitelji za koje se kaže da su iz Stoca: obitelj Moiša, Mišljeni ili Mišljenovići te obitelj Radulino.³³⁸

Da je u popisanim naseljenim mjestima nekad živjelo više stanovništva nego ga ovaj popis donosi, naznačuju nam podaci o napuštenim baštinama i zapuštenim vinogradima. Tako se u nahiji Dabar spominje napuštena baština Dragića sina Radivoja, koju je Isa-beg, jer je ostala pusta, dao na uživanje vlahu³³⁹ po imenu Vukić, sinu Vukice.³⁴⁰ U istoj nahiji popisivač bilježi napuštene vinograde. U selu Strujići od tri hasa vinograda jedan je zapušten.³⁴¹ Na području sela Lapišići popisano je devet zapuštenih hasa vinograda.³⁴² U

³³⁶ M. ANČIĆ, „Kasnosrednjovjekovni Stolac“, 41-58.

³³⁷ M. ANČIĆ, „Kasnosrednjovjekovni Stolac“, 46-50.

³³⁸ Tomislav ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Dubrave“, *Srednjovjekovne Humske župe*, 198-199; Tomislav ANĐELIĆ - Marijan SIVRIĆ, „Dubrave u srednjem vijeku. Srednjovjekovna humska županija Dubrave“, Milenko KREŠIĆ (prir.), *300 godina župe Dubrave* (Aladinići: Župa Aladinići, 2006.), 29-30.

³³⁹ Osmanski porezni sustav vlahu promatra kao poreznu skupinu, stoga će njihovo ime, kad se spominje u vrijeme osmanske vlasti, biti pisano početnim malim slovom.

³⁴⁰ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 604.

³⁴¹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 462-464.

³⁴² *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 458.

selu Dragoljevu jedan, u Fatnici deset, a u Dražilji jedan.³⁴³ Očito su spomenuti vinogradi ostali bez vlasnika ili obrađivača, a vjerojatno i bez jednih i bez drugih. Zapuštenih baština i vinograda nalazilo se i u drugim nahijama. Primjer nahije Dabar uzeli smo samo kao ilustraciju.

Uz napuštena mjesta i baštine, zapuštene vinograde te imena obitelji koje su napustile ove prostore još jedan argument koji govori o velikoj depopulaciji jugoistočne Hercegovine izazvane osmanskim osvajanjem jest broj stanovnika Dubrovačke Republike krajem XV. stoljeća.

U prvoj polovici 15. stoljeća, odnosno 1440. Republika je, prema procjeni Miloša Blagojevića, imala sedamnaest do osamnaest tisuća stanovnika.³⁴⁴ Prema Vekariću Blagojevićeva bi procjena mogla biti prilično realna procjena stanovnika Republike u prvoj polovici 14. stoljeća „budući da i drugi pokazatelji ukazuju da je Republika, prije velike migracije iz Bosne i Hercegovine, imala znatno manje pučanstva negoli kasnije“.³⁴⁵ Prema njegovim procjenama Republika je sredinom 15. stoljeća, dakle nešto više od 30-ak godina nakon što je zaokružila svoj teritorij, imala između pedeset i šezdeset tisuća žitelja, dok je krajem istoga stoljeća ta brojka porasla na gotovo devedeset tisuća.³⁴⁶

Uzmemo li Blagojevićevu procjenu kao polaznu, broj stanovnika Republike se od 40-ih godina 15. stoljeća do njegova kraja povećao za oko sedamdeset tisuća. Uzmemo li Vekarićevu procjenu, broj stanovnika od sredine 15. stoljeća do njegova kraja povećao se za oko

³⁴³ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 289, 420, 453.

³⁴⁴ Blagojević je do ove brojke došao na osnovi Diversiova podataka da se u to vrijeme u Republici trošilo oko sedamdeset tisuća stara žita računajući četiri stara po glavi. Miloš BLAGOJEVIĆ, „L'agricoltura nell'economia ragusea del Medioevo“, Antonio Di VITTORIO (a cura di), *Ragusa e il Mediterraneo. Ruolo e funzioni di una repubblica marinera tra Medioevo ed Etá Moderna* (Bari: Cacucci editore, 1990.), 36-37. Blagojevićev podatak donosi također Vekarić. Nenad VEKARIĆ, „Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15., 16. i 17. stoljeću“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29 (1991.), 8, bilješka 10.

³⁴⁵ N. VEKARIĆ, „Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15., 16. i 17. stoljeću“, 8, bilješka 10.

³⁴⁶ Vekarić je do ovoga broja došao analizom sačuvanih popisa broja kuća u dubrovačkome primorju i Konavlima. N. VEKARIĆ, „Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15., 16. i 17. stoljeću“, 19, posebno tablica 14; Niko KAPETANIĆ - Nenad VEKARIĆ, *Stanovništvo Konavala, 1*, (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998.), 101.

trideset do četrdeset tisuća. Ovako nagao i velik porast broja stanovnika Dubrovačke Republike ne može se objasniti nego priljevom velikog broja izbjeglica s hercegovačkoga i bosanskoga područja. Budući da je prostor jugoistočne Hercegovine prirodno naslonjen na područje Republike, bez sumnje možemo zaključiti da je znatan dio pridošloga stanovništva upravo s toga prostora.

III. PRVO STOLJEĆE ŽIVOTA POD „ISLAMSKIM POLUMJESECOM“ - OD OSMANSKOG ZAUZEĆA DO ŽITVANSKOG MIRA 1606.

1. Nemirna svakodnevica

Prostor jugoistočne Hercegovine premda je konačno bio osvojen krajem 15. stoljeća i na taj način postao dio osmanskoga državnog teritorija, kroz cijelo sljedeće stoljeće ostao je „nemirno područje“ kako zbog ratova koji se su vodili izravno na tom prostoru ili na njegovim granicama, tako i zbog ratova koji su se vodili na drugim stranama te nužno imali odjeka i na spomenuti prostor.

Premda su Osmanlije na južnim granicama jugoistočne Hercegovine imali Dubrovačku Republiku koja nije predstavljala nikakav strateško-vojni problem, blizina mletačkih posjeda u Dalmaciji i Boki kotorskoj ove je prostore držala u „zoni rata“ do konačnoga primirja koje je nastupilo Požarevačkim mirom 1718. godine kadu su definitivno uspostavljene granice današnje Hercegovine.

Prvi mletačko-osmanski rat koji se vodio na granicama jugoistočne Hercegovine bio je onaj iz 1499.-1502. godine. Uzrok ratu bilo je htijenje Osmanlija da zaokruže svoje posjede na Sredozemlju. Rat je počeo osmanskim napadom na Moreju. Glavnina rata vodila se upravo na tome dijelu, ali je zahvatila i naša područja. Pogranične spahije počeli su već 1499. godine napadati dalmatinska granična područja i pustošiti ih. Tijekom 1501. godine vođene su velike borbe, posebice u dolini Neretve, te u Boki kotorskoj oko Novog, Kotora, Bara, Budve i Ulcinja.³⁴⁷ U ovom ratu i Dubrovnik, koji je već dugo vremena bio vezan uz Osmansko Carstvo plaćanjem harača, osjećao se ugroženim. Počeo je utvrđivati svoje granične utvrde, povećavati broj posade u njima te utvrđivati same zidine grada. U siječnju 1499. vlada je od ugarsko-hrvatskog kralja Vladislava (ugarsko-hrvatski kralj: 1490.-1516.) tražila pomoć u vojsci bojeći se osmanskih provala na svoje područje.³⁴⁸ Koliko je Hercegovina u to vrijeme bila nemirna i koliko joj je prijetila opasnost od mletačkih napada, svjedoče zaduženja koja

---

³⁴⁷ Toma POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku* (ćir.) (Beograd: Srpska književna zadruha, 1973.), 17-18.

³⁴⁸ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 27.

je Porta dala novom sandžakbegu Mehmet-begu Obrinoviću kojeg je imenovala u listopadu 1500. godine. Mehmet-beg je bio oslobođen odlaska na druga ratišta i bio je zadužen da brani svoj sandžak i da vrši napade prema zapadu jer su Mlečani osobito napadali oko ušća Neretve i na Makarsko primorje.³⁴⁹

Poslije sklopljenoga mira 1502. sljedećih četrdesetak godina vladalo je relativno primirje na ovom prostoru. Sultan Selim I. (1512.-1520.) nije vodio ratove u europskom dijelu Carstva, ali su to u njegovo ime činili bosanski i hercegovački sandžakbezi. U Selimovo vrijeme Osmanlije su u Bosni osvojili Srebrenik i cijelu sjeveroistočnu Bosnu, a u Dalmaciji su svoje prostore proširili na Sinj, Karin i Korlat.³⁵⁰

Jačanje gospodarske moći, koju su potakli Selimovi osvajački ratovi, omogućilo je daljnji razvoj Carstva koje će svoj vrhunac dosegnuti u vrijeme vladanja Sulejmana I. Zakonodavca (1520.-1566.) koji će svoje osvajačke ciljeve tražiti u kršćanskoj Europi. Europa se tada nalazila u velikom neredu. Jedine sile koje su mogle pružiti otpor Osmanlijama bile su Habsburška Monarhija i Francuska koje su bile u zavadi, a Habsburgovci su uz to bili zauzeti vjerskim ratovima u Njemačkoj, kojima je povod bila Lutherova reformacija. Sređene prilike u Carstvu i nejedinstvo kršćana u Europi stvorile su izvrsne prilike Sulejmanu da otpočne svoje europske ratove. Ratni pohodi bili su usmjereni u dva pravca: na sjeverozapad prema Ugarskoj i Austriji te u Sredozemlju i na jadranskoj obali protiv Mletačke Republike.³⁵¹ Prvi Sulejmanov pohod u ovom periodu bio je protiv Beograda koji je osvojio 1521. godine. Potom su uslijedili ostali pohodi, najprije u Dalmaciji 1522. godine, kojima su Osmanlije osvojili Knin i Skradin, potom je uslijedila Mohačka bitka 29. kolovoza 1526., s kojom je Sulejman I. zbrisao Ugarsku s političke pozornice europskih nezavisnih država. Poslije Mohačke bitke u osmanske ruke pale su Lika i Krbava. Tvrđava Jajce predala se 1527. godine. Osmanlije su osvojili i Osijek, Srijem i istočnu Slavoniju te Požegu.³⁵² Sulejman je pokušao osvojiti i Beč 1529. godine, ali nije uspio. Nakon toga, poslije jednoga kratkotrajnog

---

³⁴⁹ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 52.

³⁵⁰ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 55-56.

³⁵¹ Josef MATUZ, *Osmansko Carstvo*, Nenad MOAČANIN (prev.), (Zagreb: Školska knjiga, 1992.), 76-78.

³⁵² J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 77-78; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 55-59.

rata 1532. godine, Austrija i Osmansko Carstvo sklopili su primirje u kojem su se Habsburgovci obvezali plaćati godišnji danak osmanskom sultanu.³⁵³

Do novoga većeg rata koji je doticao prostore jugoistočne Hercegovine došlo je 1537. godine. Osmanlije su zauzeli otok Krk i nastavili daljnja osvajanja u Dalmaciji. Glavni osmanski cilj u Dalmaciji bio je tvrđava Klis koji su osvojili u proljeće te iste godine i osnovali Kliški sandžak.³⁵⁴ To je izazvalo reakciju na kršćanskoj strani te je došlo do stvaranja Svete lige u koju su ušli Sveta Stolica, Španjolska, Austrija i Mletačka Republika. U ovom ratu Španjolci i Mlečani osvojili su Novi i Risan u listopadu 1538., ali već sljedeće godine u kolovozu oni su se ponovno nalazili u osmanskim rukama.³⁵⁵ Do kraja vladavine Sulejmana Zakonodavca nisu vođene neke veće ratne operacije koje bi se u bitnom ticale jugoistočne Hercegovine. Njegovi ratovi na prostoru Europe bili su uglavnom usmjereni protiv habsburške Austrije i odnosili su se u najvećoj mjeri na posjede u Ugarskoj. Posljednji njegov pohod bio je usmjeren na tvrđavu Siget koju je branio hrvatski plemić Nikola Šubić Zrinjski. Siget je pao u osmanske ruke 1566. godine, ali Sulejman nije doživio taj uspjeh jer je potkraj opsade umro.³⁵⁶ Sa Sulejmanom Zakonodavcem Osmansko Carstvo doživjelo je vrhunac svojega teritorijalnoga razvitka. Poslije njegove smrti 1566. godine protezalo se u pravcu istok-zapad 7000 km a u pravcu sjever-jug 5000 km i obuhvaćalo površinu od oko 8 milijuna km² te brojilo oko 20 milijuna stanovnika.³⁵⁷ Samo u njegovo vrijeme prošireno je za 2,25 milijuna km² ne računajući u to vazalne države: Krim, Erdelj, Vlašku i Moldavsku koje su osmansko vrhovništvo priznale i prije i u njegovo vrijeme.³⁵⁸

Već u vrijeme vladavine Sulejmana Zakonodavca počinje proces slabljenja osmanske moći i propadanja Carstva, što će se vidno

353 J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 79.

354 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 59.

355 T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 183-184; Marko JAČOV, *L'Europa tra conquiste ottomane e leghe sante* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2001.), 31-32; V. ČOROVIĆ, *Istorija Srba*, 396.

356 J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 82.

357 Hazim ŠABANOVIĆ, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, *Historija naroda Jugoslavije II*, (Zagreb: Školska knjiga, 1959.), 477.

358 J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 84.

očítovati u vrijeme njegovih nasljednika.³⁵⁹ Sulejmana je naslijedio Selim II. (1566.-1574.) s kojim počinje era „slabih“ sultana kojima je na prvom mjestu bilo uživanje „u čarima ovozemaljskog života“ a potom vođenje državne politike. U vrijeme Selima II. Osmansko Carstvo je doživjelo prvi velik poraz u sukobu s kršćanskim silama. U vrijeme Ciparskoga rata (1569.-1573.), u pomorskoj bitci kod Lepanta 1571. godine osmanska flota je do temelja potučena. Osmanlije su u ovom ratu uspjeli zadržati Cipar ali ne zbog svoje snage nego zbog raspada kršćanske lige koja je bila formirana na inicijativu pape Pija V. (1566.-1572.).³⁶⁰ I taj se rat djelomično osjetio na području jugoistočne Hercegovine jer su se borbe istovremeno s onima na Sredozemlju vodile i na mletačko-osmanskoj granici u Dalmaciji i Boki kotorskoj.³⁶¹ Selima II. na osmanskom prijestolju naslijedio je Murat III. (1574.-1595.) s kojim počinje razdoblje „vladavine žena“ na osmanskom

³⁵⁹ Brojni su uzroci slabljenja snage Osmanskoga Carstva. O razlozima opadanja Osmanskoga Carstva vidi: J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 85-88; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 31; Srećko M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1971.), 27-28; Enes PELIDIJA, „Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god.“, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata* (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998.), 139-140. Zanimljivo je mišljenje Stantford SHAWA koje ovdje donosimo samo kao kuriozitet, a ne kao povijesno opravdano mišljenje. On smatra da je jedan od velikih razloga koji je utjecao na propast Carstva bio „trijumf balkanskog elementa“. Govoreći o prevladavajućem balkanskom, odnosno slavenskom elementu u janjičarskoj službi i visokim državnim službama piše: „U biti, to je bio trijumf balkanskog elementa u otomanskoj vladajućoj klasi zahvaljujući sustavu *devširme*, što je dovelo do sloma financijskog i administrativnog aparata Osmanlija i izazvalo kasniju propast carstva. Sve dok su sultani bili u mogućnosti kontrolirati otomanski sustav balansirajući balkansko-kršćanski *devširma* element protiv tursko-islamske aristokracije, bili su u mogućnosti kontrolirati i koristiti obadvoje za dobrobit carstva. Ali, kad je jednom jedan postigao nadmoć, bilo je moguće koristiti sultane i carstvo za svoju osobnu korist, što je rezultiralo propašću carstva.“ Stantford SHAW, „The Ottoman View of the Balkans“, *The Balkans in Transition: Essays on teh Evelopment of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century* (Berkeley - Los Angeles: University of Carlifornia press; London: Cambridge University press, 1963.), 69-70. Prva rečenica također kod: Noel MALCOLM, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zlatko CRNKOVIĆ (prev.), (Zagreb: Erasmus Gilda – Novi Liber; Sarajevo: DANI, 1995.), 63-64.

³⁶⁰ U kršćansku ligu bile su ušle Papinska država, Venecija i Španjolska. J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 90.

³⁶¹ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 250-251.

prijestolju. Odluke se više nisu donosile na *divanu* nego u *haremu*. U njegovo vrijeme 1593. otpočeo je novi austro-osmanski rat koji će nastaviti njegov nasljednik Mehmet III. (1595.-1603.). U ovome ratu osmanska sila doživjela je i prvi velik kopneni poraz pod Siskom 1593. godine. Bitkom pod Siskom zaustavljeno je daljnje osmansko širenje prema Hrvatskoj, austrijskim zemljama i inače prema Zapadu. Rat je završio mirovnim ugovorom na ušću rijeke Žitve u Dunav 1606. godine. Premda je Osmansko Carstvo i u ovom ratu donekle proširilo svoje prostore, mirovni ugovor o njegovu okončanju ipak ocrtava njegovo definitivno nazadovanje. Osmanlije su, ne samo morale osloboditi Austriju „tributarne podređenosti koja je trajala od 1547. nego prvi put priznati u mirovnom ugovoru jednoj kršćanskoj sili ravnopravnost“.³⁶² Sličan ugovor Osmanlije su sljedeće godine, 1607. sklopili s Poljskom.

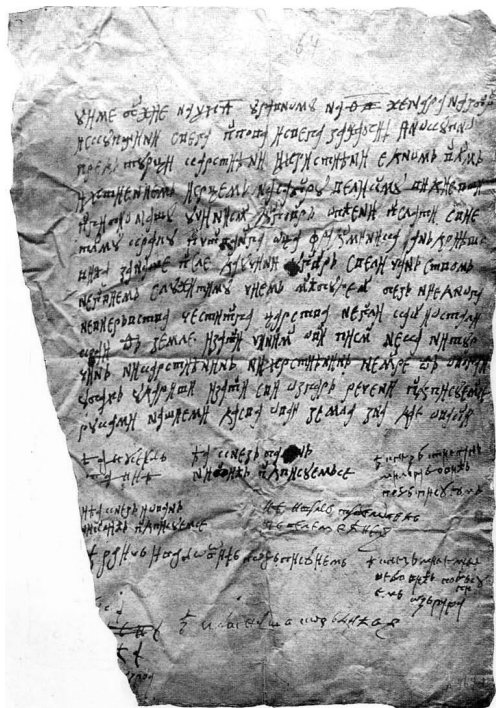
Kako je opadala moć Osmanskoga Carstva, tako je na Zapadu rasla spoznaja o mogućnosti oslobođenja kršćana od osmanske vlasti. Inicijativu za oslobođenje vodili su habsburški car Rudolf (car: 1576.-1612.) i papa Klement VIII. (1592.-1605.). Ideja je pristaše našla i u jugoistočnoj Hercegovini kako među katolicima, tako i među pravoslavnima kojima su se kasnije pridružili i muslimani. Posrednik između zapadnih kontrahenata i naroda u jugoistočnoj Hercegovini bilo je svećenstvo kao jedini stalež, odnosno institucija na koju su se Zapadnjaci mogli osloniti. Među pravoslavicima glavu riječ je vodio mitropolit Visarion, uz podršku pravoslavnih monaha, a među katolicima franjevci na čelu s Dominikom Andrijaševićem, franjevcem dubrovačke provincije rodom iz Popova. Upravo je Andrijašević slovio kao glavni agitator i posrednik između hercegovačkih rodova, Carskoga dvora i Rimske kurije. Od 1596. do 1604. godine Andrijašević je stalno na putu između Hercegovine, Rima, Beča, i Praga noseći i podnoseći Papi i caru predstavke o spremnosti hercegovačkih rodova na ustanak, izražavajući njihovu vjernost kako jednom, tako i drugom.³⁶³ Najznačajnija od ovih predstavki bila je ona upućena iz Ravnog 19. siječnja 1604. godine sa skupa „svoga Popova i svega Zažabia“, gdje su zajedno „turci, karstjani i hristijani ednom' volom' i htieniem' i srcem' na saboru velikom“ odlučili poslati fra Dominika Andrijaševića „da

---

³⁶² H. ŠABANOVIĆ, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, 478.

³⁶³ O Dominiku Andrijaševiću i njegovoj aktivnosti: Vuk VINAVER, „Dominik Andrijašević“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 10 (1959.), 369-376.

učini ugovor' s Veličanstvom' Negoviem', služiti mu čiem' moć budemo bez' niednoga nevier'vstva čestitoga carstva negoli kako i ostali kraji od zemle".³⁶⁴ Želja narodnih predstavnika jugoistočne Hercegovine nije se ostvarila jer je Austrija uskoro sklopila s Osmanlijama mir na utoku rijeke Žitve u Dunav.

Preslika pisma s Narodnog zbora svega Popova i Zažablja kralju Rudolfu II. u kojem mu glavari sela obećavaju vjernost (C. Truhelka, „Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode“, 487)

Premda se želja za oslobođenjem nije ostvarila, aspiracije u tome pravcu nisu prestajale. I dalje su nastavljene akcije povezivanja s papama i zapadnim vladarima koje su uglavnom završavale s njihove strane na lijepim obećanjima.³⁶⁵

Uz velike ratove i stalne granične sukobe između Osmanskog Carstva i kršćanskih europskih sila u 16. stoljeću, koji su se, barem neizravno, osjećali i na hercegovačkom području, jugoistočna Hercegovina je kroz

cijelo to stoljeće bila izložena čestim uskočkim upadima, koji su obično pratili mletačko-turske ratove, a nerijetko su se događali i između njih.

³⁶⁴ Predstavka objavljena u: *Acta franciscana Hercegovine. Provinciarumque finitimarum tempore dominations Othomanae, tom. I., a ban. 1463-1699*. Dominik MANDIĆ (prik. i prir.), (Mostar: Societas historica antiquitatibus franciscanis iugoslavicus indagandis, 1934.), 48-49. U originalu objavljeno u: ČIRO TRUHELKA, „Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode pisanih bosanicom iz dubrovačke arhive“, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 3 (1914.), 478.

³⁶⁵ Čorović želju kršćanskih sila za oslobađanje ovih krajeva opisuje ovako: „Ali čitav taj pokret nije uspeo, i to samo zbog toga što zapadne sile, koje su ga poticale, nisu stvar organizovale dovoljno ozbiljno, niti je među njima bilo potrebne solidarnosti. Stvar se kod njih spremala gotovo tako, kao da je bilo glavno stvoriti plan a ne izvoditi delo.“ VLADIMIR ČOROVIĆ, „Prošlost Hercegovine“, (ćir.), *Srpski manastiri u Hercegovini*, 34.

Ti su upadi još više osiromašivali ionako siromašno stanovništvo i unosili više nemira i straha u ionako nemirno i nesigurno područje.

Prve uskočke provale na prostor jugoistočne Hercegovine bilježe se već krajem 15. stoljeća. Uskoci sklonjeni u ugarsku tvrđavu Koš, a vjerojatno se radilo o domaćem stanovništvu, krajem 15. stoljeća provaljuju u Zažablje, Popovo i Trebinje te pljačkaju turske podanike. To isto čine „neki Vlasi iz Donjih Vlaha i Rudina“ koji su pred Osmanlijama prebjegli u Italiju te odatle brodovima dolazili i nanosili štetu po Hercegovini, kao i oni koji su se nalazili u dubrovačkom mjestu Osobljavi blizu Slivnog.³⁶⁶

U 16. stoljeću upadi su se nastavili. Osobito su bili aktivni od 1512. do 1520. godine zbog nerodnih i gladnih godina. Mnoge osobe, uglavnom prebjezi, okupljali su se u skupine i organizirano upadali na osmanski teritorij.³⁶⁷ Od tada pa do Mletačko-osmanskoga rata 1537. godine upadi su bili pojedinačni i nisu nanosili većih šteta. Izbijanjem ovoga rata kao dio mletačke ratne strategije a i zbog povoljnijih prilika za pljačku pojačavaju se uskočki upadi u Hercegovinu. U travnju 1537. došao je u mjesto Zamost kod Orebića na Pelješcu Peraštanin Cvjetko, protjeran s Korčule, i tu se družio s nekim prebjezima iz Hercegovine te zajedno s njima, upadajući preko dubrovačkog teritorija, počeo pljačkati po južnoj Hercegovini.³⁶⁸ Iste godine uskoci su potpomognuti mletačkim admiralom, koji se nalazio u Gružu, opljačkali selo Orahovo u Popovu.³⁶⁹ Kad je hercegovački sandžakbeg Bali optužio Dubrovčane za suradnju s uskocima, oni su se pravdali navodeći da su uskoci, koji napadaju područje njegova sandžaka, ljudi koji su pobjegli s područja što su ga Osmanlije zauzeli a ne dubrovački podanici.³⁷⁰ Uskočki upadi i pljačke nastavili su se i sljedeće godine. Uskoci su te godine češće, kako pišu Dubrovčani, dolazili „ad damna Turcorum per territorium

³⁶⁶ B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 102.

³⁶⁷ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 109-110.

³⁶⁸ B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 103.

³⁶⁹ B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 103.

³⁷⁰ „Di piu farette intender alla sua Il.ma Sig.ria qualmente questi uscozi sono huomini fugiti dal parte del gran sig[nor]e Turco, e questi sono quelli, che fano tanti danni supra la terra del Sig[nor]e.“ Dubrovačka uputa poslanicima kod sandžabega, DAD, *Letere di Levante*, vol. 22, f. 122r.

nostrum“ – „na štetu Turaka preko našeg teritorija“. Krajem travnja veća skupina uskoka poharala je Popovo i odnijela velik plijen prema otoku Korčuli.³⁷¹ Krajem godine uskoci su iz Slivna najprije provalili u selo Gradac a odatle njih oko 200 zajedno s dva „vlaha“ iz Gradca napali su popovska sela Trebinju i Ravno. Ostali dio Popova Dubrovčani su na vrijeme obavijestili o uskočkom napadu pa su knez Nikola sa seljacima i begova vojska, svih skupa oko 500, izveli protunapad, koji nije uspio zbog neodlučnosti kneza i vojvode.³⁷²

Poslije sklapanja mira 1540. godine pa sve do ponovnoga Mletačko-turskog rata, onoga ciparskog (1569.-1573.), uskočki napadi bili su bez većih šteta. Izbijanjem ovoga rata postajali su sve češći. Upadi, premda su počeli već 1570. godine, postali su učestaliji i bezobzirniji tijekom 1571. godine. „Te godine je dubrovačka teritorija, osobito njeno zapadno područje, pretvorena u krvavo ratno poprište. U Dubrovnik su gotovo svakodnevno stizale vesti o uskočkoj svireposti, o opustošenim selima, odvedenom roblju, o ubistvima, silovanju i pljački.“³⁷³ Kad je ovakvo stanje bilo na dubrovačkom teritoriju koji nije bio prvotni cilj uskočkih upada, možemo tek zamisliti kako je bilo na osmanskome teritoriju u jugoistočnoj Hercegovini kao prvotnom cilju uskočkih napada.

Poslije završetka Ciparskog rata 1573. uskočki su upadi nastavljeni da bi se ponovno, kao i obično, više intenzivirali u vrijeme austrijsko-turskog ili tzv. Dugog rata od 1593. do 1606. godine. U svibnju 1584. uskoci su „odveli mnoge ljude i stoku i načinili drugu štetu u Slivnu i susjednim naseljima ‘Morlakije’“.³⁷⁴ Isto su činili i tijekom sljedeće dvije godine po drugim selima u jugoistočnoj Hercegovini.³⁷⁵ Početkom rata 1593. godine napadi su postajali brojniji. Već sredinom lipnja 1593. napali su i opljačkali Popovo. Daljnji ozbiljniji upadi na Popovo, Trebinje, Zažablje i Ljubinje zabilježeni su 1597., 1604., 1605., 1606. godine. Uskoci su u ovim napadima pljačkali što se moglo

---

³⁷¹ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 193-194.

³⁷² B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 104-105.

³⁷³ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 269.

³⁷⁴ B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 107.

³⁷⁵ B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 108.

opljačkati, odvodili stoku i ljude koje su prodavali u roblje.³⁷⁶

Nesumnjivo je da su prvotni ciljevi uskočkih napada bili Osmanlije i njihovi posjedi što zbog neprijateljskog stava prema njima, što zbog imetka koji su posjedovali, ali nisu prezali ni od pljačke kršćana, osmanskih podanika. Iz ovoga vremena imamo nekoliko pritužbi na uskoke zbog pljačkanja i zarobljavanja katoličkoga stanovništva. Prva je išla iz Dubrovnika Papi 24. travnja 1588. u kojoj su se žalili na uskoke što otimaju njihove brodove na Jadranu i preko njihova prostora provaljuju na tursko područje zarobljavajući čak i pripadnike rimske, tj. katoličke vjere.³⁷⁷ Da uskoci nisu štedjeli ni katolike, svjedoči pismo Fausta Vrančića austrijskom nadvojvodi Ernestu 1590. godine u kojem od njega traži da zaštiti Primorje, Gornje i Donje Zažablje od napada uskoka navodeći „u kojima katolici i nevini ljudi žive“.³⁷⁸ I sam Papa je protestirao kod austrijskoga cara protiv uskočkih napada na Gradac i Popovo. Papa je pisao da su stanovnici tih krajeva katolici i da ih uskoci svakodnevno uznemiravaju i odvođe ih u roblje prodajući ih na tržnici kao da su Turci.³⁷⁹

³⁷⁶ B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 108-118. Dubrovačnici su 1588. godine tvrdili na dvoru bosanskoga paše da je daleko od istine da njihovi podanici prate uskoke koji hvataju Turke i vlahe i prodaju ih kao roblje u Apuliji. Originalni tekst glasi: „[...] ci hanno scritto [...] che nostri Vassalli si accompagnano con li Scochi et che fanno danni alli suditi del gran Signore e vendeno in Apuglia quelli che fanno schiavi et che hanno il passo li detti Scochi per il territorio nostro ove predar li turchi e murlachi, cosa lontanissima dalla verità per che lo sa tutto il mondo che li nostri vassali sono peggio trattati dalli Scochi di quello che sono trattati i suditi di gran Signore.“ DAD, *Let. di Lev.*, vol. 36, f. 90v.

³⁷⁷ „[...] e quel che e peggio soglino per il Paese n[ost]ro passare nel paese del truco, e danneggiare i suoi populi e farli schiavi etiam quelli che sono della fede Romana per il che noi siamo continuamente travag[li]ati dalli turchi, pretendendo che li n[ost]ri vassali sono lor quide, et che noi concediamo loro il passo“. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 36, f. 75r. Podatak također donosi: B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 109.

³⁷⁸ „Petitus autem nomine possessiones: Primorye, Gornye Zaxabije et Dolnye Zaxabye, quae sunt in Herczegovina, id est extrema parte Dalmatiae, in quibus catholici et inoxij homines degunt.“ *Spomenici Hrvatske Krajine. Knjiga I. Od godine 1479 do 1610.*, Radoslav LOPAŠIĆ (prik. i ur.), (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1884.), 158.

³⁷⁹ B. HRABAK, „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“, 112.

Cijelo ovo vrijeme pratila su razbojništva i hajdučija s osmanske strane. Ona su nekad bila reakcija na uskočke napade i pljačke a nekad su činjena čisto zbog materijalne koristi. Zbog nedostatka izvora ne možemo pratiti razbojništva i hajdučiju osmanskih podanika na prostoru jugoistočne Hercegovine, ali sama činjenica da se Dubrovčani više puta tuže hercegovačkim sandžakbegovima pa i samoj Porti zbog zlostavljanja svojih trgovaca na području Hercegovine i osmanskih provala i pljački na dubrovačkom teritoriju, govori u prilog da je toga bilo i u samoj Hercegovini. U pravilu kad se radi o razbojništvu i pljački najčešće nastradaju najnezaštićeniji, bez obzira gdje se oni nalazili. Dubrovačke pritužbe ove vrste počinju se javljati već s prvim osmansko-dubrovačkim dodirima na granici i trajat će kroz cijelu povijest njihovih pograničnih odnosa.³⁸⁰

Uz ratove, pljačke i razbojništva jugoistočnu Hercegovinu u 16. stoljeću zahvaćala su i razdoblja gladi. O ovom fenomenu ima nešto podataka u dubrovačkim arhivskim spisima, ali to sigurno nije sve jer zbog ratova, uskočkih provala, turske pljačke i razbojništva te zbog hercegovačkoga škrtog tla glad, odnosno neimaština sigurno je bila češća pojava. Popović smatra da su razbojništva i pljačke, koje su se često događale između 1511. i 1520. godine, a navodi ih više na dubrovačko-osmanskoj granici, uzrokovale „nerodne i gladne godine“.³⁸¹ U listopadu 1517. neki su se prebjeci iz Hercegovine prebacili u Apuliju preko Brača i Budve zbog čega su Osmanlije optužili Dubrovčane. Dubrovčani su se pravdali da s tim nemaju ništa, ali su ukazali Porti na uzrok ove pojave navodeći da u njima susjednim krajevima vlada velika glad zbog čega

---

³⁸⁰ Vesna Miović u svojim radovima donosi više osmanskih fermana (sultanova pisana naredba) i bujruhdija (pismena zapovijed upućena nižim predstavnicima vlasti) kojima se zabranjuje i traži da se kazne počinitelji zločina ili pljački osmanskih podanika na dubrovačkom području. Vesna MIJOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667.-1806.)* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1997.). Vesna MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskih spisa Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku* (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005.). Također, Popović u navedenom djelu donosi više dubrovačkih pritužbi na zlostavljanje svojih trgovaca u Hercegovini u 16. stoljeću te pritužbe zbog provala na dubrovački teritorij zbog pljačke i odvođenja roblja. T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*.

³⁸¹ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 109.

oni u te krajeve neprekidno šalju pomoć u namirnicama.³⁸² Slično su pisali i 26. rujna 1519. govoreći da i tada daju pomoć kao što su davali i prije.³⁸³ Kao velika gladna godina zabilježena je 1571., koja je bila posljedica velike suše iz prethodne godine. Te godine se u Valoni nije moglo naći „ni zrno žita već u svibnju“.³⁸⁴ Neimaština i velika smrtnost vladale su u Osmanskom Carstvu i 1576. godine.³⁸⁵

Sve spomenute nedaće poticale su stanovništvo jugoistočne Hercegovine, posebno one uz dubrovačku granicu, na iseljavanje. Premda je Dubrovačka Republika bila otvorena za nove doseljenike i u velikom ih broju primala u vrijeme pada Hercegovine, ipak dolaskom Osmanlija na svoje granice u tome je bila mnogo obazrivija. Pitanje prebjega nikad nije bilo regulirano međusobnim ugovorima, nego se najčešće rješavalo od slučaja do slučaja. Uglavnom su to s osmanske strane rješavali lokalni zapovjednici, ali ponekad bi se za to pitanje zainteresirala i Porta.³⁸⁶ Budući da arhivski fondovi čuvaju samo one

382 „Se vi fosse fatta menzione per le gente del paesi le quale passano le parte di Italia. Et vi fosse detto c[he] detta gente passano [co]n li navilii n[ostr]i. Voi respondirete che questo non si trovava mai [...]. Et li direte c[he] lo paese alp[rese]nte se ritrova in grande pennuria d[el] vitovaglia p[er] la qual penuria noi li soccoremo d[el] *venzione* como semp[re] habiamo fatto noi per olpassato.“ DAD, *Let. di Lev.*, vol. 19, f. 118v-119r.

383 „[...] il paese se trovava ingrande penuria di vitovaglia per la quale penuria, noi habbiamo dato di continuo sochorso et damo alp[rese]nte come habbiamo dato etiam p[er] passato.“ DAD, *Let. di Lev.*, vol. 19, f. 149v-150r.

384 „Per le grandi secuta, q[uest]o ano una grande et universale carestia per tutto il mondo, et noi habbiamo pochi grani, et ne habbiamo bisogno d'assai per nutrire n[ostr]o povero popolo et noi stessi, ne havendo speranza di provedere l'altrove che di levaze del paese del Gran S[igno]re“. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 31, f. 69v-70r. Podatak donosi također: T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 278. O gladi na dubrovačkom području u 16. stoljeću svjedoči pojačan uvoz žitarica. Dubrovnik je od 1505. do 1546. godine dobio odobrenje od Porte za uvoz 1954 tone pšenice. V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 147-159.

385 Isusovac Julie Mancinelli govoreći o svojoj želji da pođe kao misionar u Tursku 1576., piše da će mu te godine to biti teško zbog smrtnosti i neimaštine – per la mortalità et per la caristia – koje vladaju u Osmanskom Carstvu. Informaciju o smrtnosti i neimaštini dobio je od jednog dubrovačkog veleposlanika na Porti koji se, kako piše, nedavno vratio u Dubrovnik. O. Julije Mancinelli generalu reda Everardu Mercurianu 38. 3. 1576., Mijo KORADE, „Julije Mancinelli o dubrovačkoj okolici (1575./1576.), *Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* 16 (1986.), 144.

386 T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 25.

slučajeve gdje se za pitanje prebjega interesirala neka od osmanskih institucija, pitanje njihove cjelokupnosti teško je sagledati. Opravdano je pretpostaviti da se osmanska strana nije uvijek interesirala za svaki pojedinačni prebjeg, osobito u vrijeme ratova i nemira kada su migracije bile najčešće i izvan prvotnog interesa osmanske vlasti.³⁸⁷

Poslije osmanskoga zauzeća Hercegovine prvi poznati slučaj prebjega, za koje se interesirala osmanska strana, dogodio se već 1497. godine. U listopadu te godine na osnovi izvještaja što ga je Porta poslao „Kasim čelebija koi piše hercegovu zemlju i bere vlaške dukate“, Porta je zahtijevala od Dubrovačke vlade da prema popisu koji će joj Kasim predati vrati one ljude koji su upisani u Hercegovoj zemlji, a prešli su na dubrovački teritorij.³⁸⁸ Od proljeća 1505. učestalo je bježanje osmanskih podanika na dubrovački teritorij pa je Porta uputila u rujnu 1505. zahtjev novskom kadiji da tu stvar ispita.³⁸⁹ Novi problem Osmanlija i Dubrovčana oko pitanja prebjega nastao je 1517. godine i trajao je gotovo dvije godine. Radilo se o već spomenutim prebjezima, osmanskim podanicima koji su preko Brača i Budve prebjegli u južnu Italiju. Dubrovčani su više puta pisali svojim poslanicima u Istanbul da pojašne Porti kako oni s tim slučajem nemaju ništa te da narod bježi zbog gladi. Ipak, njihova preporuka poslanicima, ako ih ne budu ništa pitali, da o tome ništa ne govore, upućuje na mogućnost i njihove umiješanosti u taj slučaj.³⁹⁰ Da je u to vrijeme bilo prebjega koji su ostali i na dubrovačkom teritoriju, potvrđuje činjenica da je Republika naredila u veljači 1518. protjerivanje s njezina teritorija svih bjegunaca, osmanskih podanika, koji su na njezin teritorij prebjegli u posljednje tri godine.³⁹¹ I u vrijeme rata 1538. godine velik broj hercegovačkih

---

³⁸⁷ Veći uvid u ovu problematiku sigurno bi pružilo istraživanje župnih matica primorskih i dubrovačkih župa, ali kako ta tematika tek dijelom ulazi u ovaj rad, zbog svoje opširnosti ostavit ćemo je po strani te se osloniti samo na ono dosad istraženo. S obzirom na doseljenike na dubrovačko područje iz hercegovačkoga zaleđa za razdoblje od 1667. do 1808. pogledati u: Marijan SIVRIĆ, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine* (Dubrovnik: Državni arhiv; Mostar: Biskupski ordinarijat, 2003.). Tematike se dotiče i Nenad VEKARIĆ, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*.

³⁸⁸ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 25.

³⁸⁹ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 77.

³⁹⁰ „Ma se non vi sara fatta mentione per dette famiglie in tal caso voi di questo non parlerete.” DAD, *Let. di Lev.*, vol. 19, f. 132rv.

³⁹¹ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 110-111.

izbjeglica preko dubrovačkoga teritorija prebjegao je u Italiju a početkom 1539. godine u Istru je pobjeglo „oko 2000 kuća Morlaka“ kojima je mletačka vlada dodijelila zemljište na obradu i oslobodila ih neko vrijeme od plaćanja poreza.³⁹² Iseljavanje je nastavljeno i dalje i trajat će cijelo vrijeme osmanske vladavine.

2. Uređenje osmanske vlasti u jugoistočnoj Hercegovini

2.1 Općenito o osmanskome državnom uređenju u pokrajinama

Osmanska država bila je despotski uređena. Svu vlast imao je sultan. U pojedinim pokrajinama vlast se dijelila na vojno-upravnu i sudsko-upravnu. I jedne i druge predstavnike vlasti imenovao je sultan. Nositelji vojno-upravne vlasti bili su iz reda vojničke klase, dok su nositelji sudsko-upravne vlasti bili iz redova uleme (ar. ‘ulamâ’ - učenjaci).³⁹³

Osnovna vojno-upravna jedinica bio je sandžak (tur. sancak) ili liva (arp. livâ’).³⁹⁴ Na čelu sandžaka bio je sandžakbeg čija je uloga bila osiguravanje reda i mira u sandžaku, kažnjavanje prijestupnika, dodjeljivanje timara, osiguravanje pravedne provedbe zakona između spahija³⁹⁵ i raje, te održavanje skladna reda između svih predstavnika izvršne vlasti u sandžaku: subaša, alajbega, dizdara, čeribaša i spahija. U ratno vrijeme bila mu je dužnost obaviti pripreme za rat, tj. osigurati raspoloživost spahija i vojnika koji su bili dužni ići u rat i zajedno s

---

³⁹² T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 201.

³⁹³ Halil INALDŽIK, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*, Milica MIHAJLOVIĆ (prev.), (ćir.), (Beograd: Srpska književna zadruka, 1974.), 147; J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 64.

³⁹⁴ Ovo stajalište obrazlaže se činjenicom da „se u tahrir-defterima za osnovu uzimao sandžak, da se u kanun-namama također za osnovu uzimao sandžak, da su spahije uglavnom imali obavezu živjeti u sandžaku u kojem se nalazi njihov timar, da su pripadnici raje, kad načine kakav prijestup, sudski procesuirani i kažnjavani u sandžaku u kojem su živjeli“. Mehmet İPŞIRLI, „Osmansko državno uređenje“ Kerima FILAN (prev.), *Historija osmanske države i civilizacije*, Ekmeleddin İHSANOĞLU (prir.), (Sarajevo: Orijentalni institut; Istanbul: IRCICA, 2004.), 282.

³⁹⁵ Tur. sipahi; pers. sipāhī – vojnik pripadnik elitne konjaničke skupine koji je za svoje sudjelovanje u ratu uživao timar-posjed.

njima sudjelovati u ratnim pohodima. U vrijeme sređenih prilika u osmanskoj državi, u njezinu klasičnom dobu, sandžakbeg je na svojoj dužnosti ostajao najmanje jednu a najviše tri godine. Nakon što je godinu ili dvije proveo na nekoj drugoj službi, mogao je ponovno biti imenovan sandžakbegom.³⁹⁶ Usporedo s propadanjem Osmanskoga Carstva koje je počelo već krajem 16. stoljeća, počelo je i propadanje vrijednosti njegovih državnih službi pa su tako sandžakbezi, osobito u vrijeme kad se ova služba mogla kupovati, što je bilo najčešće u 18. stoljeću, smjenjivani i imenovani i po nekoliko puta godišnje.³⁹⁷

Više sandžaka sačinjavalo je *ejalet* (tur. eyâlet), *beglerbegluk* (tur. beylerbeyliği) ili *pašaluk* kojim je upravljao beglerbeg. Spomenuti nazivi su sinonimi i označavaju najveće vojno-upravne jedinice u Osmanskom Carstvu od 80-ih godina 14. stoljeća pa do reformi u 19. stoljeću kada su ejaleti pretvoreni u vilajete.³⁹⁸

Naziv *beglerbegluk* je stariji i ima šire značenje od druga dva spomenuta. On je označavao ujedno i područje kojim je upravljao jedan beglerbeg i njegovu službu. Pojam *ejalet* za *beglerbegluk* počinje se upotrebljavati krajem 16. stoljeća u vrijeme kad je postojala tendencija teritorijalnoga smanjivanja *beglerbegluka*. *Ejalet* postaje službeni naziv za područje kojim upravlja beglerbeg a *beglerbegluk* se i dalje nastavlja upotrebljavati u smislu službe koju vrši beglerbeg. Naziv *pašaluk*, koji je kod nas najviše uobičajen, dolazi od toga što su beglerebezi koji su upravljali pojedinim *ejaletima* imali redovito titulu paše.³⁹⁹

Beglerbeg je u ejaletu bio prvi predstavnik sultanove izvršne vlasti. Izravno je upravljao jednim sandžakom koji se zvao paša-sandžak, te je vršio izvjestan nadzor nad ostalim sandžacima u svojem ejaletu bez prevelikoga upletanja u nadležnosti pojedinih sandžakbegova. Budući da je njegova služba bila izravno povezana s vojnom službom, bio je ujedno odgovoran za stanje vojske, tj. spahija u ejaletu i njihov glavni zapovjednik. U tom smislu mogao je dodjeljivati timare. Do 1530. godine imao je pravo dodjeljivati sve timare, a od

---

³⁹⁶ M. İPŞIRLI, „Osmansko državno uređenje“, 282-284.

³⁹⁷ Avdo SUĆESKA, *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim krajevima za vrijeme Turaka* (Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1965.), 135.

³⁹⁸ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 109.

³⁹⁹ Halil İNALCIK, „Eyâlet“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition), II, 721b; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 109.

te godine samo one manje. Beglerbezi su isto kao i sandžakbezi imenovani na određeno vrijeme. U ranijem vremenu Osmanskoga Carstva ovaj period bio je na dulje, dok je počevši od 16. stoljeća period bio uglavnom oko godinu dana, a u 17. i 18. stoljeću čak i kraći.⁴⁰⁰

Osim sandžaka, ejaleta ili beglerbegluka postojao je u osmanskoj vojno-upravnoj terminologiji i pojam *vilajet*. Dolazi od arapske riječi *wilâya*, i turske riječi *vilayet* što znači vlast ili oblast. U osmanskom upravnom sustavu označavao je kraj, krajinu, veću ili manju oblast, zemlju pa i čitavu državu. U 15. i početkom 16. stoljeća označavao je krajište pod vojnom upravom vojvode ili krajiškoga bega koji je tim područjem upravljao u ime sandžakbega najbližega sandžaka. Općenito se smatra da taj pojam nikad nije označavao stalne i jasno određene upravne ili zemljopisne jedinice sve do upravnih reformi u 19. stoljeću kada je riječ *vilajet* postala službenim terminom za najviše turske upravne jedinice nakon ukidanja termina ejalet/beglerbegluk 1865. godine.⁴⁰¹

Područja sudsko-administrativne vlasti zvali su se kadiluci (turski *kadilik*, *kaza*). Kadiluk je bio prostor nad kojim se prostirala stvarna i teritorijalna nadležnost jednoga kadije. Niže upravne jedinice od kadulika bile su nahije. U našim krajevima nahije su se uglavnom poklapale sa srednjovjekovnim župama. Kadiluk je mogao obuhvaćati jednu ili više nahija ovisno o broju muslimanskoga stanovništva. Ako muslimansko stanovništvo u nekom sandžaku nije bilo brojno, kadiluk je mogao obuhvaćati prostor cijeloga sandžaka a i šire, tj. obuhvaćati nahije koje su pripadale drugom sandžaku. Ako je muslimansko stanovništvo u nekom kadiluku bilo brojnije, kadije su u središtu kadiluka ili u središtu neke udaljene nahije znali postavljati naibe (arapski *nā'ib* - opunomoćenik). Prostor jednoga naiba zvao se *nijabet* i mogao je obuhvaćati jednu ili više nahija. Naibi su u nijabetima vršili sudsko-upravne poslove koje im je prepuštao nadređeni kadija.⁴⁰²

⁴⁰⁰ H. İNALCIK, „Eyâlet“, II, 721b; J. MATUZ, *Osmansko Carstvo*, 64; M. İPŞIRLI, „Osmansko državno uređenje“, 274-281.

⁴⁰¹ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 55.

⁴⁰² Gjula KÁLDI-NAGY, „Kādī“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition), IV, 373b; G. KÁLDI-NAGY, „Kādā“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition), IV, 364b; Hamilton A. R. GIBB, „Nā'ib“ *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition), VI, 915a; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 111; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 45-46. O nahiji Šabanović piše: „[...] kao termin u turskoj

Uz kadije u kadilucima postojale su kadije u sandžaku i ejaletu koji su pripadali kadijama višega ranga dok su kadije u kadilucima pripadali kadijama nižega ranga. Do kraja 16. stoljeća sve kadije je imenovano *kazasker*, najviši predstavnik sudstva u pojedinim pokrajinama, a potom su imenovanja viših kadija bila dužnost novoosnovane službe šejhulislama, dok je imenovanje kadija nižega ranga ostalo dužnost *kazaskera*.⁴⁰³ Kadije višega ranga imenovani su obično na godinu dana dok su kadije u kadilucima imenovani na dvije godine ili dvadeset mjeseci. Poslije obavljene službe kadija bi se opet upisivao u popis i čekao red za novo imenovanje.⁴⁰⁴ Imenovanjem kadija na određeno vrijeme htjelo im se onemogućiti bolje upoznavanje sa sredinom, stjecanje veza i svega onoga što bi moglo utjecati na pristranost prilikom izricanja pravde. Ovaj način je imao i svoju negativnu stranu. Budući da kadija nije znao kad će ponovno biti imenovan, nastojao je iskoristi vrijeme službe za što veće bogaćenje.⁴⁰⁵

Prvotna zadaća kadija bila je suditi u građanskim i kaznenim sporovima. Njihovo suđenje se temeljilo na šerijatu. Budući da su nemuslimani u osmanskoj državi imali određenu autonomiju u rješavanju građanskopravnih sporova, kadijina nadležnost u takvim sporovima bila je ograničena pretežno na muslimane. U kaznenopravnim postupcima njegova nadležnost bila je potpuna kao i u postupcima koji su se odnosili na upravno, porezno i zemljišno pravo. Bio je također dužan na zahtjeve nemuslimanske strane presuditi njihove sporove i u ovom slučaju je sudio po šerijatskom, a ne po pravu vjerske zajednice kojoj su osobe pripadale.⁴⁰⁶

---

administraciji ona je označavala najniže redovne turske upravne jedinice koje imaju stalnu i tačno određenu teritoriju i stoje pod neposrednom upravom jednog državnog organa sa određenim prerogativima vlasti.“ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 110.

403 Organizacija kadiluka u Osmanskom Carstvu bila je podijeljena u tri pokrajine: Rumeliju, Anadoliju i Egipat. Nadređeni kadijama Rumelije bio je *kazasker* Rumelije dok je kadijama Anadolije i Egipta bio nadređen *kazasker* Anadolije. M. İPŞIRLI, „Osmansko državno uređenje“, 320-321.

404 Fatma MÜGE GÖÇEK, „Mewlewiyyet“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition), VI, 1029g; G. KÄLDI-NAGY, „Kādī“, IV, 373b; M. İPŞIRLI, „Osmansko državno uređenje“, 319-323.

405 S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, 37-38.

406 A. SUČESKA, *Ajani*, 48; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, 37.

Uz donošenja sudskih presuda kadije su kao predstavnici sudsko-administrativne vlasti imali i druge nadležnosti. Bili su ovlašteni nadzirati rad državnih službenika na području svoje sudske nadležnosti te o svakoj nepravilnosti u njihovu radu izvijestiti centralnu vlast. Također su povremeno bili dužni izvještavati o općem stanju i „kretanju“ naroda u pokrajini u kojoj su se nalazili. Osim ovoga bili su dužni nadzirati javne poslove po gradovima, određivali cijenu proizvoda, brinuti se za radno nesposobno stanovništvo, voditi nadzor nad poslovanjem vakufskih dobara, imati nadzor nad ubiranjem poreza, itd. U svim tim nabrojenim poslovima i drugim nenabrojenim ali sličnim po naravi stvari kadija nije djelovao kao onaj koji je odlučivao, nego samo kao onaj koji je vršio nadzor da se odluke koje je donijela vlast pravedno provode.⁴⁰⁷

2.2 Jugoistočna Hercegovina u sastavu Bosanskoga sandžaka

Osvojene prostore Hercegovih zemalja do kraja 1469. godine Osmanlije su organizirali u jedan vilajet i pripojili Bosanskom sandžaku koji je bio sastavni dio Rumelijskog ejaleta. Upravu u pojedinim nahijama vršile su subaše (vojvode) bosanskoga sandžaka Isa-bega Ishakovića.⁴⁰⁸ Prema osmanskom defteru Bosanskoga sandžaka iz 1468./1469. godine, prostor jugoistočne Hercegovine, kao dio *vilajeta Hersek*, bio je organiziran u nahije: Popovo, Trebinje, Blagaj, Viduška i Dubrava. U ovom popisu nisu popisane vlaške nahije, nego je samo dan sumarni popis vlaških kuća.⁴⁰⁹

U sudsko-upravnom smislu vilajet je bio organiziran u dva kadiluka: Drina i Blagaj. Drinski se kadija u dokumentima spominje prvi put 1469. godine. Šabanović smatra da je taj kadiluk osnovan ranije još u ljeto 1465., kad su Osmanlije zavlada drinskom oblasti.⁴¹⁰ Kadiluk Blagaj je osnovan, odmah nakon zauzeća Hercegovina grada Blagaja, 1466. godine. Kadija Blagaja Umran prvi put se spominje 1469. godine. Njegovu su kadiluku pripadale sve gore spomenute nahije.⁴¹¹

---

⁴⁰⁷ G. KĀLDI-NAGY, „Kādī“, IV, 373b; A. SUĆESKA, *Ajani*, 49-51; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 45-46.

⁴⁰⁸ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 45.

⁴⁰⁹ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 136-137.

⁴¹⁰ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 137.

⁴¹¹ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 139-143.

2.3 Jugoistočna Hercegovina u sustavu Hercegovačkog sandžaka

Krajem 1469. ili početkom 1470. godine Osmanlije su napravili reorganizaciju vlasti u Hercegovini osnovavši Hercegovački sandžak. Prema Šabanoviću Hercegovački sandžak je osnovan 16. siječnja 1470. godine. To zaključuje na temelju činjenica da je u popisu Bosanskoga sandžaka, koji je završen 12. svibnja 1469., Hercegovina popisana kao njegov sastavni dio pa prema tome ovaj sandžak nije postojao prije toga datuma te da prvi spomen Hercegovačkog sandžaka datira iz veljače 1470. godine. Utemeljen je negdje između ta dva datuma. Međutim, na zaključak da je to bilo baš 16. siječnja, naveo ga je podatak što su upravo na taj nadnevak, tako stoji zapisano u spomenutom defteru, hasovi u Hercegovini, koji su prije pripadali Isa-begu, dodijeljeni Hamza-begu. Taj Hamza-beg nije mogao biti nitko drugi nego onaj isti kojeg dubrovački izvori spominju kao hercegovačkoga sandžakbega sa sjedištem u Foči.⁴¹² A. Aličić na temelju činjenice da prihode hasova nisu uživali vojvode vilajeta, Šabanovićev nadnevak smatra *terminus ad quem* kad je Hamza-beg imenovan hercegovačkim sandžakbegom, odnosno kad je vilajet Hersek uzdignut na razinu sandžaka.⁴¹³

Hercegovački sandžak je najprije pripadao Rumeljskom ejaletu, a kad je osnovan Bosanski ejalet 1580. godine, ulazi u njegov sustav i ostaje sve do 1833. godine, kad je osnovan Hercegovački *mutesarrifluk*. Godine 1853. Hercegovina je ponovno priključena Bosanskom ejaletu.⁴¹⁴ Službeno sjedište Hercegovačkoga sandžaka od osnivanja do 1574./1575. godine bilo je u Foči koja se u dubrovačkom arhivu posljednji put spominje kao sjedište sandžaka 18. prosinca 1574. godine. Carskim fermanom istoga nadnevka određeno je da se sjedište sandžaka prenese iz Foče u Pljevlja, a preseljenje je uslijedilo tek 1575. godine.⁴¹⁵ Sjedište Hercegovačkoga sandžaka u

---

⁴¹² H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 45-46.

⁴¹³ Aličićevo mišljenje donosimo prema Muliću koji piše da mu je ovaj podatak Aličić priopćio usmeno. J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 8.

⁴¹⁴ „Druga krupnija promjena, koja je nastala kao posljedica sloma Husein-kapetanova pokreta i držanja stolačkog kapetana Ali-age Rizvanbegovića i nekih drugih hercegovačkih prvaka u tome pokretu, bila je izdvajanje hercegovačkog sandžaka iz bosanskog ejaleta u zaseban *mutesarrifluk* (1833), a ne u zaseban ejalet kako se do sada mislilo.“ Ahmed S. ALIČIĆ, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1898. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983.), 20.

⁴¹⁵ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 9. Šabanović je bio mišljenja da je Foča bila sjedište

Pljevljima prvi put se spominje u dubrovačkom arhivu 20. prosinca 1576. godine.⁴¹⁶ Tamo će ostati sve do 1833. godine kada je osnovan Hercegovački mutessarrifluk sa sjedištem u Mostaru.

Za vrijeme dok je sjedište sandžaka bilo u Foči, kao privremeno sjedište sandžaka više se puta spominje Mostar. Razlog tomu je to što su hercegovački sandžakbezi u prvoj polovici 16. stoljeća često boravili u Mostaru. Međutim, Šabanović smatra, premda se Mostar spominje na više mjesta kao sjedište sandžaka, da ono nikada službeno nije premješteno iz Foče u Mostar, nego da se samo radi o njihovu privremenom boravku. Činjenice kojima potkrepljuje ovu tvrdnju su pisma koja su hercegovački sandžakbezi pisali „Dubrovačkoj Republici iz Foče, kad god se ne radi o nekim vojnim akcijama i inspekcijama putovanjima po svome sandžaku“.⁴¹⁷

Prostori jugoistočne Hercegovine osnivanjem Hercegovačkoga sandžaka ulaze u njegov sastav. Vojno-upravna vlast u jugoistočnoj Hercegovini bila je organizirana kao i u ostalim dijelovima Carstva u 15. i 16. stoljeću, u skladu s timarsko-spahijskim uređenjem. Najveći opseg vlasti imao je sandžakbeg. Na nižim razinama vlast su vršile spahije a opseg njihove vlasti ovisio je o rangu koji su imali u spahijskoj konjici.⁴¹⁸ Osnovna zakonitost timarskoga sustava bila je da sultan, koji je bio gospodar zemlje u Carstvu, dodjeljuje zaslužnim vojnicima i višim carskim službenicima određene posjede s kojih su se uzdržavali oni, vojska koju su trebali organizirati i centralna državna blagajna. Posjed se zvao *dirlik* i dijelio se u tri skupine, ovisno o iznosu koji je mogao dati: has, zijamet i timar.

Zbog čestih promjena koje su se događale s obzirom na uživatelje pojedinih timara, zbog nemogućnosti konzultiranja određenih osmanskih izvora te zbog nerelevantnosti takva istraživanja za ovaj rad, u obradi ove teme ograničiti ćemo se samo na opće norme koje su vladale u unutrašnjoj dinamici vojno-upravne vlasti u Osmanskom Carstvu.

Najniža jedinica lokalne uprave bio je timar. Timar je bio

---

sandžaka do 1572. godine očito ne imajući u rukama arhivski podatak koji donosi Mulić. H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 47.

416 J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 9.

417 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 47.

418 O izvršnoj vlasti na lokalnoj razini u prva dva stoljeća osmanske vladavine u našim krajevima pogledaj: A. SUČESKA, *Ajani*, 24-47.

posjed, obično jedno selo i njegova okolica, čija je proizvodna vrijednost mogla dostići najviše do 20 000 akči. Posjednik timara zvao se spahija i u odnosu prema stanovnicima koji su živjeli na njegovu timaru predstavljao je sultana. Njegova prvotna služba bila je sudjelovanje u ratu i opremanje vojnika za rat. Njegova vlast prema podložnoj raji bila je ograničena na skupljanje poreza. Dio poreza koji je skupljao išao je u državnu blagajnu, a dio je zadržavao za sebe. Nije imao nikakvih ovlasti prema raji na području kaznenoga prava. Te je ovlasti na njihovim posjedima (timarima) imao i konkretno izvršavao sandžakbegov vojvoda.⁴¹⁹

Zapovjednici spahija: alajbezi, subaše, čeribaše i čauši su osim ovlasti prikupljanja poreza imali također određene ovlasti i na području kaznenog prava. Oni su obično bili posjednici većih dirlika, *ziameta* čija je proizvodna vrijednost mogla iznositi do 100 000 akči. Mogli su naplaćivati novčane kazne od svojih podložnika za prijestupe i kaznena djela. Nisu mogli izvršavati tjelesne i smrtne kazne. To je pripadalo sandžakbegu. Za razliku od timara *ziameti* su bili razdijeljeni u više sela tako je da je njegov posjednik, odnosno *zaim* imao i vlastiti interes obilaziti područje svoje odgovornosti.⁴²⁰

Osim posjednika *ziameta* i upravitelji sultanovih, i hasova (posjeda) visokih državnih i provincijskih službenika također su imali ovlasti izvršne vlasti. Oni su se nazivali vojvode⁴²¹ a prostor njihova upravljanja zvao se vojvodaluk.⁴²² Uz prava na ubiranje poreza za svoje gospodare vojvode su imali u izvršnoj vlasti slične ovlasti kao i posjednici *ziameta*. Ovisno o poziciji gospodara hasa ovlasti vojvode su u nekim slučajevima nadilazile ovlasti posjednika *ziameta*. Na nekim hasovima visokih državnih službenika vojvode su čak mogli izvršiti tjelesnu i smrtnu kaznu dok su na *ziametu* ta ovlaštenja pripadala

---

⁴¹⁹ Halil İNALCIK, „Timâr“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition), X, 502a; A. SUĆESKA, *Ajani*, 27, bilješka 73.

⁴²⁰ H. İNALCIK, „Timâr“, X, 502a.

⁴²¹ Ponegdje se umjesto vojvoda koristio termin subaša. U našim krajevima naziv subaša, u ovom značenju, najčešće se upotrebljava za vojvodina pomoćnika ili zamjenika. Također, počevši od 17. stoljeća, umjesto pojma vojvode na istoj službi se susreće službenik pod imenom *muteselim*, ali samo kao službenik sandžakbega i beglerbega. A. SUĆESKA, *Ajani*, 30.

⁴²² Fikret ADANIR, „Woywoda“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition), XI, 215a; A. SUĆESKA, *Ajani*, 30-31.

isključivo sandžakbegu. Beglerbegove i sandžakbegove vojvode, osim redovitih odgovornosti na hasovima svojih gospodara, predstavljali su izvršnu vlast u području kaznenoga prava i nad posjedima timarnika.⁴²³

Uz navedene službe vrlo važnu ulogu u organizaciji lokalne izvršne vlasti igrala je služba dizdara. Osmanlije su vrlo rano počeli graditi u novoosvojenim područjima manje utvrde u koje su smještali određeni broj vojnika kojima je bila prvotna zadaća čuvanje javnoga reda i mira. Vojnici u posadama primali su plaće. Njihov zapovjednik zvao se dizdar koji je umjesto plaće uživao određeni timar na kojem je imao izvršnu vlast.⁴²⁴ Na prostoru jugoistočne Hercegovine postojalo je nekoliko tvrđava u 16. i 17. stoljeću. Osmanski izvori s kraja 15. i kroz 16. stoljeće bilježe samo tvrđave u Blagaju, Počitelju i Klobuku. Za Vidošku tvrđavu (Stolac) poznato je da je 1593. godine bila u ruševnom stanju i da do kraja stoljeća nije obnovljena.⁴²⁵ Ovdje treba još nadodati gabeosku, novsku, mostarsku i ljubušku tvrđavu. One se nisu nalazile na području jugoistočne Hercegovine, ali su njihovi dizdari imali posjede i utjecaj na njezinu prostoru.

U sudsko-upravnoj vlasti područje jugoistočne Hercegovine pripadalo je raznim kadilucima. Najstariji koji se spominju bili su blagajski i drinski, odnosno fočanski kadiluk. Kad je osnovan Hercegovački sandžak, napravljena je reorganizacija i na području sudsko-upravne vlasti. Spomenutim kadilucima dodan je i treći, mileševsko-prijepoljski. Budući da je reorganizacija izvršena gotovo na istom prostoru koji je ranije bio podijeljen u dva kadiluka, došlo je do izvjesnih promjena u unutrašnjoj raspodjeli prostora, ali se one nisu ticale prostora jugoistočne Hercegovine koji je i dalje pripadao blagajskom kadiluku.⁴²⁶ U jednom sporu iz prosinca 1472. između ljudi hercega Vlatka, koji je u to vrijeme držao Popovo i Trebinje, i Dubrovčana oko ubojstva nekih dubrovačkih trgovaca stvar je povjerena na ispitivanje blagajskom kadiji.⁴²⁷ Daljnja sudbina blagajskoga kadiluka do popisa sandžaka 1519./1520. godine nije jasna. Te se godine kadiluk Blagaj ponovno spominje. Mulić na osnovi činjenice da se timar blagajskoga kadije ne spominje u popisu sandžaka Hercegovine

⁴²³ A. SUĆESKA, *Ajani*, 27-28.

⁴²⁴ A. SUĆESKA, *Ajani*, 29.

⁴²⁵ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 50-54.

⁴²⁶ O novoj raspodjeli kadiluka: H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 156.

⁴²⁷ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 138.

1477. godine, za razliku od timara fočanskoga i mileševskoga kadije, zaključuje da je kadiluk bio ugašen te da su njegove nahije pripojene fočanskom kadiluku.⁴²⁸ Šabanović je mišljenja da je kadiluk opstao, ali su njemu „pored blagajske nahije spadale još samo nahije Hum, Luka, Počitelj i možda još koja“, te nastavlja „prосто je nevjerovatno da tome kadiluku nisu pripadale nahije Dubrave i Burmazi, za koje imamo nesumnjive dokaze da su sve do 1535. g. pripadale fočanskom kadiluku a kasnije nevesinjskom kadiluku“.⁴²⁹ Budući da se nahija Dubrave nalazi između Blagaja i Luke te da nahija Počitelj, koliko je do sada poznato, u to vrijeme nije postojala, opravdano je prihvatiti Mulićevo mišljenje prema kojem bi nahije jugoistočne Hercegovine u to vrijeme pripadale fočanskom kadiluku. Kad je 1485. godine osnovan novski kadiluk, dio nahija jugoistočne Hercegovine došao je pod nadležnost novskoga kadije. Sigurno se zna da su novskom kadiluku pripadale nahije Zubci, Popovo i Trebinje, a vjerojatno i nahija Ljubomir i Ljubinje.⁴³⁰ Prema jednom dokumentu dubrovačkog arhiva dalo bi se zaključiti da je i Gabela u to vrijeme pripadala novskom kadiluku. Dubrovački trgovci, koji su prevozili sol brodovima u Gabelu, napadnuti su blizu odredišta te je ta stvar povjerena novskom kadiji na ispitivanje.⁴³¹

U 16. stoljeću osnovana su još dva nova kadiluka: kadiluk Nevesinje 1537. te Gabela, čiji prvi siguran spomen susrećemo 1598. godine.⁴³² Do osnutka gabeoskoga kadiluka nahije jugoistočne Hercegovine pripadale su dijelom nevesinjskom a dijelom novskom kadiluku. Za nahiju Dubrave i Burmazi koja se spominje kao „vlaška nahija“ prvi put krajem 15. stoljeća zasigurno se zna da su do 1537. godine pripadale fočanskom a poslije nevesinjskom kadiluku.⁴³³

---

428 J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 35.

429 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 162-163.

430 Šabanović smatra da su novskom kadiluku pripale nahije: Trebinje, Popovo i Donji Vlasi. Mulić je mišljenja da su tom kadiluku pripale nahije: Trebinje, Popovo i Ljubinje. Za nahiju Donji Vlasi, koju Šabanović spominje, piše da u to vrijeme nije postojala. Ni jedan ni drugi ne donose izvore na osnovi kojih donose ovakve zaključke osim što obojica donose jedan izvor iz dubrovačkoga arhiva u kojem se spominju samo nahije Trebinje i Popovo u sustavu spomenutog kadiluka. H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 167; J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 37-38.

431 V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisim osmanskih sultana*, 160.

432 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 192-193. 195-196; J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 40-46.

433 H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 160-163.

Nevesinjskom kadiluku pripadao je i trg Gabela, a vjerojatno i nahija Luka.⁴³⁴ Osnutkom gabeoskog kadiluka ponovno je došlo do preustroja nadležnosti kadija u Hercegovačkom sandžaku. Kadiluku Gabela zasigurno je pripala nahija Luka. Šabanović navodi da su tom kadiluku u zapadnoj Hercegovini pripale nahije: Ljubuški, Gorska, Fraugustin i Primorje ne navodeći nijednu nahiju iz jugoistočne Hercegovine.⁴³⁵ Izvještaji katoličkih izvjestitelja iz 17. stoljeća ipak govore da se gabeoski kadiluk protezao malo dublje u prostor jugoistočne Hercegovine nego što je Šabanović mislio. U izvještaju Kongregaciji „De propaganda Fide“ 1663. godine trebinjsko-mrkanski biskup Scipion de Martinis (biskup: 1663.-1668.) piše da se jedan od onih koji upravljaju prostorom njegove biskupije nalazi u Neretvi.⁴³⁶ Slično je pisao i 1668. godine, ali ovoga puta navodeći točno da se radi o Gabeli u Neretvi.⁴³⁷ Krajem 16. stoljeća osnovan je kadiluk Ljubinje. Prvi put spominje se 1633. godine. Iz izvještaja biskupa Martinisa doznajemo da je 1668. godine ljubinjski kadija živio u Kotezima.⁴³⁸ Uz gabeoskoga kadiju, prema izvještaju biskupa de Martinisa, područjem koje su naseljavali katolici, upravljao je još i ljubinjski kadija.

---

⁴³⁴ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 194.

⁴³⁵ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 196.

⁴³⁶ „Quelli che governano il paese verso la Parocchia di D[on] Marko sono in Gerimuich e Jubenich, e nella Parocchia di Gradaz in Narenti.“ Biskup Martinis Kongregaciji Propagande 25. 11. 1663., Marko JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv. 2, (Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1992.), 427.

⁴³⁷ „Il luogo dove risiedono i Comandanti uno si chiama Gliubigni, che è nella Diocesi di D[on] Marco lontano mezza giornata da Ravno e l'altro si chiama Gabela di Narenti nella Parochia di frà Gio[vanni] da Gradaz una giornata incarica.“ Biskup Martinis Kongregaciji Propagande lipnja 1668., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani*, sv. 2, 672.

⁴³⁸ „De Turchi vicino Ravno in un luogo chiamato Cotesi habitato da Turchi con due case de Scismatici, vi è il Kagia Turco, il quale è persona principale di quelle parti.“ Biskup Martinis Kongregaciji Propagande u lipnju 1668., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani*, sv. 2, 672-673.

IV. KATOLICI JUGOISTOČNE HERCEGOVINE OD PADA POD OSMANSKU VLAST DO POČETKA 17. STOLJEĆA

1. Crkvene prilike i pastoralna djelatnost

Kako smo već vidjeli, osmanska osvajanja jugoistočne Hercegovine, odnosno humsko-trebinjskog područja istočno od rijeke Neretve, napravila su veliku populacijsku pustoš tih krajeva. Posljedica populacijske pustoši zasigurno je bila i crkvena pustoš, odnosno nestajanje srednjovjekovne crkvene strukture. Za srednjovjekovnu Tribuniju stvari su, barem što se tiče formalne crkvene nadležnosti, nešto jasnije za razliku od prostora stare Stonske biskupije u Humskoj zemlji za koji doista nije jasno kojoj je crkvenoj jurisdikciji pripadao. Može se pretpostaviti, ali samo na temelju kasnije crkvene prakse s početka 17. stoljeća, da su i ti prostori negdje pred kraj srednjeg vijeka došli pod jurisdikciju trebinjskog biskupa ili su kao i Primorje, što je vjerojatnije, bili u nadležnosti dubrovačkog nadbiskupa.

Srednjovjekovna Tribunija je još od kraja 10. stoljeća pripadala Trebinjskoj biskupiji koja, uz raznorazne probleme i nedaće, ipak nije dokidana niti je ikad prekinuto imenovanje njezinih biskupa. Od biskupa Mihovila, o čijoj prisutnosti na području Trebinjske biskupije imamo kakav takav trag, pa do kraja 16. stoljeća imenovano je 8 trebinjsko-mrkanskih biskupa: 1. Blaž Dubrovčanin – *Blasius de Ragusio* (1464.-1481.); 2. Donat Đurđević – *Donatus Georgiis de Ragusio* (1481.-1492.); 3. Đuro Kružić – *Georgius de Cruce, Crucius, della Croce* (1493.-1513.); 4. Augustin Nalješković – *Augustinus Nallius, de Nale, Natalem* (1514.-1527.); 5. Franjo Pucić – *Franciscus Puteus, Pozza* (1528.-1532.); 6. Toma Crijević – *Thomas Cerva, de Cerva* (1532.-1562.); 7. Jakov Lukarević – *Jacobus Luccari, de Lucarii* (1562.-1575.) i 8. Šimun Menčetić – *Simeon Mentius, Mentiis, Menze* (1575.-1599.).⁴³⁹ Neki od njih: Đuro Kružić, Toma Crijević i Šimun Menčetić bili su također vikari dubrovačkog nadbiskupa. Toma Crijević osim što je bio vikar dubrovačkog nadbiskupa bio je također i upravitelj

---

⁴³⁹ ASMBD, *Rukopis o trebinjsko-mrkanskim biskupima*, f. 6-19; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 89-95.

stonske biskupije od 1541. do 1550. godine.⁴⁴⁰ Na kraju stoljeća 1599. za trebinjsko-mrkanskog biskupa bio je imenovan Arkandeo Gučetić (Gozze), ali prije nego što je bio posvećen za biskupa odrekao se službe.⁴⁴¹

O njihovu odnosu prema povjerenoj im biskupiji i vjernicima arhivske vijesti su vrlo šture. Na osnovi tih šturih vijesti, a radi se o papinskim bulama imenovanja pojedinih biskupa i konzistorijalnim spisima prilikom imenovanja, moglo bi se nazrijeti da su krajem 15. i početkom 16. stoljeća trebinjsko-mrkanski biskupi imali još kakav-takav kontakt s trebinjskom biskupijom, ali kako je vrijeme odmicalo, taj je kontakt bio je sve slabiji te je, čini se, od 40-ih godina 16. stoljeća i potpuno nestao. Kad je papa Aleksandar VI. (1492.-1503.) imenovao 1493. Đuru Kružića za trebinjsko-mrkanskoga biskupa, poslao je pismo „predragim sinovima, kleru grada i biskupije mrkanske i trebinjske“, u kojem im preporučuje novoga biskupa navodeći da se Trebinjska biskupija nalazi u „krajevima nevjernika“.⁴⁴² Isti biskup Kružić u svojoj oporuci napisanoj u konačnom obliku 20. listopada 1511., gotovo dvije godine prije svoje smrti, nakon brojnih legata ostavljenih raznim dubrovačkim crkvama, samostanima, bratovštinama, humanitarnim udrugama, crkovnjacima i svjetovnjacima spomenuo se i svoje biskupije kojoj je ostavio, kako piše „ne zbog dužnosti (*no(n) ex debito*), već iz ljubavi (*sed ex amoris*)“ posjed s kućom na Pločama koji je kupio od nekog Matea „araneo“ za 255 dukata.⁴⁴³ Biskupa Kružića na stolici trebinjsko-mrkanskih biskupa naslijedio je Augustin Nalješković. Prilikom njegova imenovanja 1514. papa Leon X. (1513.-1521.) uputio je dva pisma kleru i narodu Mrkansko-trebinjske biskupije ne spominjući da se trebinjska biskupija nalazi u „krajevima

⁴⁴⁰ „1505. mons.^r Girgo de Croce, 1555. mons.^r Tommaso Cervino che fu amministratore ancora di Stagno, mons.^r 1578. Simon de Menze.“ Biskup Katić Kongregaciji Propagande 1. 11. 1768., AP, SOCG, vol. 823, f. 342v.

⁴⁴¹ B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 95.

⁴⁴² „Alexander Episc. Servus Servorum Dei. Dilctis Filiis Clero Civitatis & Dioec. Mercan. & Tribun. salutem & Apostolicam benedictionem. Hodie Ecclesiae Mercanen., & quae in partibus infedelium est constituta, Tribunine. Ecclesiis invicem unitis.“ *Illyrici sacri*, sv. 6, 300.

⁴⁴³ M. SIVRIĆ, „Oporuke biskupa trebinjsko-mrkanske biskupije od 14. do 18. stoljeća“, 87. U oporuci se također sjetio izbjeglica i siromašnih kojima je ostavio 10 perpera. Kad je oporučivao ovaj novac, je li imao na umu da je dobar dio tih izbjeglica s područja njegove biskupije, nije zabilježio. *Ondje*.

nevjernika“.⁴⁴⁴ Moleći Papu 11. studenog 1532. da potvrdi izbor Tome Crijevića za trebinjsko-mrkanskog biskupa nakon smrti biskupa Franje Pucića, Dubrovčani ne govore ništa o stanju biskupije za koju su ga izabrali niti o vjernicima njegove biskupije. Zadovoljili su se samo s time da kažu kako su dobra njegove biskupije velikim dijelom zauzeta od nevjernika i da su mu godišnji prihodi toliko umanjeni da se jedva može uzdržavati.⁴⁴⁵ Čini se da je Sveta Stolica imala informacije i s drugih strana. U konzistorijalnom spisu o njegovu imenovanju stoji da je Trebinjska biskupija, koja je ujedinjena s mrkanskom, podvrgnuta turskoj vlasti te da u njoj „ipak mnogo vjernika postoji, i u kojoj se zna da nedostaje kaptolski kler i podložnici (kmetovi)“ te da Papa želi da se biskup Toma obaveže da osobno rezidira u spomenutoj Trebinjskoj crkvi.⁴⁴⁶ Međutim, od te Papine želje nije bilo ništa. Biskupu Tomi je 1541. povjerena uprava Stonske biskupije. Od tada pa nadalje do kraja 16. stoljeća ovakve ili sadržajno slične formulacije prilikom imenovanja ili premještanja trebinjsko-mrkanskih biskupa ne nalazimo. Naslov trebinjski se pomalo gubi te počinje prevladavati onaj mrkanski. Šaljući biskupa Tomu u Rim da posreduje kod Svete Stolice da mu se dodjeli Stonska biskupija, Dubrovčani ga upućuju da tamo kaže da oni žele da se ta biskupija dodijeli njemu „zato jer zaslužuje veći naslov i također zato jer je njegova biskupija jako siromašna i prosjačka“.⁴⁴⁷ Preporučujući biskupa Tomu za upravitelja Stonske biskupije kardinalu Augustinu Trivulciju (kard.: 1517.-1548.), kojeg nazivaju svojim zaštitnikom, izražavajući da im je do toga jako stalo, o njegovim dotadašnjim biskupijama pišu da prva, odnosno Trebinjska nije u njegovoj vlasti nego u vlasti Turaka a druga, Mrkanska

⁴⁴⁴ *Illyrici sacri*, sv. 6, 303.

⁴⁴⁵ „Et quoniam Ipsius Ep[iscop]atus bonorum magna parte ab Infidelibus occupata, annuis proventus eó deductus est, inde vix qui ipsam ep[iscop]alem dignitatem sustinet, [...]“ DAD, *Let. di Lev.*, vol. 20, f. 158r. Dokument se također nalazi u prijepisu: DAD, *Diplomata et Acta*, vol. 11, f. 411r.

⁴⁴⁶ „[...] in quarum civita[ti]b[us] e dioc[esibus] Tribunien turcor[um] tiranide subijciatur, plures tamen fideles existant, et quo Capt[ol]is clero, et vassalis carere dignoscitur, [...], et voluit Sant.^{as} Sua q. idem Tomas in prefata ecc.^a Trbunien personaliter residere teneretur.“ Prijepis konzistorijalnog spisa: AP, SOCG, vol. 263, 299r.

⁴⁴⁷ „Apresso li dirette che noi desideriamo che tale vescovato sia riposto nella persona di V. S. si perché la merita maggiore titolo, si anche perché lo suo é molto povero é mendico.“ Rektor i vijeće biskupu Tomi Crijeviću 7. 11. 1541. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 22, f. 260v.

da je jako siromašna tako da teško od nje može živjeti.⁴⁴⁸ Biskup Toma se odrekao uprave Stonske biskupije 1550. godine te do kraja života 1562. ostao trebinjsko-mrkanski biskup živeći u Dubrovniku. Umro je od moždane kapi u kasno popodne 10. studenog 1562. izlazeći iz grada na Pločama.⁴⁴⁹ Istoga dana ili sutradan Dubrovčani su izabrali njegova nasljednika Jakova Lukarevića, dubrovačkog franjevca plemićkog roda, kako pišu, da Mrkanska crkva ne bi ostala bez svojega pastira.⁴⁵⁰ U pismu preporuke Govanniju B. Amaltheu, tajniku kardinala Karla Boromejskog koji je Dubrovčanima bio poznat jer je neposredno prije toga bio tajnik Republike, a koji je trebao zagovarati Jakovljevu potvrdu kod kardinala Alessandra Farnesea (kard: 1534.-1589.) i Vitteloza Vittelija (kard: 1557.-1568.), Trebinjska se biskupija spominje samo u kontekstu njezinih dobara koja su u vlasti Turaka, a za Mrkansku se kaže da ima crkvu posvećenu sv. Mihovilu i kuću.⁴⁵¹ Izbor biskupa Lukarevića potvrđen je krajem srpnja 1563. godine.⁴⁵² Dubrovčani su

448 „Detto vescovato di Stagno, Noi habiamo molto a caro collocar in persona del molto R.^{do} Monsr Thomaso cervino gentilhuomo n[ost]ro ... . Ma havere lui dua tituli di ep[iscop]ati Tribuniensis et Mercanen[sis], e la pr.^a chiesa non sia in suo potere ma di Turchi e la secun.^a sia molto povera. Tal che con difficulta puo trapassare la vita.“ Rektor i vijeće kardinalu Trivulciju 7. 11. 1541. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 24, f. 261rv.

449 Rektor i vijeće Govanniju B. Amaltheu 11. 11. 1562. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 29, f. 38r; Rektor i vijeće Benediktu Gunduliću 11. 11. 1562. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 29, f. 40r.

450 „Noi per non lasciare questa Chiesa di mercana, senza il suo pastore, habbiamo subito nomianoto per vescovo di Mercana il Re.^{do} p. fra Jacopo de Luccari Min.^{ro} della Congregazione di S.^{to} Franc.^o in questa provincia di Ragusa, ...“ Rektor i vijeće Giovanni B. Amaltheu 11. 11. 1562. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 29, f. 39r. Slično: Rektor i vijeće Benediktu Gunduliću 11. 11. 1562. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 29, f. 40r.

451 O Mrkanskoj biskupiji: „E perch[é] sara necessario di formare uno processo come Mercana tenghi la sua chiesa, quale si nomina s.^{to} Michiele e habbi la sua casa... .“ Rektor i vijeće Giovanni B. Amaltheu 11. 11. 1562. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 29, f. 39r.

452 Postoje dva moguća datuma potvrde izbora biskupa Lukarevića. Jedan je 20. a drugi je 30. srpnja 1563. godine. Najvjerojatnije se radi o drugom datumu. Inače o izboru i potvrdi fra Jakova za trebinjsko-mrkanskog biskupa pogledati više u: Jozo SOPTA, „Trebinjsko-mrkanski biskup Jakov Lukarević na Tridentskom saboru“, Elizabet von ERDMANN-PANDŽIĆ (prir.), *Regiones Paeninsulae Balcanicae et proximi orientis: Aspekte der Geschichte und Kultur. Festschrift für Basilius S. Pandžić – Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života* (Bamberg: Fach Slavische Philologie der Universität, 1988.), 66. Pandžić vjerojatno greškom donosi da je Jakov potvrđen 30. srpnja 1562. godine. B. PANDŽIĆ, *De dioecesis Tribuniensi et Mercanensi*, 94.

potom 14. kolovoza zahvalili papi Piju IV. (1559.-1565.) što je fra Jakov „od Njegove Svetosti i Svetog Konzistorija proglašen i potvrđen za našega mrkanskog biskupa“.⁴⁵³ U dokumentima o imenovanju njegova nasljednika Šimuna Menčetića 1575. već nailazimo na podatak da je Crkva mrkansko-trebinjska samo titularna biskupija bez pastoralne skrbi jer je Trebinjska biskupija zauzeta od Turaka, a Mrkanska jedan mali goli otok na dubrovačkom području na kojem nitko ne stanuje.⁴⁵⁴ Biskupu Menčetiću bilo je dozvoljeno zadržati službu dubrovačkog kanonika jer nije imao gotovo nikakva pastoralnog djelovanja, a uz to je bio i generalni vikar dubrovačkog nadbiskupa.⁴⁵⁵ Gore navedeni izraz „titularna“, čini se, da treba shvatiti u kolokvijalnom a ne pravnom smislu jer da je biskupija bila titularna, biskup Menčetić ne bi trebao o njoj podnositi izvještaj Svetoj Stolici prema odredbi pape Siksta V. iz 1585. godine. Naime, papa Siksto V. odredio je bulom *Romanus Pontifex* 20. prosinca 1585. da svi biskupi svijeta u određenom vremenskom razdoblju moraju posjetiti Rim (visitatio liminum) i pred Svetom Stolicom predočiti pisano izvješće o stanju svoje biskupije (Relatio status Dioecesis). Biskupi Italije, Dalmacije i Grčke morali su to učiniti svake tri godine, oni iz udaljenijih europskih zemalja svake četiri ili pet godina, dok oni iz preoceanskih zemalja svakih deset godina.⁴⁵⁶ Biskup Menčetić je svoj izvještaj podnio tek pred kraj 1588. na isteku prvog trogodišta, i to ne osobno nego preko zastupnika Hercola Bentivoglia. Svoj nedolazak u Rim pravdao je starošću i bolešću što su potvrdili ispitani svjedoci u Dubrovniku. U podnesenom izvještaju o biskupiji sebe naziva samo mrkanskim biskupom i donosi podatke o Mrkanskoj biskupiji za koju kaže da je jedan otočić udaljen od Dubrovnika 6 milja, bez kaptola, klera i stanovnika s godišnjim prihodom od oko 50 škuda.⁴⁵⁷

⁴⁵³ „L'allergezza che tutti noi habbiamo sentito, havendo inteso che R.^{do} frate Giacomo sia stato da V. Sta e dal Sacro Concistorio pronunziato e confermato Vescovo n[ost]ro di Marcana, [...]“. Rektor i vijeće papi Piju IV. 14. 8. 1563. DAD, *Let. di Lev.*, vol. 29, f. 117r.

⁴⁵⁴ *Illyrici sacri*, sv. 6, 307.

⁴⁵⁵ Bazilije PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba. Povijest biskupije 1482-1703.“ *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 92.

⁴⁵⁶ Hubert JEDIN, „Papinstvo i provođenje Tridentinuma (1565.-1605.)“, Huber JEDIN (ur.), *Velika povijest Crkve*, sv. 4, (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2004.), 419.

⁴⁵⁷ Izvještaj biskupa Menčetića iz 1588., Archivio Seceto Vaticano (ASV), *Sacra Congregazione del Concilio, Relationes ad limina (Cong. Concilio)*, vol. 487, an. 1588.

Ploča s natpisom o gradnji (obnovi) crkve u Ravnom 1579. godine (M. Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*, 57.)

Kao što smo vidjeli briga trebinjsko-mrkanskih biskupa za Trebinjsku biskupiju koja je bila u vlasti Osmanlija, za koju se može pretpostaviti da je u početku stoljeća još postojala, sredinom stoljeća je potpuno

nestala. Bolje dane za katolike pod osmanskom vlašću, pa tako i za one na području humsko-trebinjskog područja, nagovijestio je Tridentski koncil (1545.-1562.), odnosno posttridentska reforma koju su predvodili pape Pio V. (1566.-1572.), Grgur XIII. (1572.-1585.) i Siksto V. (1585.-1590.). Sveta Stolica se u vrijeme tih papa ponovno, nakon dugo vremena, zainteresirala za katolike pod osmanskom vlašću. Ideju križarske vojne pomalo je zamjenjivala ideja misionarske djelatnosti. Pape su počeli imenovati apostolske vizitatore/administratore koji su imali zadatak obilaziti katolike pod osmanskom vlašću, o njihovu stanju obavijestiti Svetu Stolicu i na tim područjima provesti dekrete Tridentskog koncila.⁴⁵⁸ Papa Pio V. imenovao je stonskog biskupa, bivšeg dubrovačkog franjevca i kustosa Svete Zemlje Bonifacija Drakolicu (stonski biskup: 1564.-1581.) 1571. vizitatorom franjevačke provincije Bosne Srebrene. O obavljenoj vizitaciji biskup Bonifacije obavijestio je njegova nasljednika papu Grgura XIII. 18. prosinca 1572. godine.⁴⁵⁹ Biskup Bonifacije je u lipnju 1579. pohodio Popovo, odnosno Ravno, gdje je blagoslovio obnovljenu crkvu Rođenja B. D. M., o čemu

⁴⁵⁸ Srećko M. DŽAJA, „Fojnička ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike. Kontekstualizacija Ahdname bosanskih franjevaca“, *Bosna franciscana* 31 (2009.), 103. Također objavljeno kao posebni prilog u: *Svjetlo riječi srpanj/kolovoz* (2012.), 1-15.

⁴⁵⁹ Izvještaj objavljen u: György István TÓTH, „Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581-1582)“, *Történelmi szemle* 3-4 (1997.), 465-466.

je spomen u kamenu zapisao fra Blaž Ravnjanin.⁴⁶⁰ Istoga Bonifacija papa Grgur XIII. imenovao je početkom 1580. vizitatorom Bosne, Srbije te dijelova Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Ugarske pod osmanskom vlašću. Primarni zadatak Bonifacijeve misije bio je provedba dekreta Tridentskog koncila za što je dobio poprilično široke ovlasti, ravne biskupu ordinariju.⁴⁶¹ Do kraja godine biskup Bonifacije je obišao kraljevstvo Bosnu i vojvodstvo Hercegovinu, o čemu je pisao papi Grguru XIII. 15. prosinca 1581. godine. Nažalost u spomenutom pismu ne govori ništa o vjerskim prilikama u tim krajevima, nego samo da će Svetog Oca o tome izvijestiti donositelj njegova pisma smederevski (bosanski) biskup koji je u to vrijeme bio Antun Matković, bosanski franjevac i provincijal prije izbora za biskupa.⁴⁶² Njegov pratitelj, suvizitator Dubrovčanin i isusovac Bartolomej Sfonardo piše da je biskup Bonifacije dobio dozvolu da može obići kršćane, poučavati ih evanđelju te da ga u tome nitko od osmanskih službenika ne smije ometati.⁴⁶³ Biskup Bonifacije je umro 1582. u Temišvaru. Papa Grgur XIII. imenovao je dovršiteljem njegove misije korčulanskog biskupa Augustina Kvinčića (biskup: 1573.-1605.).⁴⁶⁴ Je li biskup Kvinčić dovršio njegovu misiju i je li obilazio naše krajeve, nije nam poznato. Popovac iz Orahova Dola i član dubrovačke franjevačke provincije fra Toma Medvjedović imenovan je barskim nadbiskupom 1599. godine. Nakon imenovanja papa Klement VIII. (1592.-1605.) ovlastio ga je posebnim „breve-om“ da može obaviti vizitaciju Srbije.⁴⁶⁵ Nedugo nakon toga

⁴⁶⁰ „Rauni Ecclesiam Deiparae titulo consecravit.“ *Illyrici sacri*, sv. 6, 354. Tekst spomen ploče na hrvatskoj ćirilici glasi: „GRADI. BOŠKKO/ NIKKOLA. I NIKK/OLA. ANDRIJAŠ. NA/ SLAVU. BOGA I S[VE]TE GOSPE. I BLAG[O]SOVI/ BISKUP. NAKKON 1./ 5. 7. 9. GODINA PORODA/ ISUSOVA. NA ŠE [STOGA] ŽUNA./ PISA. FRA BLAŽ RAVNANIN.“ Tekst objavljen u: *Acta franciscana Hercegovinae*, 41. Natpis je pri gradnji sadašnje crkve, koja je građena u vrijeme župnika don Ilije Vukasa 1863.-1868., uzidan u zid nove crkve i tako spašen. Jozo ZOVKO: „Ravnjanima i Popovcima“, *Dumo i njegov narod* 25 (1978.), 8.

⁴⁶¹ Antal MOLNÁR, *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572-1647*. (Rome - Budapest: Bibliotheca Academiae Hungariae - Roma. Studia I., 2007.), 112.

⁴⁶² Biskup Bonifacije Drakolica papi Grguru XIII. 15. 12. 1580. *Acta Bosnae*, 313-314. O Antunu Matkoviću: D. MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, 164-165.

⁴⁶³ Bartolomej Sfonardo Propagandi 15. 12. 1580., u: G. I. TÓTH, „Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátore (1581-1582)“, 469. Cijeli izvještaj: 467-469.

⁴⁶⁴ *Acta Bosnae*, 335-336.

⁴⁶⁵ „[...] et è compito un'anno, ch'io ho ricevuto le bolle, e di poi il breve per la visita

nadbiskup Toma je pisao papi Klementu da se u „Kraljevstvu Srbije“ kojega je on „primas“ i u pograničnim krajevima podložnim tiraniji Turaka nalazi mnogo naroda i vjernika koji pripadaju latinskom obredu, a nedostaje im svećenika i redovnika.⁴⁶⁶ Na njegovo pismo Papa je odgovorio otpisom 15. listopada 1600. ovlastivši ga da u te krajeve može sa sobom povesti dostojne i prokušane redovnike franjevce ili neke druge, također i braću laike kao i dijecezanske svećenike i klerike s dopuštanjem njihovih poglavara koji će biti pod njegovom jurisdikcijom sve dok se u tim krajevima budu nalazili. Također mu je ovim otpisom dopušteno da može u spomenutim krajevima, koji nemaju vlastitog biskupa, narod i svećenike posjetiti i prema crkvenim zakonima opomenuti i obnoviti.⁴⁶⁷ Nakon četiri godine, nadbiskup Toma ponovno se u svibnju 1604. javio Papi i obavijestio ga da je obišao „svoju barsku, ‘Ducato di Potenza’, kraljevinu Srbiju i Albaniju i druge pogranične krajeve“, u kojima je naišao na mnoge vjerske zablude u narodu i na nedostatak svećenika. Molio je Papu da mu dopusti da može apostolskom vlašću „odabrati redovnike bilo kojeg prosjačkog reda, također i svjetovne svećenike“ koji će za ljubav Božju poći u ove krajeve u kojima će „stanovati, propovijedati i dijeliti svete sakramente“ te da ti redovnici, koje on odabere i pošalje ne mogu biti spriječeni od svojih poglavara, kao i to da mogu raspolagati novcem i onim što od naroda dobiju. Također je zatražio dozvolu da u ovim krajevima ne može prebivati nijedan redovnik bez njegova dopuštenja.⁴⁶⁸ Papa mu je na njegove molbe udovoljio 10. srpnja 1604.

---

di Servia, ...“ Medvjedović kardinalu Aldobrandiniju, 8. 4. 1600., Karlo HORVAT, „Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia – Novi historijski spomenici za historiju Bosne i susjednih zemalja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1 (1909.), 67. Cijelo pismo: 67-68.

⁴⁶⁶ „Cum sicut nobis exponi fecisti in Provincia seu Regno Serviae, cuius tu Primas existis, et finitimis Regionibus Turcarum tyranidi subiectis reperiantur plurimae plebes et Christifideles, Latino ritu viventur, [...], carent sacerdotibus et religiosis personis...“: Papa Klement VIII. nadbiskupu Medvjedoviću 15. 10. 1600., ASV, *Secreteria Brevium*, vol. 300, f. 165r. Tekst pisma je djelomično objavljen u: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuninesi et Mercanensi*, 35-36.

⁴⁶⁷ Papa Klement VIII. nadbiskupu Medvjedoviću 15. 10. 1600., ASV, *Secreteria Brevium*, vol. 300, f. 165r-166r.

⁴⁶⁸ Nadbiskup Medvjedović papi Klementu VIII. 19. 6. 1604., ASV., *Secreteria Brevium*, vol. 347, f. 201rv. Pismo objavljeno u: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuninesi et Mercanensi*, 36, b. 2.

pismom *Quoniam ut nobis*.⁴⁶⁹ Izrazom „Ducato di Potenza“ nadbiskup Toma je nazivao Hercegovinu, odnosno konkretnije Popovo. U jednom drugom dokumentu doslovno kaže: „Ducatus Potentiae“ što se pučki zove Popovo.⁴⁷⁰ S Papinim dopuštenjem nadbiskup Toma je u Popovu 10. prosinca 1604. postavio za župnika fra Filipa Dobrosravića koji je bio rodom iz Popova te mu kao pomoćnika odredio fra Sabina Petrova, koji je također vjerojatno bio rodom iz Popova.⁴⁷¹ Nešto prije toga iste godine 22. listopada za župnika u Gracu postavio je fra Blaža Gračanina.⁴⁷² Međutim, sljedeće godine nadbiskup Toma se dosjetio jedne čudne kombinacije. Fra Filipa Dobrosravića, župnika u Popovu, imenovao je generalnim vikarom „naronске biskupije kojoj za sada nedostaje vlastiti biskup“.⁴⁷³ Naime, Toma je nekom svojom logikom poistovjetio naronsku i stjepansku biskupiju, „premještajući“ ovu drugu iz Albanije u Hercegovinu.⁴⁷⁴ Naronска biskupija, koja je postojala u rimsko vrijeme, ugasila se padom Narone u VII. stoljeću, a stjepanska, koja se nalazila u Albaniji, 80 km južno od Kroje, u to je vrijeme nepopunjena ako čak ne i utrnuti.⁴⁷⁵ Budući da nitko od

⁴⁶⁹ Papa Klement VIII. nadbiskupu Medvjedoviću, AV, *Secreteria Brevium*, vol. 347, f. 208r-209r.

⁴⁷⁰ „Ducatus Potentiae quo vulgo appellatur Popouo...“ Dekret o imenovanju fra Filipa Dobrosravića župnikom u Popovu 10. 12. 1604., AP, SOCG, vol. 263, f. 317r.

⁴⁷¹ U dekretu o imenovanju doslovno piše: „[...] Philippo Demetriju cum suo socio Savinio Petri“. Dekret o imenovanju fra Filipa Dobrosravića župnikom u Popovu 10. 12. 1604. AP, SOCG, vol. 263, f. 317r. Kao što se može vidjeti, nadbiskup Toma u ovom pismu fra Filipa ne oslovljava Dobrosravić nego Demetriju. U jednom drugom dokumentu, koji ćemo spomenuti, istoga Filipa naziva Dobrosravić. Tko je bio Sabin Petrov? Neki fra Sabin Andrijašević iz Popova, brat laik, umro je u Slanom 1639. Beneventus RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii* (Quaracchi: ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1914.), 45. Pretpostavljamo da se radi Sabinu Petrovu.

⁴⁷² Bazilije PANDŽIĆ, „Benedikt Medvjedović – biskup lješki (1621.-1654.)“, u: *Između povijesti i teologije, Zbornik radova u čast fra Atanazija Matanića u povodu 80. obljetnice života i 50. obljetnice znanstvenog rada* (Zadar: Franjevački provincijalat Zadar; Krk: Povijesno društvo o. Krka, 2002.), 124.

⁴⁷³ „Itaque te nostrum Vicarium generalem tam spiritualibus quam temporalibus et officialem nostrum in predicta Sede, et Diocesi Naronensi, quae nunc proprio vacat Pastore [...]“. Dekret o imenovanju fra Filipa generalnim vikarom, AP, SOCG, vol. 263, 330r.

⁴⁷⁴ „Dioecesi Naronensis alias Stephanensis [...]“. Dekret o imenovanju fra Filipa generalnim vikarom, AP, SOCG, vol. 263, 330r.

⁴⁷⁵ *Illyrici sacri*, sv. 7, 406-407.

susjednih biskupa u to vrijeme nije pokazivao interesa za ove krajeve, Tomina „čudna kombinacija“ zaživjela je neko vrijeme. Spomenuti svećenici doista su, čini se vrlo plodonosno, djelovali u „naronskoj iliti stjepanskoj biskupiji“. Nadbiskup Toma ih je negdje od 1605. do 1607., kako svjedoči fra Blaž iz Graca, obišao, obavio krizmu i posvetio crkve na Belenićima, u Dubljanima i sv. Nikole u Ravnom koje su u to vrijeme obnovljene.⁴⁷⁶ Nadbiskup Toma umro je 1607. godine a s njime i njegova biskupija u Hercegovini, barem za neko vrijeme, jer župnici uskoro priznaju trebinjskog biskupa kao svojeg ordinarija.⁴⁷⁷

die x July 1488

129.

Petrus boudemontis & legatus et archiepiscopus thubanonensis
 bene munitores obligatos sibi et eorum bona ad munitio
 tenendum. promiserunt p[ro]p[ter] d[omi]n[u]m Blasio Gabrili
 p[ro]p[ter] et acceptante de fabricando in Tribunensi dioc[esi]
 ecclesie in Cozelli Longum brachis delectis ad
 consuetudine in ea. ad Longum brachis in munitio
 munitio. et munitio in alio brachis p[ro]p[ter] munitio
 v[er]o ad consuetudine sui medietate volte. et d[omi]n[u]s Blasius
 Blasius p[ro]p[ter] d[omi]n[u]m d[omi]n[u]m materiam necessariam fabrica
 diete ecclesie ad Locum diete fabrica. sicut in magis
 debent munitio Lapidis qui erunt necessary diete fabrica
 ad loci d[omi]n[u]m Blasius tenent sine expensis portatu
 facere diute lapidis a loco in quo t[er]ra fabrica ip[s]i
 Lapidis ad locum fabrica. Et d[omi]n[u]m d[omi]n[u]m
 debent d[omi]n[u]m completam p[ro] totum munitio p[ro]p[ter] munitio
 si eis dabit materia parata. et d[omi]n[u]s Blasius Blasius
 p[ro]p[ter] ip[s]i magister d[omi]n[u]m et p[ro]p[ter] et toto diete ecclesie
 p[ro]p[ter] munitio munitio. Et d[omi]n[u]m magis munitio d[omi]n[u]m
 op[er]e p[ro]p[ter] munitio munitio. sicut. hoc aut caron in
 factu et ip[s]i d[omi]n[u]m
 d[omi]n[u]m Blasius p[ro]p[ter] ip[s]i d[omi]n[u]m munitio munitio
 ad consuetudine. et p[ro]p[ter] et d[omi]n[u]m d[omi]n[u]m munitio
 munitio munitio p[ro]p[ter] munitio ad consuetudine
 p[ro]p[ter] munitio d[omi]n[u]m Blasius p[ro]p[ter] munitio munitio
 die 13. munitio 1488. p[ro]p[ter] munitio munitio a d[omi]n[u]m Blasio munitio
 p[ro]p[ter] munitio munitio munitio munitio munitio munitio
 die 13. munitio p[ro]p[ter] munitio munitio munitio munitio munitio

Ugovor don Vlahe Gabrielisa s dubrovačkim majstorima o gradnji crkve sv. Barbare u Kočeli kod Trebinja 1488. g. (DAD, *Diversa Notarie*, vol. 68, f. 129)

⁴⁷⁶ Fra Blaž iz Graca Propagandi 1624., B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuninesi et Mercanensi*, 112-113.

⁴⁷⁷ Problem oko „Stjepanske biskupije“ ponovno će izbiti 1622. godine. O tome pogledaj: Krunoslav DRAGANOVIĆ, „Tobožnja „Stjepanska biskupija“ – Ecclesia Stephanensis“ u Hercegovini“, *Croatia Sacra* 4 (1934.), 29-51; B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuninesi et Mercanensi*, str. 39-43; Ratko PERIĆ, „Sporovi i sporazumi oko „Stjepanske biskupije““, *Da im spomen očuvamo* (Mostar: Biskupski ordinarijat, 2000.), 384-399.

O djelovanju svećenstva Trebinjsko-mrkanske biskupije također nam je malo poznato. Na osnovi papinskih bula moglo bi se zaključiti da je, dok je postojala kakva-takva briga trebinjsko-mrkanskih biskupa za ove krajeve, postojalo i njezino svećenstvo. Neposredno nakon osmanske okupacije ovih prostora izvori spominju don Vlahu Gabrielisa koji je u Kočeli kod Trebinja 1488. gradió crkvu sv. Barbare. Don Vlaho je 10. srpnja spomenute godine sklopio ugovor sa zidarima Petrom Bogdanovićem s Brgata i Matkom Ljubanovićem iz Župe Dubrovačke o gradnji crkve dugačke 12, široke 6 te visoke 7 lakata.⁴⁷⁸ Kad je papa Aleksandar VI. imenovao 1493. godine Đuru Kružića za trebinjsko-mrkanskoga biskupa, poslao je pismo „predragim sinovima, kleru grada i biskupije mrkanske i trebinjske“, u kojem im preporučuje novoga biskupa.⁴⁷⁹ Isto se dogodilo i za vrijeme imenovanja njegova nasljednika Augustina Nalješkovića 1514. godine.⁴⁸⁰ Kad se radilo o izboru novoga trebinjskog biskupa Tome Crijevića 1532. godine, u već spomenutom konzistorijalnom spisu stoji da u Trebinjskoj biskupiji postoji mnogo vjernika, ali joj nedostaje „kaptolski kler“.⁴⁸¹ Možda bi se papinskim bulama mogla prigovoriti kurijalna formalnost ali, da je doista bilo katoličkih svećenika u Trebinjskoj biskupiji početkom osmanske vladavine, svjedoči ne samo spominjanje don Vlahu Gabrielisa nego i pisanje isusovca Julija Mancinellija koji je 1575./1576. obilazio krajeve uz dubrovačku granicu koji su bili pod osmanskom vlašću. U svojem autobiografskom spisu *Historia della vocazione e del pellegrinaggio – Povijest poziva i hodočašća* u osmom poglavlju koje glasi *Delle Missioni et Viaggi che fece nelle parti della Turchia – O misijama i putovanjima koje je učinio u krajevima Turske* opisujući obilazak „koji je ovdje učinio u mjestima jako neplodnim i brdovitim, ne manje punim kršćanskih sela koji oni zovu kaznačine“ piše da su nalazili „mnoge crkve napuštene, raskrivene među brdima, jer kako nemaju primanja, nitko ih ne obilazi“. Dalje nastavlja kako je našao Turke otpadnike „iz ovih mjesta“ koji su „tajno krštavali svoju djecu, vjenčavali se pred svećenikom i blagoslivljali grobove

⁴⁷⁸ Ugovor o gradnji: DAD, *Diversa Notarie*, vol. 68, f. 129; Ivica PULJIĆ „Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepan Vukčića Kosače“, *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, 259.

⁴⁷⁹ *Illyrici sacri*, sv. 6, 300.

⁴⁸⁰ *Illyrici sacri*, sv. 6, 303.

⁴⁸¹ Prijepis konzistorijalnog spisa: AP, SOCG, vol. 263, 299r.

svojih umrlih na kršćanski način, [...], koje službe bez grižnje savjesti obavljaju svećenici grčkog obreda i osobito raskolnici koji su neuki, zbog nedostatka Latina, koji su iz zemlje podložne Turcima u svakom mjestu nestali ne želeći služiti bez primanja“.⁴⁸²

Nestajanjem domaćega klera pastorizaciju preostalih vjernika na području Trebinjske biskupije preuzimaju franjevci iz obližnjih samostana s područja Dubrovačke Republike i susjedni dubrovački svećenici. I tome nam naznake daje spomenuto Mancinellijevo svjedočanstvo. Obilazeći spomenuta mjesta našao je narod mnogo zapušten „u stvarima njihova spasenja, od kojih su mnogi umirali bez ispovijedi i bez drugih sakramenata, i misu su rijetko puta godišnje imali, dva tri ili šest, ili doista svaki mjesec, zato što su crkve tih svećenika udaljene od tih pustih mjesta petnaest milja, i kako sam rekao zbog toga ni vjernici ne mogu ići da nađu glavnu crkvu svećenika, a niti ih svećenik može posjetiti; nalazili smo neka mjesta gdje su prošle četiri godine kako nisu vidjeli svećenika“.⁴⁸³ Mancinelli i njegova pratnja bi imali misu „izvan crkve, koja je bila previše mala i raskrivena“ a kad bi pitao narod kojeg su obreda, odgovorili bi mu „da su vjere fratra čime se Pater oduševio“.⁴⁸⁴ Mancinelli ne precizira o kojim se mjestima radi.

⁴⁸² „Trovarono molte Chiese deserte, et scoperte tra i monti, per che non ci essendo entrate, non è chi li ritraccia, [...]. Trovò che i Turchi, cioè rinegati di quei Paesi (alli Turchi soggetti) facevano occultamente battezzare i loro figliuolli, celebrare le nozze dal Curato, et benedire le sepolture di loro muorti al modo chistiano [...], i quali officij senza scrupulo fanno i Patri dal rito greco et massime li scismatici per essere ignoranti, per mancamento delli Latini, che si sono da Paese soggetto al Turco in ogni luoco parati non volendo servire senza entrate, [...]. Giulio MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, Archivium Romanum Societatis Jesu, *Vitae* 41, 170-171. – citirano prema: M. KORADE, „Julije Mancinelli o dubrovačkoj okolici (1575./76.)“, 147-148.

⁴⁸³ „Nella visita che ci fece ne i luochi più sterili, et alpestri, non dimeno pieno di Villagi di Christiani chiamato da loro Casnaccine ritrovavo quei Populi molto abandonati dalle cose della loro salute, da i quali molti morivano senza confessione et senza gli altri Sacramenti, et la messa rare volte nell’anno l’havevano, due tre, o sei, o vero ogni mese, pur che i Curati tengono chiese, o quindici miglia di paese di quei luochi disert, come ho detto però che nè loro possono andare a trovare la Chiesa principale del Curato nè il Curato andare a trovare loro; trovassimo certi luochi, dove erano coris 4 anni senza mai vedere faci adi Prelato.“ G. MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, 170.

⁴⁸⁴ „[...] ben che Nostro Signore gli ha provisto che nel rito greco vi siano restati monaci, che fanno l’officio non solo di Vescovi, ma ancora di Curati, quali sono di honesta

Okvirno je riječ o mjestima dalekim i neplodnim oko Cavtata, Konavala, Vitaljine, Herceg Novog i Kotora u kojima je došao u dodir s Turcima otpadnicima iz ovih mjesta.⁴⁸⁵ Kako su Konavle već oko 150 godina bile pod dubrovačkom vlašću te u njima nije bilo „Turaka otpadnika“ a niti pravoslavnih, očito je ovdje riječ o krajevima i vjernicima s područja Trebinjske biskupije koji su graničili s Konavlima.

U Popovu su pastoralnu skrb, ako ne već krajem srednjeg vijeka, onda svakako prvih desetljeća osmanske okupacije preuzeli franjevci iz obližnjeg samostana u Slanom.⁴⁸⁶ U prvom osmanskom poimeničnom defteru iz 1475./1477. u Zavali se spominje „pop sin Ivke“.⁴⁸⁷ Kako je u Zavali još od ranog srednjeg vijeka postojala crkva sv. Petra i tada još uvijek bila uzgor, pretpostavljamo da je ovaj „pop“ služio u toj crkvi. Sljedeći spomen nekog svećenika u Popovu susrećemo 1525. godine. Dubrovački kroničari pišu o fra Sikstu, franjevcu iz samostana sv. Jeronima u Slanom, koji je o blagdanu sv. Petra išao u Zavalu i imao misu u crkvi sv. Petra te se potom uputio u Hutovo gdje je također slavio svetu misu. U Zavali se ovom prilikom, kako pišu kroničari, skupilo mnoštvo naroda.⁴⁸⁸ Već smo spomenuli da

vita, ma assai ignoranti, et molti con varij errori; si come ha provisto ne i paesi, che erano di latini delli Padri di S. Francesco dell'Osservanza che mantengono tale rito, per qual cosa essendo dimandati alcuni contadini di quei Paesi da questo Padre del rito loro rispondevano che erano dalla fede delli Frati alli quali il Padre laudava. G. MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, 171.

485 „[...] dove con l'occasione di visitare quella Diocesi parte con l'Arcivescovo ne i luochi più vicini et parte da per se stesso ne i luochi più lontani et più sterili, et con gli Turchi più congiunti in Epidauro, in Canale, in Vitagliana in Castel nuovo et in Catarro, et per i luochi d'intorno cominciò con i Turchi a trattare. [...] Trovò che i Turchi, cioè rinegati di quei Paesi (alli Turchi soggetti) [...]“ G. MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, 169-170.

486 H. TVRTKOVIĆ, *Postanak i razvitak franjevačke provincije u Dubrovniku*, 127.

487 *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 488.

488 „Accade, che uno frate de Minori, Bosnese di Srebarniza, nominato fra Xisto, (è) partito da Slano di santo Hieronimo per andar in Popovo alla chiesa di s. Pietro in loco Savalla, alla qual chiesa molto popolo si congregava.“ *Anales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 278. „Alli 28 di giugno un frate di s. Francesco, per nome fra Xisto, partì dal monastero di s. Girolamo di Slano verso Popovo, per trovarsi alla festa di s. Pietro in Savalla, ove, essendo la chiesa dedicata a s. Pietro apostolo, nel tal giorno concorre infinità di popolo da diversi luoghi. Fu dunque fra Xisto invitato a dire la messa in un casale vicino, detto Hatrovo, e fu convitato a disinare in casa d'un huomo di detto casale, per nome Petar.“ *Notizie, aggiunte da ani ignote alle Croniche di Giovanni Gondola, Croniche ulteriori di Ragusa probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*, 438.

je prilikom obnove i blagoslova crkve u Ravnom 1579. godine spomen ploču na ovaj događaj napisao fra Blaž Ravnjanin. Je li fra Blaž u to vrijeme djelovao u Popovu kao župnik ili nije, nije nam poznato. Umro je „u krajevima Turaka 1592. godine“.⁴⁸⁹ Osim fra Blaža *Nekrologij dubrovačke franjevačke provincije* spominje još petoricu fratara koji su do kraja 16. stoljeća preminuli „u krajevima Turaka“: fra Kuzmu, fra Benedikta, fra Klementa iz Broca, fra Petra iz Popova i fra Leonarda iz Dubrovnika, a za fra Justina iz Popova se izričito kaže da je umro u domovini.⁴⁹⁰ Dok za Justina sigurno znamo da je u umro u domovini, u Popovu, i za većinu ostalih preminulih „u krajevima Turaka“ također možemo pretpostaviti da su umrli u Popovu ili negdje u dubrovačkom zaleđu. Pastoralna aktivnost dubrovačkih franjevaca nije išla dalje od krajeva uz dubrovačku granicu u istočnoj Hercegovini jer su ostale krajeve pod osmanskom vlašću pastorizirali franjevci provincije Bosne Srebrene. Ovo je samo pretpostavka kontekstualno dobro utemeljena jer je moguće da su neki od ovih fratara umrli u nekoj misiji, bilo provincije, bilo Republike, na osmanskom teritoriju premda nam takvi podaci nisu poznati. O živoj djelatnosti dubrovačkih franjevca u Popovu u 16. stoljeću također svjedoči velik broj fratara članova dubrovačke provincije sv. Franje rodom iz Popova. Spomenuti *Nekrologij* bilježi da je do 1594. umrlo 13 fratara rođenih u Popovu. To su bili: fra Jeronim, fra Mato, fra Lovro, fra Anđeo, fra Sebastijan, fra Petar, fra Ante, fra Benedikt, fra Kerubin, fra Petar, fra Augustin i spomenuta dvojica fra Blaž i fra Justin.⁴⁹¹ U sljedećih 40-ak godina umrlo je još 7 fratara rodom iz Popova te dvojica bivših franjevaca: barski nadbiskup Toma Medvjedović (nadbiskup: 1599.-1607.) i skadarski [stjepanski] biskup Dominik Andrijašević (biskup: 1622.-1632.). I lješki biskup Benedikt

---

⁴⁸⁹ „Fra Basilius Popoviensis, concion: obiit in partibus“. ASMBD, *Andrijaševićev nekrologij dubrovačke franjevačke provincije, Rukopis br. 2357*, f. 7v. „V. P. Basilius a Popovo obiit in partibus Turcicis anno 1592.“ B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 35.

⁴⁹⁰ ASMBD, *Andrijaševićev nekrologij*, f. 6v-7v; B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 27-35. Za Justina: „P. Iustinus de Popovo, obiit in Patria“. ASMBD, *Andrijaševićev nekrologij*, f. 7r. „V. P. Iustinus a Popovo obiit in patria anno 1590.“ B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 35.

⁴⁹¹ ASMBD, *Andrijaševićev nekrologij*, f. 2v-7v; B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 27-35. Samo za usporedbu valja spomenuti da je iz Konavala kroz to vrijeme u *Nekrologiju* zabilježeno 15 pokojnih fratara. *Ondje*.

Medvjedović (biskup: 1621.-1654.), koji je umro nešto kasnije, 1654. u franjevački je red krenuo iz Popova, iz Orahova Dola negdje krajem 16. stoljeća.⁴⁹²

O franjevačkoj prisutnosti u Popovu govore i kasniji izvori. Biskupi Popovci Dominik Andrijašević i Benedikt Medvjedović u izvještaju kongregaciji Propagande 1622. o stanju crkve u Hercegovini kažu da su brigu o katolicima u Popovu vodili franjevci dubrovačke provincije.⁴⁹³ Trebinjski biskup Sabin Cvjetković - *Savinus Florianus* (biskup: 1647.-1661.) u izvještaju Kongregaciji Koncila 1652. godine piše: „[...] uistinu, ovi katolici, koji su ostali u graničnim dijelovima dubrovačke vlade (države) oko 300 godina bili su pod stalnom brigom braće sv. Franje.“⁴⁹⁴ Isti biskup je također dvije godine prije pisao Kongregaciji Koncila da je trebinjski biskup Antić 1620. godine posjetio mjesta Gradac i Popovo „u kojima su mnogo godina braća S. Franje, Dubrovačke provincije, vršili službu kao župnici“.⁴⁹⁵

Za Popovo, kao što smo vidjeli, nema dvojbe, međutim biskupova tvrdnja za Gradac je vrlo dvojbena. U *Nekrologiju* dubrovačke provincije

---

⁴⁹² Franjevci iz Popova umrli do 1639.: fra Nikola, fra Serafin, fra Filip Dobroslačić, fra Andrija, fra Bernard, fra Jeronim i fra Sabin Andrijašević. B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 38-45. O biskupima Medvjedovićima u novije vrijeme: Milenko KREŠIĆ, „Svećenici Medvjedovići iz Orahova Dola“, Ivica PULJIĆ (prir.), *Od Dubrave do Dubrovnika: prigodom 300-godišnjice rođenja Ruđera Boškovića* (Dubrovnik: Hrvatsko katoličko društvo Napredak; Neum: Muzej i galerija, 2011.), 255-274. O biskupu Andrijaševiću i „Stjepanskoj biskupiji“: Ratko PERIĆ, „Sporovi i sporazumi oko „Stjepanske biskupije““, 384-399.

⁴⁹³ „La cura di questa provincia hanno tenuto i Padri della provincia Ragusa di quelli cattolici.“ Biskup Andrijašević i Medvjedović Propagandi 1622., AP, SOCG, vol. 262, f. 298v. Izvještaj je također objavljen u: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 109-112; Marko JAČOV, *Spisi Kongregacije za Propagandu vere u Rimu o Srbima, 1622-1644, I*, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986.), 8-10. Jačov vjerojatno pogreškom donosi da je izvještaj pisan 1623.

⁴⁹⁴ „[...] illi vero catholici, qui in finitimis partibus status Rhacusini remanserunt per continuos tricentos fere annos sub cura fratrum S. Francisci fuerunt.“ Biskup Cvjetković Kongregaciji Koncila 28. 10. 1652., ASV, *Cong. Concilio*, vol. 487, an. 1652.

⁴⁹⁵ „Postea vero anno Dni. M. DC.XX. Chrissostomus Antiquus predcesor meus visitavit quedam loca, qua appellantur Gradaz e Popouo, in quibus per multo annos fratres S. Fran.ci Provae Ragusine uti Parochi curam exercuerant...“ Biskup Cvjetković Kongregaciji Koncila 20. 11. 1650., ASV, *Cong. Concilio*, 487, an. 1650.

nalazimo samo jednog franjevca rodom iz Graca, i to fra Blaža Gračanina, koji je u red stupio tek nakon obavljanja raznih trgovačkih poslova po Italiji i kao što smo vidjeli bio župnik u Gracu početkom 17. stoljeća.⁴⁹⁶ Najraniji siguran podatak o nekom svećeniku koji je pastorizirao vjernike u Zažablju (Gracu) dolazi tek iz 1599. godine. Te je naime godine dominikanac Danijel Splićanin, vikar Hrvatske, podnio izvješće papi Klementu VIII. (1592.-1605.) o zlodjelima uskoka u Dalmaciji u kojem spominje i Zažablje, njegove stanovnike i župnika. Za stanovnike kaže da su dobri kršćani, da drže pravu vjeru rimsku te kad vide svećenika, da mu se iz svoje velike jednostavnosti gotovo klanjaju a za njihova župnika da je „dubrovački svećenik, jer graniče s Dubrovčanima“.⁴⁹⁷ Nepostojanje svećenika franjevac iz Zažablja u dubrovačkoj franjevačkoj provinciji te izvještaj biskupa Andrijaševića i Medvjedovića koji ne spominju djelovanje franjevac u Zažablju, koje da je bilo, ne bi ga propustili spomenuti, upućuje na zaključak da su vjernike Zažablja pastorizirali susjedni dubrovački svećenici ili svećenici koje je u te krajeve poslao dubrovački nadbiskup.

O djelovanju svećenstva u ostalim dijelovima jugoistočne Hercegovine od osmanske okupacije do kraja 16. stoljeća raspoloživi povijesni izvori šute pa se moramo oslanjati na pretpostavke koje imaju svoje povijesno utemeljenje. S desne strane Neretve, u Gabeli koja se ne nalazi na prostoru jugoistočne Hercegovine, ali s njim graniči, u 16. stoljeću djelovali su franjevci vikarije/provincije Bosne Srebrene. U Gabeli je 1533. godine još uvijek postojala velika crkva koju su prema svjedočenju makarskoga biskupa Bartola Kačića Žarkovića Osmanlije porušili oko 1540. godine.⁴⁹⁸ Osim u Gabeli, gdje je postojala crkva i očitio župa, tijekom 16. stoljeća do 1563. postojao je franjevački samostan u

---

⁴⁹⁶ O fra Blažu Gračaninu s dotadašnjom literaturom: R. PERIĆ, „Sporovi i sporazumi oko „Stjepanske biskupije““, 385-386. Umro je 1623. u Dubrovniku. B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 40.

⁴⁹⁷ „Li qualli Murlacchi, Beatissimo Padre, sono bonissimi christiani et tengono la vera fede romana et lor parrocchiano è un prete raguseo, perchè loro confinano con i Ragusei, e come vedono un sacerdote, per la lor gradne semplicità, quasi l'adorano [...]“. Citirano prema: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 113, bilješka 1.

⁴⁹⁸ Na proputovanju prema Carigradu izaslanik cara Karla V. Kornelije Duplica Šeper putovao je lađom pored Gabele početkom svibnja 1533. i vidio nauzgor crkvu za koju je mislio da su je gradili Grci. Makarski biskup Bartol Kačić Žarković (biskup: 1615.-1645.) zabilježio je 1630. godine da su crkvu u Gabeli srušili Turci oko 1540. godine. D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 520 i b. 70.

Zahumu kod Mostara. Logično bi bilo pretpostaviti da su franjevci iz ta dva mjesta imali kakav-takav kontakt s ono malo preostalih katolika na istočnoj strani rijeke Neretve. U prilog tome, odnosno u prilog da su franjevci smatrali dijelom svoje pastve i jedan dio istočne obale Neretve, govori izvješće makarskog biskupa Marijana Lišnjića (biskup: 1664.-1686.) iz 1672. godine. Biskup piše da je 1668. i 1670. pohodio župu Gabelu koju po sredini dijeli rijeka Neretva te da se u toj župi kao četvrta nalazi crkva Navještenja u Doljanima nastavljajući da u ovome dijelu Makarske biskupije preostaju još sela: Tasovčići, Počitelj, Lukovac, Dubrave, Buna, Bunica, Blagaj, Stolac, Jelež (sic), Podveležje, Bijelo Polje, Jasenice, Lipete, Sajmište, poviše planine Velež do Kenčića u kojima žive, osim u Neretvi, rijetki katolici jer na tom prostoru postoje tri manastira pravoslavnih kaluđera i nijedan katolika.⁴⁹⁹

2. Svjedočanstva o prisutnosti i broju katolika

O prisutnosti i broju katolika u jugoistočnoj Hercegovini u 16. stoljeću postoji vrlo malo podataka. Arhivski fondovi Trebinjsko-mrkanske, Stonske i Dubrovačke biskupije te franjevačke dubrovačke provincije iz toga vremena koji bi nam mogli pružiti više podataka danas nažalost više ne postoje. U velikom potresu 1667. i požaru koji nakon njega nastao velik je dio arhivske građe ovih institucija uništen. Iz vremena prije potresa može se pronaći tek pokoji dokument koji se ne odnosi na ovu tematiku.

Osmanski izvori - defteri, kako onaj poimenični iz 1475./1477., tako i ostali, također nam ne mogu pružiti puno podataka jer ne prave razliku između katolika i pravoslavnih. Ono što se na osnovi njih može zaključiti, jest da je u početku osmanske vladavine broj kršćana, pa tako i katolika, na ovim prostorima bio prilično velik, ali kako je vrijeme odmicalo, tako se i njihov broj smanjivao.

Već smo spomenuli kako je don Vlaho Gabrielis 1488. gradio crkvu sv. Barbare u Kočeli kod Trebinja. Logično je zaključiti da je ne bi gradio da u to vrijeme u Kočeli i okolici nije bilo vjernika kojima bi ta crkva služila. U konzistorijalnom spisu o imenovanju biskupa Tome Crijevića 1532., koji smo također već spomenuli, stoji da u

⁴⁹⁹ Biskup Lišnjić Propagandi 21. 11. 1672., u: Marko JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645-1669) Vienna e Morea (1683-1699)* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998.), 256.

trebinjskoj biskupiji „postoji mnogo vjernika“.⁵⁰⁰ O prisutnosti katolika u trebinjskom kraju, osobito u dijelu naslonjenom na Dubrovačku Republiku, odnosno na Konavle, govori i Mancinelli u kontekstu njihove napuštenosti od katoličkih svećenika i prepuštenosti svećenicima „raskolnicima“. Zbog toga što su ih katolički svećenici napustili ne želeći služiti bez primanja u zemlji podložnoj Turcima niti „vršiti druge beskorisne službe, obrađivanje polja i slično“, pravoslavni svećenici su poticali kršćane da im podjeljuju sakramente i da tako „daju njima ono što su morali vratiti drugima.“⁵⁰¹ Nekrologij dubrovačke franjevačke

⁵⁰⁰ Prijepis konzistorijalnog spisa: AP, SOCG, vol. 263, f. 299r. Dominik Mandić donosi podatak da u jednoj buli pape Klementa VII. (1523.-1534.) od 26. studenoga 1523. stoji da je u Trebinjskoj biskupiji koja se nalazi „u krajevima nevjernika živjelo nekoliko klerika i laika kršćana, – „in cuius civitate et dioecesi licet ecclesia ipsa in partibus infidelium existat nonnulli clerici et laici christiani habitabant.“ Mandić podatak donosi na temelju Vatikanskog arhiva: ASV, *Reg. Lat.*, vol. 1454., f. 5r, ali ne objašnjava o kakvoj se buli radi. D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 519, b. 65. Datum, kad je prema Mandiću ova bula izdana, bio je dan ustoličenja pape Klementa VII. i ne poklapa se s nikakvim datumom imenovanja nekog trebinjsko-mrkanskog biskupa. Bez uvida u originalni spis teško je o njemu što određenje reći. I Farlati, i Pandžić i Mandić donose podatak iz konzistorijalnog spisa prilikom imenovanja biskupa Franje de Occele 1520. godine koji kaže da u Trebinjskoj biskupiji koja se nalazi u krajevima nevjernika živi mnogo laika i svećenika kršćana. Premda se sva trojica oslanjaju na isti arhivski spis, različito ga prenose. Farlati – „quamplures Clericos & Laicos Christianos habet“; Pandžić – „quam plurimi laici et presbiteri christiani“; i Mandić – „quam plures laici et presbiteri christiani inhabitant“. *Illyrici sacri*, sv. 6, 304; B. PANDŽIĆ, „Trebinjska biskupija u tursko doba. Povijest biskupije 1482.-1703.“, 92; D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 519. Podatak je problematičan jer nije jasno za koju je biskupiju biskup Franjo imenovan i ako je imenovan za trebinjsku, zašto je uopće došlo do ovog imenovanja kad je u to vrijeme bio živ biskup Nalješković kojega je naslijedio biskup Franjo Pucić, kako se vidi u konzistorijalnom spisu i buli o njegovu imenovanju. Konzistorijalni spis: AP, SOCG, vol. 263. f. 298r. Bula o imenovanju: Arhiv Dubrovačke biskupije (ADB), *Trebinjsko-mrkanska biskupija* (TMB), Sig. 5, kut. 1, f. 41. Pandžić u svojem ranijem radu *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi* pretpostavlja da bi se moglo raditi o biskupiji *triburniensi* (Brefny) u Irskoj. B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 93.

⁵⁰¹ „[...], Patri del rito greco et massime scismatici per essere ignoranti, per mancamento delli Latini, che si sono da Paese soggetto al Turco in ogni luoco parati non volendo servire senza entrate, et esercitare gli officij induenti, di coltivare i campi et simili, come fanno queste altre necessita di più per sostentare le loro moglie et figli, per la qual cosa fanno medesimamente esorsioni alli Christiani nel dar loro i sacramenti, et in farsi dar loro quel che dovevano ad altri restituire, [...]“ G. MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, 170-171.

provincije spominje da je u Dubrovniku je 1592. umro fra Petar s Površi koji je bio propovjednik, profesor na raznim učilištima u Italiji i provincijal dubrovačke provincije.⁵⁰² S koje je Površi taj fra Petar bio, nije jasno. Činjenica da Nekrologij, također u 16. stoljeću, spominje smrt fra Rafe s Bobana upućuje na zaključak da su dubrovački franjevci u to vrijeme razlikovali Bobane od Površi te da bi spomenuti fra Petar mogao biti s trebinjske Površi. Postojalo je također selo Površ u Konavlima, ali kad Nekrologij spominje franjevce iz Konavala, nigdje ne piše iz kojeg su sela, nego samo da su iz Konavala. Da je fra Petar bio iz konavoske Površi, vjerojatno bi i za njega stajalo isto kao i za ostale fratre Konavljane. O postojanju katolika još dublje u unutrašnjosti svjedoči izvještaj Bernardina „Hungarusa“ kapucina rimske provincije koji je početkom 20-ih godina 17. stoljeća putovao iz Dubrovnika preko Hercegovine u Carigrad te o tome poslao izvješće Kongregaciji Propagande. Fra Bernardin piše: „U državi Hercegovini, tri dana hoda daleko od Dubrovnika, žive mnogi kršćani grčkog obreda nekoć latini, ali zbog nedostatka latinskih svećenika zavedeni od raskolnika. Na svome putu prema Carigradu padali su pred njima na koljena uporno moleći da ih pouči Božje zapovijedi, priznajući da su od njihovih svećenika prevareni; isto(i) je razumio u drugim selima. U Gacku iste države mnoge kršćanske žene koje su otpale sa suzama su pitale od oca medaljice, krunice i druge blagoslovljene stvari priznajući da su spomenuti otac i njegova pratnja Božji ljudi, moleći ih da ostanu s njima kako bi vjerovali ono što su im rekli.“⁵⁰³ Neizravno o prisutnosti katolika u Gacku krajem 15. i početkom 16. stoljeća govori podatak da

⁵⁰² ASMBD, *Andrijaševićev nekrologij*, f. 7v; B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 35. Fra Rafo. ASMBD, *Andrijaševićev nekrologij*, f. 5v; B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 30.

⁵⁰³ „Nello stato di Erzigognina (Ercegovina), tre giornate lontano da Ragusi, sono molti cristiani di rito greco già latini ma per penuria di sacerdoti latini sedotti da scismatici. Nel suo passaggio a Constantinopoli se gli inginocchiavano pregandolo instantemente ad insegnar loro li comandamenti di Dio, confessando di essere dalli loro sacerdoti ingannati; il medesimo ha inteso in altre ville. In Gaska dello stesso stato molte donne cristiane rinegate co' lagrime dimandavano al Padre medaglie, corone et altre coese benedette confessando che detto Padre e suoi compagni erano huomini di Dio, pregandoli a restare con lor oche credebbono ciò che gli havevano detto”. AP, *Miscellanea varie*, vol. 18, f. 85r. – citirano prema: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 31, b. 5.

je u Dubrovniku nekad tijekom 16. stoljeća umro fra Toma iz Gacka.⁵⁰⁴ U predjelu Bobana - brdovitom kraju između Popova i Primorja, odnosno Žurovića gdje su se katolici zadržali do dana današnjega, govori više izvještaja iz 17. stoljeća tako da o njihovu postojanju na tome prostoru i tijekom 16. stoljeća nema nikakve dvojbe.⁵⁰⁵

U Popovu je prisutnost velikog broja katolika zabilježena više puta. Postoji jedan izvještaj nepoznatog autora koji se čuva u arhivu u Veneciji među spisima dubrovačkih poslanika koji Šime Ljubić datira u 16. stoljeće. U tome izvještaju stoji: „Iznad Dubrovnika u turskom teritoriju, zvanom Popovo, nalazi se ravnica koja graniči s Neretvom, mletačkim posjedom, u kojoj se nalazi 12.000 katolika. Od spomenute ravnice pa sve do grada Sarajeva narod je grčki i katolički i ova pokrajina se zove Hercegovina.“⁵⁰⁶ Iz izvještaja je vidljivo da je rađen za mletačke ratne potrebe. Spominjanje Neretve kao mletačkog posjeda upućuje na to da je napisan prije 1499. godine kad je Makarsko primorje palo pod osmansku vlast. Moguće je da je izvještaj nastao upravo koju godinu prije za mletačke potrebe u mletačko-osmanskom ratu koji se vodio od 1499. do 1501. godine. Budući da se radi o izvještaju za vojne potrebe, izvjestitelj ne bi trebao puno promašiti, samo ostaje pitanje koji je prostor u slici izvjestitelja obuhvaćala „ravnica Popovo“. Kako se vidi iz izvještaja, ta je slika prelazila granice Popova i išla do Neretve te je isto tako vjerojatno išla dublje u unutrašnjost jer samo Popovo prema osmanskom defteru s kraja 15. stoljeća nije moglo imati toliko stanovnika. Međutim, nema sumnje da je Popovo u to vrijeme bilo napučeno katoličkim stanovništvom. U Zavalu je o blagdanu sv. Petra „dolazilo veliko mnoštvo naroda iz različitih mjesta“, kako su nam zapisali dubrovački kroničari u slučaju fra Siksta koji je 28. lipnja 1525. pošao tamo slaviti misu. Fra Siksto je iz Zavale otišao u Hutovo

---

⁵⁰⁴ B. RODE, *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*, 28.

⁵⁰⁵ Neki od njih: Biskup Gučetić Kongregaciji Koncila 1613. *ASV, Cong. Concilio*, sv. 487, an. 1613; Nuncanski biskup Mihovil Restić Kongregaciji Propagande 1639., *AP, SOCG*, vol. 264, 511r; Josip M. Buonaldi Propagandi 1644., *AP, SOCG*, vol. 127, 161rv. Restićev izvještaj je objavljen u: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 116-119. a Buonaldijev u: M. JAČOV, *Spisi Kongregacije za Propagandu vere u Rimu o Srbima*, 640-641.

⁵⁰⁶ *Relazione di Ragusi, Bosnia e Albania*, objavljeno kao dodatak uz rad: Šime LJUBIĆ „Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžaka Skadarskoga od godine 1614.“, *Starine JAZU*, knj. 12 (1880.), 164-205. Citirani tekst: 201.

gdje je također rekao misu.⁵⁰⁷ Spominjanje „velikog mnoštva naroda“ upućuje na zaključak da je u to vrijeme u mjestima oko Zavale i Hutova živio popriličan broj katolika. Neposredno pred kraj stoljeća postoji više vijesti o katolicima Popova i Zažablja o kojima govore izvještaji u kontekstu uskočkih napada na te krajeve. Kad su se Dubrovčani tužili papi Sikstu V. (1585.-1590.) 24. travnja 1588. na upade uskoka na njihov teritorij, pišu kako ti isti uskoci prelaze preko njihova teritorija na tursko područje zarobljavajući čak i pripadnike rimske, tj. katoličke vjere.⁵⁰⁸ Faust Vrančić, kancelar kralja Rudolfa (car: 1576.-1612.), molio je 1590. godine Bečki dvor da zaštiti od uskoka posjede u Primorju, Gornjem i Donjem Zažablju, „u kojima katolici i nedužni ljudi žive“.⁵⁰⁹ Franjo Marija Sorgo, zastupnik Dubrovačke Republike na austrijskom dvoru, pisao je nadvojvodi Ferdinandu u siječnju 1604. kako su uskoci preko dubrovačkoga teritorija ušli u Popovo, nastanjeno kršćanima, i to katolicima.⁵¹⁰

Budući da su se katolici još dvadesetih godina 17. stoljeća živo sjećali svoje katoličke pripadnosti u sjeveroistočnim dijelovima Hercegovine (Gacko) gdje nije zabilježena nikakva prisutnost katoličkog kulta i svećenstva, nema sumnje da su se zadržali uz lijevu obalu rijeke Neretve, tj. u nahijama Dubrave i Blagaj gdje su se u njihovoj blizini nalazili franjevci koji su, kako je već spomenuto, djelovali u Gabeli i Mostaru. Izvještavajući Kongregaciju Propagande 1629. godine o stanju u svojoj samozvanoj „stjepanskoj biskupiji“ u donjoj Hercegovini, biskup Dominik Andrijašević pisao je da je u Dubravama našao 60 obitelji bez svećenika i crkve, u Stocu 6 također bez crkve, te u Podveležju 60 i Blagaju sa 6 katoličkih obitelji.⁵¹¹

⁵⁰⁷ *Notizie, aggiunte da ani ignote alle Croniche di Giovanni Gondola, Croniche ulteriori di Ragusa probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*, 438.

⁵⁰⁸ „[...] e quelche e peggio sogleino per il Paese n[ost]ro passare nel paese del truco, e danneggiare i suoi populi e farli schiavi etiam quelli che sono della fede Romana per il che noi siamo continuamente travag[li]ati dalli turchi, pretendendo che li n[ost]ri vassali sono lor quide, et che noi concediamo loro il passo“. *DAD, Let. di Lev.*, vol. 36, f. 75r.

⁵⁰⁹ *Spomenici Hrvatske Krajine. Knjiga I.*, 158. 160-162.

⁵¹⁰ „[...] et passando per mezo di quel stato sono entrati in Popovo, paese del Turcho, posto a nostri confini ma habitato da Christiani, e quelli Catholici“. *Spomenici Hrvatske Krajine. Knjiga I.*, 319.

⁵¹¹ Biskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 1929., Krunoslav DRAGANOVIĆ, „Tobožnja „Stjepanska biskupija“ – Ecclesia Stephanensis“ u Hercegovini“, 55-56. Cijeli izvještaj: 51-58.

Andrijaševićeva brojka je vjerojatno pretjerana što se može zaključiti kad usporedimo njegov izvještaj s drugim izvještajima o Trebinjskoj biskupiji toga vremena. On na području Trebinjske biskupije, bez Dubrava, Stoca, Podveležja i Blagaja 1629. bilježi 512 katoličkih obitelji.⁵¹² Desetak godina poslije 1639. biskup Mihovil Restić na tome istom području spominje 324 katoličke obitelji a zadarski dominikanac Josip Marija Buonaldi 1644., 322 katoličke obitelji.⁵¹³ Dva posljednja izvještaja pisana su bez ikakvih tenzija i pretenzija, i stoga bi morala biti objektivnija. Andrijašević svoj izvještaj piše u vrijeme rasprave o „stjepanskoj biskupiji“ te je vjerojatno, da bi uvjerio Kongregaciju u potrebu njezina opstanka, brojčano stanje prikazao većim nego što je ono bilo. Ono što ostaje kao činjenica i u što ne bismo trebali sumnjati, jer Andrijašević ni u ostalom dijelu izvještaja ne izmišlja mjesta, nego uvećava brojke, jest da su katolici u to vrijeme živjeli na području Dubrava i Blagaja, ali vjerojatno u manjem broju nego što ih on navodi.

---

⁵¹² Biskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 1929., K. DRAGANOVIĆ, „Tobožnja „Stjepanska biskupija“, 52-55.

⁵¹³ Biskup Restić Kongregaciji Propagande 1639., AP, SOCG, vol. 264, f. 511rv. 516rv; J. Marija Buonaldi Kongregaciji 16. 7. 1644., AP, SOCG, vol. 127, f. 161rv.

V. ODNOSI OSMANSKIH VLASTI PREMA KATOLICIMA I PRELASCI KATOLIKA NA ISLAM

1. Odnos osmanskih vlasti prema kršćanima, odnosno katolicima

1.1 Opća načela

Osmanska država, u kojoj je islam bio službena religija, svoje je zakonodavstvo temeljila na islamskom pravu ili šerijatu.⁵¹⁴ Osim šerijata postojalo je i tzv. običajno pravo kojemu pripadaju kanuni.⁵¹⁵ Kanuni su nastajali kao rezultat potrebe. Budući da šerijat nije uređivao sve vidove života, bilo je potrebno ponekad, kako je vrijeme zahtijevalo, u pravni sustav unositi dopune i promjene. Ovakav način dorade islamskoga prava nije izlazio iz okvira šerijata jer je šerijat pružao mogućnost poglavaru islamske, pa i osmanske države, koji je ujedno i vjerski poglavar da može unositi promjene u zakonodavstvo.⁵¹⁶ Kanuni, koje je donosio zakonodavac, tj. sultan, nisu smjeli biti u suprotnosti sa šerijatom i s njim su morali biti barem površno harmonizirani.⁵¹⁷ Za razliku od šerijata koji je obvezivao pripadnike Carstva islamske vjeroispovijesti, kanuni su bili pravne odredbe koje su obvezivale sve pripadnike Carstva, kako muslimane, tako i nemuslimane. Ipak, u iznimnim slučajevima šerijat se primjenjivao i na nemuslimane. To je bilo u slučaju pravnoga nesporazuma između muslimana i nemuslimana, kad bi se nemuslimani sami obratili šerijatskom sudu u

---

⁵¹⁴ Šeriat - šerijat bio je pravni sustav koji je regulirao religiozni i građanski život muslimana u islamskoj državi. Temeljio se na Kur'anu i na *sunni* (ar. običaj), tj. običajnom pravu arapskih i inih naroda čija se potvrda vjerodostojnosti pripisuje Muhamedu. N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 22; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, 21-22; Petar VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863)*, (Roma: Università Gregoriana Editrice, 1984.), 48-49.

⁵¹⁵ Kanun predstavlja „propis“ ili „odredbu“ koju sultan donosi u sklopu upravljanja državnim poslovima. Nisu bili stalni jer ih je sultan mogao dokidati i mijenjati. N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 23; Mehmed Akif AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, *Historija osmanske države i civilizacije*, 515-516.

⁵¹⁶ M. A. AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, 515-518.

⁵¹⁷ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 22-23.

nekom sporu i u slučajevima kaznenoga prava.⁵¹⁸

Na osnovi šerijata osmanska država, koja je bila islamska država „par excellence“, jamčila je posjednicima objave (knjige): židovima, kršćanima i sabejcima, a kasnije i nekim drugim manjim vjerskim zajednicama, milost, tj. da će ostati na životu i da neće biti odvedeni u ropstvo ako nisu pružili otpor muslimanskom osvajaču.⁵¹⁹ Pomilovani su smjeli živjeti na prostoru islamske države pod određenim uvjetima koji su bili sadržani u tzv. *dimma* odredbama, odnosno odredbama o zimijama (ar. *dimmi*, tur. *zimmî* – šticećenik). Pravni akt kojim se regulirano taj odnos bio je *ahdnama* koju je izdavao sultan kao vrhovni vjerski poglavar.⁵²⁰

Prema odredbama o zimijama, šticećenici - nemuslimani bili su obvezni poštovati odredbe islama, odnosno nisu smjeli ništa činiti što bi išlo na štetu islama i njegova primata u državi i društvu, a islamska država im je zauzvrat bila obvezna štiti život i imovinu te dozvoliti slobodu vjere. Osobito je bilo zabranjen pokušaj obraćanja muslimana i apostazija od islama. Ovo je kažnjavano smrtnom kaznom. Jedna od odredbi zaštite bila je da nemuslimani neće biti uzimani u vojsku, ali zauzvrat su bili dužni plaćati porez *džiziju*, odnosno glavarinu.⁵²¹

⁵¹⁸ S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, 21-22; M. A. AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, 576.

⁵¹⁹ Ovu zakonsku odredbu osmanska država preuzela je od ranijih islamskih država na Istoku. U osnovi se ta odredba temelji neizravno na suri Kur'ana 9,29 i na Muhamedovu ugovoru sa Židovima Medine i kršćanima Nadžranitima koji su živjeli u južnom Jemenu. Nadžranitima je ugovor garantirao slobodu vjerskoga kulta, sigurnost duhovnika i monaha, zaštitu imovine, a za uzvrat su morali priznati Prorokovu vrhovnu političku vlast, plaćati *džiziju*, te u slučaju rata staviti muslimanima na raspolaganje svoje oružje i konje. Claude CAHEN, „*Dhimma*“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003.), II, 227a; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, 19-20.

⁵²⁰ Turski povjesničar Halil İnalçik ovako definira *ahdnamu*: „U zamjenu za pokornost poglavar islamske države može odobriti jamstva osobi ili zajednici iz Dar al-Harba ili kuće rata, za njihov život i imovinu, te za slobodno kretanje u Dar al-Islamu ili kući islama. Isprave koje sadrže takve povlastice zovu se *ahdname*, a izdaje ih poglavar islamske zajednice.“ Halil İNALCIK, „Dubrovnik i Otomansko Carstvo“ *Međunarodni simpozij Diplomacija Dubrovačke Republike* (Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova Republike Hrvatske – Diplomatska akademija 1988.), 113.

⁵²¹ C. CAHEN, „*Dhimma*“, II, 227a; Hamid HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1966.), 1; M. A. AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, 572; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 119-120; N. MOAČANIN, „Osmanlijska vlast u

Uz te glavne odredbe postojalo je još niz manje važnih odredaba koje su regulirale svakodnevni život. Muslimani su se mogli ženiti nemuslimankama, dok je obratno bilo zabranjeno. Djeca iz takva braka morala su biti muslimani. Muslimani su mogli imati robove drugih priznatih vjera, dok obratno nije bilo dozvoljeno. U trgovini su muslimani plaćali manje poreze od nemuslimana. Nemuslimani su se morali u odijevanju razlikovati od muslimana, prepuštati im mjesta ako su oni htjeli sjesti, pri susretu na ulici morali su se prisloniti uza zid, bilo im je zabranjeno jahati konja, nisu smjeli graditi kuće veće od muslimanskih,⁵²² nisu smjeli podizati nove sakralne objekte, a svoje vjerske čine morali su obavljati tiho, bez zvona i procesija.⁵²³ Osim ubiranja *džizije* koja je bila povezana sa zabranom nošenja oružja, gradnje novih crkvenih objekata i javnoga vršenja vjerskih službi ostale nabrojene odredbe nisu se uvijek striktno provodile osobito u manjim mjestima.⁵²⁴ Međutim, kad bi štićenička - nemuslimanska strana prekršila neku odredbu:

- posegla za oružjem protiv muslimana,
- bavila se špijunažom u korist kršćanskih zemlja,
- razbojništvom,
- kad bi ubila muslimana ili ga navela na otpad od vjere ili bludno općila s muslimankom,

---

hrvatskim zemljama“, *Povijest Hrvata: Od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata* (Zagreb: Školska knjiga, 2003.), 194-195. Ponekad se za ovu vrstu poreznih dadžbina umjesto termina *džizija* upotrebljava termin *harač*, međutim, kad se govori o *džiziji*, redovito se misli na glavarinu, dok *harač* može značiti i glavarinu i porez na zemlju. H. HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, 2-3.

522 Ova se odredba u našim krajevima primjenjivala i tridesetih godina 19. stoljeća. Kad je don Vidoje Maslač gradio prvu župnu kuću u Prenju, da bi sagradio kuću na kat, morao je ići što više u zemlju jer kršćanima nije bilo dozvoljeno graditi „kuće na visoko“. Arhiv župe Trebinje, *Zabilješke don Marijana Vujnovića*.

523 C. CAHEN, „*Dhimma*“, II, 227a; S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, 130-131.

524 Nenad MOAČANIN, „Some Remarks on The Supposed Muslim Tolerance Towards *dhimmīs*“, *Südost-Forschungen* 48 (1989.), 214; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 119-120; „Pojedinačne su se odredbe primjenjivale po metodi ‘šećera i biča’. Pritom se islamsko osmanska vladajuća klasa vodila vojnim, političkim i financijskim motivima. [...]. Novcem se moglo mnogo postignuti: ne samo dokidanje ograničavajućih propisa o odijevanju i zabrani jahanja nego čak i izmicanju smrtnoj kazni.“ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 131.

- uskratila glavarinu (*džiziju*), zaštita bi prestajala.⁵²⁵ Pravo na donošenje odluke krši li šticienička strana odredbe zaštite, imala je isključivo muslimanska strana, što joj je pružalo bezbroj mogućnosti tako da se zakon mogao primjenjivati onako kako je njoj odgovaralo.⁵²⁶

Uz odredbe koje je određivao status zimija kršćani u Osmanskom Carstvu bili su i „podložnici“ *devširme*, tj. kupljenja dječaka koji su kasnije popunjavali janjičarske odrede. Odred janjičara utemeljen je u vrijeme sultana Murata I. (1360.-1389.), i u početku je popunjavan „vjerski i jezično asimiliranim mladim i vojno nadarenim ratnim zarobljenicima“.⁵²⁷ Poslije 1438. godine odredi su se popunjavali dječacima koji su prikupljeni *devširmom* uglavnom među kršćanima. Tijekom 16. stoljeća kod nas su odvođeni ne samo kršćanski nego i muslimanski dječaci, ali u pravilu samo sinovi *potura*, tj. islamiziranih kršćana.⁵²⁸ Međutim, nije se tu radilo o nikakvu ustupku odanom stanovništvu, kako žele naglasiti neki ovakvu poimanju *devširme* skloni historici, nego se radilo o stvarnoj potrebi Carstva. U 18. stoljeću u Bosni je oživio mit o privilegiji muslimana da daju djecu u *adžami oglane* na temelju traktata o ustroju janjičarskoga reda napisanoga 1606. godine. Traktat iz 1606. godine govori da nema zakona koji bi branio kupljenje *devširme* u Bosni, a bosanska inačica ovoga traktata koja je nastala 1724. godine, govori da je „zakonom određeno da se uzimaju samo muslimanski sinovi“ jer je „sva raja i beraja“ odjednom pred sultanom primila islam i tako dobila ovu povlasticu.⁵²⁹ Donoseći ovaj tekst, N. Moačanin zaključuje: „Budući da nikakav kanun koji bi govorio o takvome „privilegiju“ nije do sada pronađen (a i spis o kojem govorimo nije akt, nego traktat), bit će prirodnije zaključiti da je jačanje islamizacije početkom 16. stoljeća stavilo vlasti pred dilemu hoće li u skladu s ranijom praksom osloboditi od devširme nove muslimane, i tako dovesti u pitanje funkcioniranje sustava (jer potrebe su dvora za vojskom i drugim službenicima sve veće), ili će promijeniti tu praksu. Odlučile su se za ovo drugo, a kolektivna svijest to preradila na svoj

---

⁵²⁵ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 130.

⁵²⁶ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 103.

⁵²⁷ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 49.

⁵²⁸ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 49; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 64-66.

⁵²⁹ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 197.

način.⁵³⁰ Računa se da je u rasponu od 200 godina – otprilike do kraja 17. stoljeća, sveukupan broj kršćanskih mladića koji su bili „regrutirani“ *devširmom* iznosio oko 200 000.⁵³¹ *Devširma* je najvjerojatnije vršena *ad hoc*, ovisno o potrebi Carstva. Krajnja dob dječaka koji su kupljeni mogla je biti do 20 godina.⁵³² Početkom 17. stoljeća zbog sve većega ulaska muslimana u janjičare, zbog „profitabilnosti“ struke, *devširma* gubi svoj smisao te se praktički dokida premda se sve do početka 18. stoljeća tu i tamo susreće.⁵³³ Izravno svjedočanstvo u vršenju *devširme* u Bosni daje nam biskup Franjo Baličević u izvještaju Svetoj Stolici 1600. godine. Biskup piše da svako tri do četiri godine izlaze skupljači, nekad u jednom, nekad u drugom mjestu a nekad u cijelom Bosanskom kraljevstvu i svaki put kupe 300, 500 i 1000 dječaka od 10-12 pa najviše do 15 godina.⁵³⁴ Kršćani su ovaj čin shvaćali kao nasilnički i suprotstavljali mu se. Džaja na temelju raznih izvora donosi niz različitih načina suprotstavljanja ovom činu koji su se protezali „od bezazlenih pokušaja skrivanja djece, podmićivanja susjeda i službenika, do ubijanja „skupljača“ i bježanja u hajduke (*hajdučija*); od prijevremenog sklapanja brakova i preventivnog obrezanja ili tetoviranja kršćanskih simbola, do sakaćenja, samoubojstava i očajničkih pokušaja bježanja regrutiranih dječaka“.⁵³⁵

⁵³⁰ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 198.

⁵³¹ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 64, bilj. 75; N. MALCOLM, *Povijest Bosne: kratki pregled*, 63. O velikom broju dječaka prikupljenih *devširmom* među slavenskim narodima govori činjenica korištenja „slavenskog jezika“ u državnim službama i na sultanovu dvoru. Tu su činjenicu zabilježila dvojica zapadnih promatrača, jedan u 16. a drugi u 17. stoljeću. Promatrač iz 16. stoljeća zabilježio je 1595. godine da je „slavenski jezik“ bio treći po zastupljenosti u Carstvu, iza turskog i arapskog, zato što je to bio jezik janjičara. Promatrač iz 17. stoljeća zabilježio je 1660. godine da se turski jezik gotovo i ne čuje na sultanovu dvoru, zato što dvor i većina velikaša dolaze iz zemalja u kojima se govori „slavenskim jezicima“. N. MALCOLM, *Povijest Bosne: kratki pregled*, 63.

⁵³² Viktor MÉNAGE, „Devshirme“ *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003.), II, 210b.

⁵³³ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 49-50; Posljednji spomen devširme, barem kao pokušaj, dogodio se u Grčkoj u travnju 1705. V. MÉNAGE, „Devshirme“, II, 210b.

⁵³⁴ Karlo HORVAT, „Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja“ *Glasnik zemaljskog muzeja* 1 (1909.), 74. Cijeli izvještaj: 68-74. Kratak citat iz Baličevićeva izvještaja o *devširmi* također je objavljen u: S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 64, bilj. 77.

⁵³⁵ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 63.

1.2 Položaj pojedinih vjerskih zajednica

Sloboda ispovijedanja vjere prema šerijatu nije značila samo slobodu vršenja vjerskih dužnosti nego i život po pravnim normama unutar određene vjerske zajednice. To konkretno znači da su crkveni predstavnici, pravoslavni patrijarsi i episkopi te katolički biskupi, imali autonomnu jurisdikciju nad nižim svećenstvom, nad pukom u području bračnoga prava, parnicama oko baštine i pri ubiranju crkvenoga poreza. U tim stvarima jamčila im se zaštita osmanske države.⁵³⁶

Samostalnost koju je osmanska država priznavala pojedinim vjerskim zajednicama, s vremenom je dovela do toga da su se pojedine vjerske zajednice organizirale u *millet (naciju)* koji je imao određenu autonomiju u odnosu na Carstvo. Do kraja 17. stoljeća vlast u službenim aktima rabi pojam *millet* ovdje-ondje u nepravilnim razmacima, no nakon 1700. *millet* postaje izgrađeni i uhodani sustav. Ne zna se točno kad je osmanska država dopustila ovakvo organiziranje i priznala prava koja proizlaze iz njega, ali su se, najvjerojatnije, prvi kao grčka nacija organizirali svi pravoslavci Carstva. Jesu li se Židovi Osmanskoga Carstva organizirali kao *millet*, ne može se sa sigurnošću tvrditi isto kao ni za Armence. Za dvije vjerske zajednice, katoličku i protestantsku, koje su također egzistirale u osmanskoj državi, može se sa sigurnošću reći da prije *tanzimata* (sredina 19. stoljeća) nisu bile priznate kao *millet*.⁵³⁷

Osmanska država je odnose s pojedinim vjerskim zajednicama rješavala zasebno, izdajući svakoj od njih *ahdnamu*. Tako je sultan Mehmet II. (sultan: 1444.-1446. i 1451.-1481.), osvojivši Carigrad 1453. izdao *ahdnamu* za pravoslavne vjernike carigradskom patrijarhu Genadiju II. Skolarisu (postavljen za patrijarha: 1453./4.), za Židove velikom rabinu Mojsiju Kapsaiju, armenskom patrijarhu Hovakimu za vjernike Armenske crkve, te katolicima iz carigradske četvrti Galata.⁵³⁸ U ovoj posljednjoj, katolicima Galate se jamčilo: 1. da se njihove crkve neće rušiti; 2. da se neće pretvarati u džamije; 3. da imaju slobodu u

---

⁵³⁶ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 132, bilj. 122; M. A. AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, 572.

⁵³⁷ M. A. AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, 578.

⁵³⁸ Marko ORŠOLIĆ, „Ahdnama – standardno pravo ili neponovljiv privilegij“, *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića* (Sarajevo: Franjevačka teologija; Fojnica: Franjevački samostan, 2000.), 146; M. A. AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, 575; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 180.

izvršavanju vjerskih dužnosti; 4. da nijedan katolik neće biti prisiljen prihvatiti islam; 5. da su oslobođeni *devširme*.⁵³⁹ Prema bizantskom povjesničaru Georgiosu Sfrancesu, koji je u svojem djelu *Chronicon maius* opisao investituru Genadija II. i sadržaj dobivene *ahdname*, osmanski sultan je patrijarhu jamčio: 1. nepovredivost patrijarha koji je sam sebi odgovoran; 2. oslobađanje od poreza; 3. slobodu kršćanske vjere i kulta; 4. nesmjjenjivost patrijarha; 5. prenošenje privilegija na njegove nasljednike; 6. proširenje privilegija na cijeli kler.⁵⁴⁰ Ta ista prava osmanska je država priznavala kasnijim srpskim patrijarsima i mitropolitima.⁵⁴¹

Međutim, osmanska politika odnosila se prema patrijarsima, mitropolitima i episkopima u podjeljivanju jurisdikcije kao prema spahijama ili zakupnicima, vodeći se prvenstveno financijskim motivima. Srpski su patrijarsi morali plaćati za povelju o imenovanju, kao i za njezinu obnovu svaki put kad bi došlo do promjene na osmanskom prijestolju tzv. peškeš (dar) u visini od 100 000 akči. Uz peškeš plaćali su i kesim, godišnji porez, koji je prema podacima iz 17. stoljeća iznosio također 100 000, a onima iz 18. stoljeća 70 000 i 90 000 akči. Osim patrijarha i mitropoliti su plaćali peškeš za dobivanje berata o imenovanju. Prema defteru o mitropolijama i episkopijama u europskoj Turskoj i Maloj Aziji za vrijeme od 1640. do 1655. godine hercegovački mitropolit je plaćao 75 dukata.⁵⁴² Srpsko-pravoslavni manastiri bili su tretirani po modelu predosmanske države. Osmanlije su im priznavali izvjesnu autonomiju s obzirom na izvore prihoda i odnose unutar „manastirske zadruge“ te ih oslobađali, barem u početku, redovnih i izvanrednih nameta. Kasnije, kao i u svim drugim segmentima društva kad se radilo o financijama, povlastice koje su uživali pojedini manastiri često su bile dokidane te ponovno uvođene.⁵⁴³

⁵³⁹ M. A. AYDIN, „Pravo kod Osmanlija“, 575; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 180.

⁵⁴⁰ M. ORŠOLIĆ, „Ahdnama – standardno pravo ili neponovljiv privilegij“, 147-148.

⁵⁴¹ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 132; Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve. Knj. 1, Od pokršćavanja Srba do kraja XVIII veka*, (ćir.), (Beograd: Kultura, 2002.), 315.

⁵⁴² S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 133; Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve*, 314.

⁵⁴³ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 134; Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve*, 304; Branislav ĐURĐEV, „Položaj i uloga srpske Crkve pod turskom vlašću u XV. i XVI. stoljeću“, *Historija naroda Jugoslavije*, II, 102-104.

Došavši u Bosnu, sultan Mehmet II. udijelio je *ahdnamu* bosanskim franjevcima. Najvjerojatnije je prvu *ahdnamu* izdao u Srebrenici 1462. koja nije sačuvana, ali je kasnije u više vrela posvjedočena. Došavši pod Fojnicu, na Milodražju izdao je drugu *ahdnamu* kustodu franjevačke bosanske kustodije fra Anđelu Zvizdoviću krajem svibnja 1463. godine. Ni ova originalna *ahdnama* nije sačuvana nego tek njezini kasniji prijepisi, međutim podrobnom analizom stručnjaka utvrđeno je da se radi o vjerodostojnoj kopiji koja je načinjena na temelju jednog fermana iz 1483. koji spominje njezino izdavanje, donosi njezin sažetak i potvrđuje privilegije.⁵⁴⁴ Fojnička *ahdnama* se u temeljnim odredbama podudara s onima carigradskim, ali se ipak od njih razlikuje. Za razliku od carigradskih koje jamče prava visokom i cijelom kleru i slobodu kršćanskog kulta, Fojnička *ahdnama* jamči prava samo bosanskim franjevcima, i to: slobodu kretanja, nesmetan život, nepovredivost imovine i neometano prakticiranje vjere.⁵⁴⁵ Kao redovnici, poput pravoslavnih monaha, bili su oslobođeni poreza, i to ne samo *džizije* (glavarine) i *ispendže* (zemljarine) nego i svih izvanrednih nameta.⁵⁴⁶ Očito, ove odredbe nisu uvijek poštovane s osmanske strane pa su fratri više puta morali tražiti njihovu potvrdu od osmanskih sultana. Na osnovi analize fermana iz 17. i 18. stoljeća S. M. Džaja donosi popis privilegija koje je osmanska strana jamčila bosanskim franjevcima:

1. slobodu kretanja crkvenim osobama,
2. nesmetano prakticiranje vjere,
3. posjedovanje i popravljane crkava,
4. nesmetano kupljenje milostinje i zabrana oporezivanja darova,
5. oslobođenje od davanja glavarine, desetine, carine i drugih poreza,

---

⁵⁴⁴ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 179-182; S. M. DŽAJA, „Fojnička *ahdnama* u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike. Kontekstualizacija *Ahdname* bosanskih franjevaca“, 109-112.

⁵⁴⁵ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 180-182; S. M. DŽAJA, „Fojnička *ahdnama* u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike. Kontekstualizacija *Ahdname* bosanskih franjevaca“, 113-115.

⁵⁴⁶ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 183. Jedna od najstarijih isprava koja jamči bosanskim franjevcima oslobođenje od poreza jest ona iz 1515. godine koja glasi: „Od starina oni su oslobođeni harača, ispendže, i ostalih šerijatskih daća i zakonskih poreza“. H. HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, 18.

6. oslobođenje od besplatnoga ugošćavanja, tj. zabranu besplatnih noćenja i opskrbe u franjevačkim zgradama,
7. oslobođenje od davanja prilikom smrtnih slučajeva za umrle svećenike u ime fiskusa,
8. zabranu uzimanja krvarine od franjevaca za umorstvo ili ubojstvo, odnosno za nađene leševe u blizini samostana ili crkava, ili na samostanskim posjedima,
9. zaštitu od presizanja i zlostavljanja od pravoslavnih patrijarha i metropolita.⁵⁴⁷

Katolički biskupi za razliku od pravoslavnih nisu bili posjednici *berata*, odnosno nije ih postavljala osmanska vlast, i kao takvi nisu bili službeno ni priznavani od osmanske vlasti. Ipak su morali posjedovati osmanske putovnice za koje se izdavala određena svota novca.⁵⁴⁸ Umjesto *peškeša* i *kesima* koje su plaćali pravoslavni crkveni prelati prilikom svojega imenovanja i potvrde o imenovanju zbog promjena na osmanskom prijestolju bosanski franjevci su morali plaćati *džulus*, tj. potvrde privilegija koje su dobivali od prijašnjih osmanskih vladara i nižih službenika kad bi došlo do promjene na prijestolju ili na nižoj razini u službi koja je izdavala pojedini dokument. Prvi dosad poznati dokumenti o plaćanju *džulusa* potječu iz prvih desetljeća 17. stoljeća i odnose se na davanja prilikom promjene na osmanskom prijestolju. U drugoj polovici 17. stoljeća bosanski namjesnik je uveo *džulus* za sebe, a poslije njega i ostali državni službenici koji su dolazili u dodir s dokumentima koje je trebalo potvrditi.⁵⁴⁹

Sobzirom na jugoistočnu Hercegovinu, u kojoj su crkvene prilike bile različite od onih u bosanskoj franjevačkoj provinciji, ne postoji nijedan poznati dokument koji bi mogao potvrditi ili opovrći primjenu *ahdname* i na ovim prostorima. Što se tiče trebinjskih biskupa u vrijeme kad oni počinju djelovati, odnosno ulaziti na prostor biskupije početkom 17. stoljeća, njihov odnos s osmanskom državom rješavala je Dubrovačka Republika. Postoji više fermana koje je Republika isposlovala da trebinjski biskupi mogu slobodno uređivati crkveno

⁵⁴⁷ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 183.

⁵⁴⁸ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 185, bilj. 117.

⁵⁴⁹ K. JURIŠIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području*, 210-212; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 187-188.

stanje u svojoj biskupiji. I tijekom 16. stoljeća Republika se zalagala za ovdašnje katolike, konkretno za obnovu njihovih crkava u Popovu, o čemu će još biti riječi, a osim toga i svećenici, poglavito franjevci koji su djelovali na ovom području, bili su dubrovački podanici. Moguće je da se ovdje radilo o kombinaciji i jednog i drugog, *ahdname* kao temeljnog dokumenta koji je šticećen posredstvom Republike.

1.3 Porezna opterećenja

Važan segment u određivanju uvjeta života kršćana u Osmanskom Carstvu bila su porezna opterećenja. Nije rijedak slučaj, o kojemu svjedoče osobito kasniji neosmanski izvori, da je neizdrživo porezno opterećenje bilo jedan od glavnih razloga napuštanja vlastite vjere i prelaska na islam.

S obzirom na osmanski porezni sustav jedna od njegovih bitnih karakteristika jest složenost. Osmanlije su s propadanjem državne ekonomske moći stalno izmišljali nova porezna opterećenja koja su bila glavni izvor državnih financija. Osim centralne vlasti u Istanbulu svoje „poreze“ počela je već početkom 17. stoljeća uvoditi i lokalna vlast.

Porezi su se u osmanskoj državi dijelili na: šerijatske i nešerijatske (običajne), na redovite i izvanredne, odnosno na novčane (uglavnom džizija državi), naturalne (desetina spahiji) i radne (= kuluk državi!).

U šerijatski odnosno redoviti porez spadala je *džizija* ili glavarina koju su plaćali svi sposobni punoljetni muškarci nemuslimani (iznad 15 godina). Oni koji nisu bili sposobni za privređivanje: starci, teško bolesni, slijepi, maloumni, siromašni koji su živjeli od milostinje te žene i djeca, nisu je plaćali.⁵⁵⁰ Vrijednost *džizije* se često mijenjala. U početku dok je osmanska država bila ekonomski jaka i osvajala nova područja, njezina vrijednost je bila relativno stabilna, međutim u vrijeme propadanja Carstva ona je sve više rasla. Poslije prvoga deficita u Osmanskom Carstvu 1564. godine, sultani su, počevši od Selima II. (1566.-1574.), počeli povećavati vrijednost *džizije*. Dok je za vrijeme Sulejmana I. Zakonodavca (1520.-1566.) minimalna džizija iznosila 25 akči po osobi, već za njegova nasljednika Selima II. iznosila je 30 akči. U vrijeme Selimova nasljednika Murata III. (1574.-

---

⁵⁵⁰ H. HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, 13-16.

1595.) vrijednost je iznosila 70 akči.⁵⁵¹ Ove brojke, osobito u vrijeme Murata III., ipak treba uzeti s oprezom jer povećanje iznosa džizije nije uvijek značilo i povećanje poreznog opterećenja. Istovremeno s povećanjem džizije dolazilo je i do propadanja vrijednosti novca.⁵⁵²

Drugi u nizu šerijatskih ili redovitih poreza bila je *ispendža* (ispence) ili zemljarina. To je svojevrsni porez na zaradu koji se davao spahijama, odnosno uživateljima nadarbina. Odgovarajući porez za pripadnike islama zvao se *resm-i çift* čija je vrijednost u odnosu na *ispendžu* redovito bila manja. Ispendža za kršćanske podanike u Osmanskom Carstvu za vrijeme Sulejmana I. Zakonodavca iznosila je za oženjene kao i za neoženjene muškarce 25 akči, a za udovice 6 ili 8 akči, dok je *resm-i çift* za muslimanske podanike iznosio 22 akče, a ako su bili rangirani u bennāk (siromašni oženjeni muškarci) plaćali su 12 odnosno 9 ili samo 6 akči. S obzirom na muslimanske udovice (bive) one nisu plaćale nikakav porez.⁵⁵³ U drugom dijelu 16. stoljeća ili najkasnije koncem stoljeća svi su nemuslimanski podanici ispendže u našim krajevima plaćali punu svotu od 25 akči.⁵⁵⁴

Desetina zemaljskih plodova i zalaznina koju su, davali jednako i muslimani i nemuslimani do pred kraj 16. stoljeća. Krajem 16. stoljeća za muslimane davanje zalaznine bilo je dokinuto.⁵⁵⁵

Kao što smo napomenuli, uz redovite postojali su i *izvanredni nameti*. Njih je u početku uvodila centralna državna vlast uglavnom za vojne potrebe a sastojali su se u „obavezi seljaka jednog kraja, kroz koji je prolazila turska vojska, predstavnici turske vlasti i dr., da im osiguraju hranu i konak, da krče i popravljaju putove i mostove, te da u slučaju hitne potrebe pomognu opravak gradova i dr.“⁵⁵⁶

⁵⁵¹ H. HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, 59.

⁵⁵² H. HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u osmanskoj državi*, 59; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 122.

⁵⁵³ Halil İNALCIK, „Ispendje“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003.), IV, 211a; Halil İNALCIK, „Resm“, *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003.), VIII, 486a; N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 122; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 88-89.

⁵⁵⁴ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 89.

⁵⁵⁵ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 110.

⁵⁵⁶ Avdo SUČESKA, „Promjena u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlif-i şâkka“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10-11 (1960.-1961.), 77.

Budući da su nameti bili raspisivani za vojne potrebe, stanovništvo kraja kroz koji je prolazila vojska ispunjavalo ih je u gore navedenom obliku, a stanovništvo koje je bilo daleko, izvan ratnih zona, te je terete ispunjavalo u novcu.⁵⁵⁷ U klasičnom razdoblju Osmanskog Carstva, negdje do pred kraj 16. stoljeća, ti su nameti izgleda bili u okvirima neke zakonitosti i relativno stabilni. Od početka 17. stoljeća, osobito s početkom Kandijskoga rata i kasnije, oni sve više izlaze iz zakonitosti i postaju veliko opterećenje za podložno stanovništvo.⁵⁵⁸

1.4 Konkretno na području jugoistočne Hercegovine

Odnos osmanskih vlasti prema katolicima jugoistočne Hercegovine vrlo je kompleksna tema kako zbog kompleksnosti samoga pojma „odnosa“, tako i zbog promjena koje su se često događale ovisno o stanju u Carstvu. Općenito se može reći za čitavo razdoblje osmanske vladavine ovim krajevima da su ti odnosi u vrijeme sredenosti Carstva, što otprilike graniči s početkom 17. stoljeća ili okvirno s početkom Kandijskoga rata 1645., bili više u skladu sa zakonima za razliku od kasnijih vremena kada se Carstvo nalazilo u anarhičnom stanju u kojem su stvarnu vlast umjesto centralne vlasti na Porti preuzeli lokalni moćnici. Također se može reći da je za katolike, osobito ove u pograničnim područjima, život bio podnošljiviji u vrijeme mira ili odsutnosti ratova za razliku od vremena ratova koje su Osmanlije vodili sa susjednim katoličkim zemljama.

U početku, kad bi osvojili neku kršćansku pokrajinu, Osmanlije su bili nešto tolerantniji prema kršćanima priznajući im zagarantirano pravo, dok bi s vremenom, kako se vlast učvršćivala a kasnije i propadala, taj odnos bio sve čvršći te bi u pojedinim slučajevima prelazio i u nasilje.

Tako je bilo i s prostorima jugoistočne Hercegovine. Osvojivši Hercegovu zemlje, Osmanlije su zadržali kao spahije mnoge domaće feudalce. Nahije Trebinje i Popovo su od početka 1471. godine do listopada 1476. ustupili hercegu Vlatku da bi kasnije te nahije

---

⁵⁵⁷ A. SUĆESKA, „Promjena u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku“ 79; A. SUĆESKA, *Ajani*, 45-47.

⁵⁵⁸ A. SUĆESKA, „Promjena u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku“ 80, bilj. 21; A. SUĆESKA, *Ajani*, 45-47.

nakratko bile ustupljene vlaškom starješini Heraku Vranešu.⁵⁵⁹ Prema osmanskom defteru iz 1475./1477. godine od 52 spahijska timara u Hercegovačkom sandžaku 14 ih je bilo u rukama kršćana.⁵⁶⁰ Vjerojatno da bi privukli izbjeglo kršćansko stanovništvo ili barem zadržali postojeće, Osmanlije su stanovništvo koje je bilo naseljeno na timarima i ziametima oslobodili davanja ispendže (porez na proizvodnju sa zemlje).⁵⁶¹ Također, velik dio stanovništva jugoistočne Hercegovine činili su „osmanski porezni vlasii“ koji su dobrim dijelom bili uključeni u osmanske vojne postrojbe i tako uživali razne „vlaške povlastice“ te im se stoga i život nije puno razlikovao od onoga prije osmanskog osvajanja ako čak nije bio i pogodniji.

U to početno vrijeme i odnos prema gradnji crkava bio je labaviji nego što su propisivali osmanski zakoni. U mjestu Kočela kod Trebinja don Vlaho Gabrielis, katolički svećenik, gradio je 1488. novu crkvu. Na početku 16. stoljeća osnovani su i sagrađeni svi srpskopравoslavni manastiri u Hercegovini, te obnovljeno nekoliko crkava koje su od tada u rukama pravoslavaca.⁵⁶²

Kako je vrijeme odmicalo, položaj kršćana u Osmanskom Carstvu pa tako i katolika u području južne Hercegovine bivao je sve teži. Otežavanju položaja katolika uvelike su pridonosili osmansko-kršćanski ratovi koji su se u 16. stoljeću gotovo neprestano vodili na ovim pograničnim prostorima. U vrijeme tih ratova osmanske vlasti bile su sumnjičavije a ujedno time i represivnije u odnosu na domaće kršćansko, odnosno katoličko stanovništvo. Osim toga ratovi su gospodarski iscrpljivali Carstvo koje je posezalo za nepopularnim mjerama dokidanja poreznih povlastica i uvođenja novih poreza. Velik udarac na položaj katolika ovih krajeva učinilo je ukidanje „vlaških povlastica“, te svodenje vlaha na status raje koje se dogodilo 1530. godine.⁵⁶³ Izravno svjedočanstvo o tome daje i

⁵⁵⁹ O Heraku Vranešu i njegovu vladanju Trebinjem i Popovom pogledati: B. HRABAK, „Herak Vraneš“, 53-66.

⁵⁶⁰ Nedim FILIPOVIĆ, „Južnoslavenske zemlje pod turskom vlašću u vrijeme uspona turske moći. Bosna i Hercegovina“, *Historija naroda Jugoslavije II*, 115-117.

⁵⁶¹ Ahmed S. ALIČIĆ, „Uvod“, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, VI.

⁵⁶² Usporedi VI. poglavlje knjige.

⁵⁶³ Odredba se nalazi u uvodu sinoptičkog popisa Hercegovine 1530. godine. Veliki vezir Ibrahim-paša dokinuo je filuriju kao jedini porez i odredio da i „vlasii“ plaćaju glavarinu i druge poreze „kao i ostali nevjernici haračari“. N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 80-81.

putopisac Benedikt Kuripešić koji je 1530. godine putovao Bosnom. Kuripešić nametanje novih poreza navodi kao jedan od razloga nezadovoljstva kršćana i njihove želje da bježe iz Bosne.⁵⁶⁴ Ova mjera je ukinuta prije popisa vlaha za kadiluk Novi i Prijepolje 1540./1541. godine, ali je u međuvremenu od uvođenja do ukidanja vjerojatno utjecala na velike promjene u strukturi stanovništva Hercegovine.⁵⁶⁵ Početkom 1539. godine u Istru je prebjeglo „oko 2000 kuća Morlaka“ iz Hercegovine kojima je mletačka vlada dala zemljište na obradu i oslobođenje od plaćanja poreza na određeno vrijeme.⁵⁶⁶ Da je ovim zakonom učinjena depopulacija stanovništva ovih krajeva, neizravno potvrđuju i osmanski popisi vlaha učinjeni poslije ukidanja „vlaškog zakona“ u kojima je zabilježeno smanjenje vlaških domaćinstava i neoženjenih muškaraca.⁵⁶⁷ Kako zbog velikih ratnih izdataka, tako zbog same naravi ustrojstva Osmansko Carstvo je padalo u sve veću gospodarsku krizu tako da je osobito potkraj 16. stoljeća uslijedilo veliko povećanje poreznih davanja. Džizija, odnosno glavarina koju su plaćali nemuslimanski osmanski podanici, do kraja 16. stoljeća nešto je porasla, a izvanredni nameti su porasli za osam puta.⁵⁶⁸

Uz navedene mjere koje je provodila centralna vlast u svezi s pogoršanjem položaja raje sigurno su utjecale i zloporabe u ubiranju poreza koje su vršili lokalni spahije. Centralna vlast je nastojala donekle stati u kraj tim zloporabama na što upućuju neke kanun-name, međutim, za svaku zloporabu nije se izdavala kanun-nama, a samo njihovo izdavanje upućuje na zaključak da su se zloporabe doista bile proširile. Tako kanun-nama za Bosanski, Hercegovački i

⁵⁶⁴ Benedikt KURİPEŠIĆ, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* (Banja Luka: Besjeda, 2006. – fototipsko izdanje), 27.

⁵⁶⁵ Spomen da vlasi Hercegovačkoga sandžaka ponovno plaćaju filurijsku dadžbinu nalazi se u Zakonu džemata solara solane Sutorina koji Mulić dijelom donosi prema prijevodu A. Aličića: „Sada kada se vilajet popisuje (1540./1541. o.p) i kada je defter došao na Portu i podnesen Porti, izdata je uzvišena zapovjest da se od pomenutih solara kada rade na soli odustane od filurije, a kada ne rade na soli, da kao i drugi Vlasi daju od svake kuće 117 akči kao dadžbinu na filuriju, što je zapisano u novi defter (iz 1540/1541. godine, o. p.)“ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 143; Također u tekstu kanun-name za Bosanski sandžak 1542. godine popisivač kaže da je za vlahu dokinuta glavarina i da im je vraćen prijašnji status. N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 84.

⁵⁶⁶ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 201.

⁵⁶⁷ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 142.

⁵⁶⁸ H. ŠABANOVIĆ, „Slabljenje Osmanskog Carstva“, 484.

Zvornički sandžak iz 1539. godine određuje cijenu proizvoda, naređuje sandžakbezima, subašama, timarlijama i ostalima da uzimaju od raje desetinu kako je određeno te neka ne kažu da nije vrijeme „i neka raju ne tlače“, zatim ukida sve nezakonite namete koje su raji nametnuli gore spomenuti i naređuje da se od raje ne uzima ništa osim onoga što je po zakonu.⁵⁶⁹

S obzirom na represivne mjere koje je provodila osmanska vlast prema kršćanima, pa tako i prema katolicima jugoistočne Hercegovine, u 16. stoljeću postoje četiri kanun-name koje naređuju rušenje ponovno podignutih crkva, uklanjanje križeva pokraj puta i kažnjavanje „nevjernika i popova“ koji rade za nevjerničke zemlje. Prve dvije, 1516. i 1530. izdane su za Bosanski sandžak. U to je vrijeme, konkretno 1524., doista u Bosni bilo rušenja crkava i samostana, mučenja i ubijanja fratara o čemu svjedoče samostanske kronike i djela toga vremena. Ljetopisac sutješkog samostana bilježi da je u to vrijeme nastalo „silno progonstvo, koje je nečovječnim poganskim bijesom sasvim zatrlo našu jadnu braću: neki su od njih poginuli od rana a drugi pobjegli“.⁵⁷⁰ Slično je o sutješkom samostanu i njegovim fratrima pisao general franjevačkog reda Franjo Gonzaga u svojem djelu *O početku serafskog reda* objavljenom u Rimu 1587. godine: „Kada je cvatuće kraljevstvo bosansko došlo u ruke Turaka, samo iz puke zloće, god. 1524. (ovaj su samostan) s druga tri do temelja porušili tako, da nije ostao ni kamen na kamenu. Za ovoga rušenja takvo je progonstvo siromašnih franjevaca nastalo, da je više njih bilo ubijeno, neki su bili ranjeni, a drugi su se spasili bijegom.“⁵⁷¹ Osim sutješkog samostana spomenute godine, srušeni su također samostani u Fojnici, Kreševu, Visokom i Konjicu.⁵⁷² Te iste godine franjevački nekrologij bilježi mučeničku smrti više fratara na području Hercegovine, odnosno u Konjicu, Bijelom Polju i Blatu.⁵⁷³ Ovakvih i sličnih podataka

⁵⁶⁹ *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1957.), 48-58.

⁵⁷⁰ Bono BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, Ignacije GAVRAN (prir.), (Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003.), 106.

⁵⁷¹ Francesco GONZAGA, *De origine seraphicae religionis Franciscanae eiusque progressibus, de Regularis obseruanciae institutione, forma administrationis ac legibus, admirabilique eius propagatione* (Romae: ex typographia Dominici Basae, 1587.), 513. – citirano prema: D. MANDIĆ, *Etnička povijest*, 515.

⁵⁷² B. BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, 106.

⁵⁷³ Marko SEMREN, „Mučenici i svjedoci vjere (Bilješke iz povijesti Crkve u BiH 16.-18. st.)“, *Bosna franciscana* 6 (1996.), 107-108.

za područje jugoistočne Hercegovine nemamo, ali vjerojatno ni tamo stanje nije bilo ništa bolje. Sljedeća kanun-nama slična sadržaja izdana je 1539. godine za sandžake bosanski, hercegovački i zbornički, koja kaže: „A na onim mjestima gdje nije bilo stare crkve kasnije sagrađene crkve neka se poruše i razore. Ako kadija u svom kadiluku ne postupi (doslovno: ne spriječi) bit će uzrok za njegovo otpuštanje.“⁵⁷⁴ Na koje se crkve odnosila ova kanun-nama, nije poznato. Neposredno nakon izdavanja ove kanun-name srušena je crkva sv. Stjepana u Gabeli. Za nju još 1533. godine postoji svjedočanstvo da je nauzgor. Gotovo stoljeće kasnije 1630. godine makarski biskup Bartol Kačić piše da su je Osmanlije porušile oko 1540. godine.⁵⁷⁵ S ovom kanun-namom bi se moglo povezati rušenje crkve u mostarskom zaseoku Zahum. Crkva je još bila „na životu“ 1538. godine jer su te godine zahumski fratri dobili ferman od sultana da mogu uvoziti redovničku robu bez carine.⁵⁷⁶ Petnaest godina poslije iz jednoga hudžreta Kasima, zastupnika mostarskoga kadije, iz veljače 1553. godine, doznajemo da je crkva u Mostaru srušena. U tom sudskom rješenju navodi se da je Husein, sin Sulejmanov, zakupnik državnih poreza u Hercegovini, izjavio: „Crkva, koja je sagrađena, a prije nije postojala, u mahali Zahum, jednoj od mahala varoši Mostar, bila je srušena i oborena, a ja bijah prodao njezin vinograd, bašću i kuće, koje su uz nju, kao predmete, od kojih je prijašnji vlasnik bio nepoznat.“⁵⁷⁷ Kasnije je ovaj Husein vratio vinograd, vrt i kuće franjevcima koji su dokazali da je to bilo njihovo.

Za prostor jugoistočne Hercegovine ne postoji nijedan dostupan izvještaj ili poznata arhivska bilješka iz toga vremena koja bi govorila nešto o rušenju crkava. Međutim, prvi izvještaj o Trebinjskoj biskupiji koji je Kongregaciji Koncila podnio biskup Ambrozije Gučetić 1610. godine upućuje na mogućnost rušenja crkava u to vrijeme. Biskup piše da u Popovu „postoje mnoge crkve koje su nevjernici razorili i porušili, od kojih se vide temelji i zidovi i koje bi se lako mogle vratiti u prvotno

---

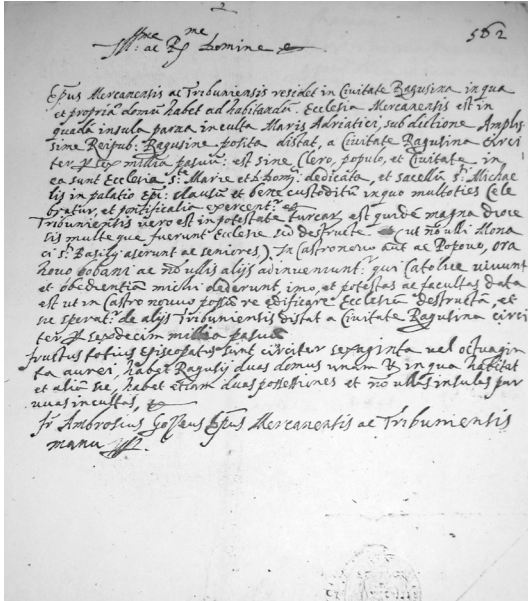
⁵⁷⁴ *Kanuni i kanun-name*, 56.

⁵⁷⁵ D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 520. „[...] ecclesia S. Stephani di Citluk, quae ecclesia, seu capella solo aequata fuit circa annum 1540. a Turcis“. *Acta franciscana Hercegovinae*, 106.

⁵⁷⁶ D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 519.

⁵⁷⁷ Izvorni hudžret nalazi se u arhivu franjevačkog samostana u Makarskoj. Ovdje citiran prema: D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 514.

stanje, kad bi netko dao potporu i pomoć“.⁵⁷⁸

Izveštaj biskupa Gučetića Kongregaciji Koncila 1613. (ASV, *Cong. Concilio*, sv. 487, an. 1613.)

Pedesetih godina ovoga stoljeća primjećuje se sasvim drukčiji osmanski odnos prema katoličkim objektima u Hercegovini. Umjesto kanun-nama o njihovu rušenju, osmanski sultani izdaju fermane o njihovu obnavljanju. Za područje jugoistočne Hercegovine u drugoj polovici ovoga stoljeća imamo dva takva fermana. Prvi dozvoljava

obnovu katoličkih crkava u Popovu, a drugi je upućen protiv onih koji ometaju njihovu obnovu. Na molbu Dubrovčana sultan Sulejman I. izdao je ferman u drugoj dekadi mjeseca Džumadelaire 960., tj. negdje između 25. svibnja i 3. lipnja 1553. kojim je dozvolio obnovu crkava u Popovu koje „od davnine postoje (crkve) u kojima svećenici u određeno vrijeme služe mise. Kako su te crkve propale, sada traže moj plemeniti ukaz za njihovo popravljanje“. U daljnjem tekstu fermana sultan naređuje Hercegovračkom sandžaku i kadiji Novog da provjere je li te crkve zaista propale i ako su propale, da nikome ne dopuste „da se suprotstavi njihovu popravljanju, što bi bilo suprotno starom zakonu“.⁵⁷⁹ Drugi ferman, izdan u lipnju 1587., upućen je

⁵⁷⁸ „[...] sunt multae Ecclesiae, dirutae ab Infidelibus, quarum videntur fundamenta et muri, et facile possent in pristinum restitui, si aliquis praeberet auxilium et favorem.“ Biskup Gučetić Kongregaciji Propagande 1610. Izveštaj objavljen u: B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 109. Citirani tekst. *Ondje*. Izveštaj također objavljen u: *Illyrici sacri*, sv. 6, 309. Porušene crkve spominje i izvještaj iz 1613. godine. Biskup Gučetić Kongregaciji Koncila, ASV, *Cong. Concilio*, sv. 487, an. 1613.

⁵⁷⁹ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 112. Ferman je također objavljen u: Vladimir ĆOROVIĆ, „Manastir Zavala“, (ćir.), *Srpski manastiri u Hercegovini*, 174.

Hercegovačkom sandžaku i kadiji *Janova* „protiv onih koji ometaju popravke katoličkih kapelica u nahiji Popovo“.⁵⁸⁰

Ono što je vjerojatno još više otežavalo život katolika ovih krajeva pod osmanskom vlašću u njegovoj svakodnevnicu, jesu razbojništva, pljačke i druga zlodjela koja su činili niži osmanski službenici i pripadnici raznih vojnih postrojbi. Na osnovi izvora teško ih je pratiti, jer su takva zlodjela obično bila pojedinačna ili manje organizirana, a i oni nad kojima su činjeni nisu se imali kome žaliti, niti je postojao netko tko bi tražio njihovu zaštitu.⁵⁸¹

Ipak, poneki izvještaj, putopisnica i bilješka iz onoga vremena mogu nam donekle osvijetliti stvarno stanje. U izvještaju svojoj vladi mletački poslanik na ugarskom dvoru Sebastian Giustiniani pisao je 11. svibnja 1500. o stanju kršćana u Osmanskom Carstvu, kako mu ga je ispričao ugarski poslanik na Porti. Prema riječima ugarskoga poslanika, dok je bio u Carigradu, često su mu dolazili kršćani, osmanski podanici, pitajući ga zašto ne oslobode „narod kršćanski od nevolje i robovanja“. Govorili su mu da više vole umrijeti nego u takvu ropstvu živjeti: „Jer ne samo što nam sve, što hrane i imanja imamo, uzimaju, nego hoće još i desetak od naših sinova, otimaju nam kćeri naše da se njima pred nama naslađuju, i ako se protive tjeraju ih bojem da njihovoj volji služe, i najposlije otimaju nam i žene naše na oči naše.“⁵⁸² Da su doista neka od ovih zlodjela činjena i na području jugoistočne Hercegovine, svjedoči stoljeće kasnije, 1613. godine, trebinjski biskup Gučetić kad je tražio od Svetoga Oficija savjet što činiti s djevojkama i kršćanskim ženama koje su Turci silom oženili, a dopuštaju im da ostanu u katoličkoj vjeri.⁵⁸³ Benedikt Kuripešić, 1530. godine, govoreći o trećoj naciji u Bosni, tj. pravim Turcima kako ih on naziva, kaže da su to „ratnici i činovnici, koji vrlo tiranski vladaju objema prije

---

⁵⁸⁰ V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 185.

⁵⁸¹ Dubrovački arhivski spisi prepuni su žalbi dubrovačke vlade na ponašanje Osmanlija prema njihovim podanicima bilo na prostoru Republike, bilo na prostoru Carstva. Vjerojatno bi isto tako bili puni arhivski spisi s područja jugoistočne Hercegovine da su se osmanski podanici katoličke vjere imali kome žaliti i da je tko imao stati u njihovu zaštitu.

⁵⁸² T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 54-55.

⁵⁸³ „[...] quando alcune zitelle, e donne christiane sono prese per moglie per la forza di turchi, li quali li permettono di (restar) nella lege christiana.“ Prijepis Gučetićeve upita: AP, SOCG, vol. 263, f. 376r.

spomenutim nacijama, kršćanskim podanicima“, da su im se kršćani mnogo žalili na „nevolje što su trpjeli od velikog turskog zuluma“ te svjedoči da su Turci često i pred njima „nemilo tukli ne samo stare nego i mlade pa i žene“.⁵⁸⁴

O nevoljama koje su kršćani trpjeli govori i pokoji manastirski ljetopis i zapis. Neki je pisar u manastiru sv. Trojice kod Pljevalja pisao 1566. „o tugama i tegobama na kršćane“ s kojima se postupalo kao sa „skotom nesmislenim“.⁵⁸⁵ Osobito je bio velik pritisak na kršćane u vrijeme osmanskoga napada na Siget i nakon hrabre obrane Nikole Šubića Zrinskog. Jedan je pisar pod Mojsinjem tada zabilježio: „O teško tada kršćanskom rodu u svima zapadnim stranama od bezakonih Agarjana“, dok je drugi, tih godina, opisujući osmansku silu i njihovu bezobzirnost prema kršćanima zabilježio „ljutu skrb i bezakono nasilje i teške namete“ i stradanje crkava, a opet neki treći je zabilježio 1567./1568. godine, za sultana Selima da je prodavao „manastire i crkve po cijelom carstvu“.⁵⁸⁶ Zločina je bilo i poslije bitke kod Lepanta. Ćorović kaže da zapisi toga vremena opisuju „teško stanje kršćana i turska nasilja“.⁵⁸⁷ Isto se događalo i za vrijeme Austrijsko-turskoga rata (1599.-1506.). Mnogi manastirski zapisi toga vremena govore o umanjenju kršćana, o rušenju, oštećenju i pustošenju crkava te o velikim dancima koje su morali davati kršćani.⁵⁸⁸

Kako su se osmanske vlasti ovoga vremena odnosile prema katoličkom svećenstvu, teško je dati preciznu ocjenu zbog nedostatka izvora. Nekrologij Dubrovačke franjevačke provincije koji donosi imena franjevac koji su djelovali ili umrli u Popovu, odnosno „u krajevima nevjernika“, ne donosi da je ijedan od njih umro mučeničkom smrću. Da je bilo takvih slučajeva, da je koji fratar umro mučeničkom smrću, zasigurno ovakvi crkveni spisi poput Nekrologija to ne bi propustili zabilježiti. Istini za volju ovdašnji svećenici su puno lakše mogli izbjeći osmanska progonstva nego oni u unutrašnjosti zbog blizine dubrovačke granice. Jedini poznat slučaj mučeništva nekoga svećenika

⁵⁸⁴ B. KURIPEŠIĆ, *Putopis kroz Bosnu*, 26-27.

⁵⁸⁵ V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 412.

⁵⁸⁶ V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 412-413.

⁵⁸⁷ V. ĆOROVIĆ, *Istorija Srba*, 414.

⁵⁸⁸ Monah Avakum iz cetinskoga manastira tih je godina zapisao: „[...] ah, nesreće, ah tuge, ah nevolje u to vreme od prokletih agarjanskih čeda na rod hrišćanski, ah, ah, ah.“ Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve. Knj. 1*, 419.

na području jugoistočne Hercegovine dogodio se krajem 16. stoljeća, 1. srpnja 1596. godine. Fra Blaž Stipurinović, župnik u Neretvi koji je bio rodom iz Zažablja, bio je „od Turaka uhvaćen i u *Stocu živ sadrt* radi vjere Kristove, u 64. godini života“.⁵⁸⁹

2. Prijelaz katolika na islam

Prijelaz katolika na islam, odnosno islamizacija, na prostoru jugoistočne Hercegovine počela je, ne računajući ranije ratne zarobljenike, odmah nakon uspostave osmanske vlasti i trajala je do njezina kraja. Međutim, najveće je razmjere imala sredinom 16. stoljeća.

Za razliku od Bosne islamizacija se u Hercegovini, poglavito u njezinim pograničnim dijelovima prema Dubrovačkoj i Mletačkoj Republici, događala s malim zakašnjenjem i nikada nije postigla razmjere kao u Bosni ili u unutrašnjosti sandžaka. Razlog tomu treba tražiti u većem broju stanovništva popisanog u vlaškom statusu, koje je zbog različita poreznog statusa i alternativnog izvora prihoda (uz poljoprivredu tu je bilo i stočarstvo) bilo manje izloženo egzistencijalnom pritisku, i blizini granica spomenutih Republika koje su pružale onima koje je neka nužda prisiljavala da prihvate islam mogućnost bijega, a i sam kontakt s kršćanskim stanovništvom tih Republika morao im je davati duhovni i moralni poticaj da ostanu u staroj vjeri.

2.1 Islamizacija – činjenice i svjedočanstva

Prvi osmanski defteri s kraja 15. stoljeća govore o vrlo malom broju islamiziranog stanovništva na području Hercegovačkog sandžaka. Hercegovina je, premda ne u cjelini jer mnogi dijelovi još tada nisu bili osvojeni, popisana u sklopu Bosanskog sandžaka 1468./1469. godine. U tom defteru na prostoru jugoistočne Hercegovine, odnosno u nahijama Blagaj, Dabar, Dubrava, Viduška, Popovska i Trebinje, upisan je među timarnicima samo jedan „novi musliman“ neki Hamza u nahiji Blagaj.⁵⁹⁰ U ostalim dijelovima Hercegovine također ih je vrlo malo. Oni koji se spominju, popisani su u nahijama sjeverne Hercegovine:

---

⁵⁸⁹ K. JURIŠIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području*, 233.

⁵⁹⁰ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 150.

Goražde, Soko, Konac Polje, Nevesinje, Bistrica i Dubšica. Među poljoprivrednom rajom u nahijama južne Hercegovine u spomenutom popisu popisana su dva kućedomaćina muslimana, i to u selu Fatnica u nahiji Dabar.⁵⁹¹

Poimenični defter sandžaka Hercegovine pisan je 1475./1477. godine. I on također govori o vrlo niskom postotku prihvaćenosti islama u ovim krajevima. Od popisa 1469. pa do 1477. zabilježena su još dvojica novih muslimana Iljas i Hizir koji su živjeli u selu Žabica u nahiji Ljubinje.⁵⁹² Osim spomenute dvojice poimenični popis spominje još muslimana Iljasa u selu Donja Bitunja, trojicu muslimana posjednika tapija u selu Fatnica u nahiji Dabar te šest u nahiji Blagaj, i to u selu Varoš.⁵⁹³ Inače, prema Muliću, u cijelom Hercegovačkom sandžaku islam je do tada prihvatilo „svega 49 starosjedilaca, od kojih su dvojica bili iz reda sitnog i srednjeg plemstva, a 47 iz reda zemljoradničke raje“.⁵⁹⁴

S obzirom na stanovništvo popisano u vlaškom statusu postotak prihvaćenosti islama u ovim prvim godinama osmanske vladavine bio je neznatan. U sumarnom popisu iz 1468./1469. spominje se samo Ibrahim sin Vranešev koji je postao spahija i uživao timar u okolici Goražda i Foče.⁵⁹⁵ U popisu Hercegovačkoga sandžaka 1477. godine nije zabilježen ni jedan vlaški starješina koji je prihvatio islam, a od svih vlaha popisanih samo je šest vlaških kućedomaćina i dva neoženjena prihvatilo islam.⁵⁹⁶ Nijedan od tih vlaških domova nije se nalazio na području nahija jugoistočne Hercegovine.

Početak 16. stoljeća počinje vrijeme pojačane islamizacije. Iz toga vremena postoje i svjedočanstva koja govore o velikom prihvaćanju islama. Monah Marko Trebinjac zabilježio je 1509. godine, da „[...] i mnogi nemučeni ni od koga odstupiše od pravoslavlja i pristaše

⁵⁹¹ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 61; J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 153.

⁵⁹² Iz sumarnom popisu zabilježeno je da im je 26. 9. 1473. dan timar Vukića Petkovića koji je obuhvaćao sela Dragović u nahiji Viduška i sela Prisojna Barnos i Žabica u nahiji Ljubinje. *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 151. U poimeničnom popisu popisani su kao uživateli čifta u selu Žabica u nahiji Ljubinje. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 475.

⁵⁹³ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 403. 420. 459.

⁵⁹⁴ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 156.

⁵⁹⁵ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 142-143.

⁵⁹⁶ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 158.

uz njihovu vjeru“.⁵⁹⁷ Slično su pisali i pop Vuk iz Sarajeva i prepisivač Psaltira u manastiru sv. Trojice u Pljevljima. Pop Vuk je pisao 1516. godine: „Tada u te dane u toj zemlji bješe veliko umnoženje agarjenskih čeda, a pravoslavne vjere hristianske u toj zemlji veliko umanje“.⁵⁹⁸ Prepisivač Psaltira u manastiru sv. Trojice, čije je prepisivanje dovršeno 1517. godine, pisao je: „[...] v' meste Vr'hubos'n'ju rekodem' Saraevu. Togda bo v' tie dni, v' toi zemli beše velikoe umnoženie agaren'skih' čed', a pravoslavnie vjere hristianski v'tažde zemli veliko umalenie“.⁵⁹⁹ Premda sva tri izvora pišu o prihvaćanju islama od pravoslavnih a posljednja dvojica i o prihvaćanju islama u Bosni i Vrhbosni, odnosno Sarajevu, nema sumnje da se to može analogno primijeniti i na katolike, između ostalih i na one koji su živjeli na prostoru jugoistočne Hercegovine. U vrijeme kad su pisani ovi „spomenici“, prema osmanskim izvorima i u Hercegovini je primijećeno pojačano prihvaćanje islama. Premda osmanski porezni popisi, *defteri*, ne mogu poslužiti kao egzaktni podaci iz kojih se može dobiti točan broj onih koji su prihvatili islam jer su oni popisivali posjednike *tapija* (pravni dokument kojim se potvrđuje i dokazuje pravo uživanja određenih gospodarskih resursa koji podliježu oporezivanju) a ne stvarne obrađivače zemlje, ipak mogu poslužiti kao dokaz većeg prihvaćanja islama tijekom 16. stoljeća. Naime, muslimani su mogli imati po više *tapija*, odnosno posjeda, te su također *tapije* na zemlju mogli imati i oni koji su živjeli u gradovima, a da uopće nisu obrađivali zemlju. Nije također bilo nemoguće da su oni koji su bili posjednici *tapija* i oni koji su obrađivali zemlju bili u nekom srodstvu te su zbog manjeg poreza „rođaci“ muslimani pred osmanskom državom istupali kao formalne platiše poreza dok su stvarni obrađivači i platiše bili kršćani.⁶⁰⁰

U „zbirnom“ popisu Hercegovačkoga sandžaka 1519./1520. godine od ukupno 11 640 posjednika *tapija*, 7476 ili 64,3 % bili su nemuslimani, a 4164 ili 35,7 % bili su muslimani.⁶⁰¹ S obzirom na vlahe

⁵⁹⁷ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 118.

⁵⁹⁸ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 119.

⁵⁹⁹ Citirano prema: D. MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 512.

⁶⁰⁰ Ovakvo tumačenje osmanskih poreznih popisa – *deftera* dao mi je prof. dr. Nenad Moaćanin u usmenom razgovoru u Sarajevu 16. listopada 2016. godine.

⁶⁰¹ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 160. Mulić pogrešno navodi da su 4164 muslimanske kuće bile 18,2 % muslimana. *Ondje*.

Hercegovačkoga sandžaka, koji su također popisivani 1519./1520. godine po kadilucima ili kazama, bez Pljevalja u cijelom sandžaku je bilo 9017 poreznih obveznika i od toga su samo 334 bila muslimana, tj. 3,7 %. U kadiluku Foča, kojem su tada pripadale nahije Blagaj, Burmazi, Dabar, Dubrava, Gabela, Ljubinje, Nevesinje, Popovo i Viduška, postotak prihvaćenosti islama prema popisu poreznih obveznika bio je još manji, svega 2,4 %.⁶⁰² Od 1520. do 1585. godine dogodio se najveći obrat. Brojke koje su 1520. godine vrijedile za kršćane, 1585. godine vrijedile su za muslimane i obratno. Prema opširnom popisu Hercegovačkoga sandžaka iz 1585. godine od ukupno 19 485 posjednika tapija iz statusa raje, muškaraca oženjenih i neoženjenih, 16 519 bilo je muslimana a tek 2966 kršćana, što bi u postocima značilo 84,8 % muslimana i 15,2 % kršćana.⁶⁰³ U nahijama koje su pokrivale prostor jugoistočne Hercegovine postotak je izgledao ovako: Blagaj 84 %, Dabar 85 %, Ljubinje 82 %, Viduška 73 %, Trebinje 12 %, Popovo 12 % i Bobani 6 %.⁶⁰⁴ Stanovništva popisanog u vlaškom statusu bilo je prema Mulićevu izračunu 1585. u cijelom sandžaku 12 859 domaćinstava. Od toga je 10 510 ili 81,7 % bilo kršćanskih i 2349 ili 18,3 % muslimanskih kućedomaćina.⁶⁰⁵ Ahmed Aličić procjenjuje na temelju nepotpunih popisa da je postotak stanovništva popisanog u vlaškom statusu koje je prihvatilo islam išao „približno 35 % ukupne vlaške populacije u Hercegovini, i to na području tzv. Donjih vlaha, odnosno između rijeke Neretve i Ljubinja“.⁶⁰⁶

Na temelju gore iznesenih činjenica može se zaključiti da je proces prihvaćenosti islama bio kudikamo manji u nahijama koje su graničile s Dubrovačkom Republikom. U nahiji Popovo i Trebinje taj postotak je bio 12 % a u nahiji Bobani samo 6 %. Osim toga u svim nahijama jugoistočne Hercegovine, osim u dijelu nahije Popovo, sve do kraja 16. stoljeća veoma je malo stanovništva popisanog u statusu raje.

⁶⁰² J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 162.

⁶⁰³ Ahmed S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 40 (1991.), 187-188; Ahmed S. ALIČIĆ, „Širenje islama u Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41 (1991.), 69.

⁶⁰⁴ A. S. ALIČIĆ, „Širenje islama u Hercegovini“, 69.

⁶⁰⁵ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 163.

⁶⁰⁶ A. S. ALIČIĆ, „Širenje islama u Hercegovini“, 70.

Uglavnom je tu živjelo stanovništvo popisano u vlaškom statusu.⁶⁰⁷ Imajući to u obziru, kao i to da u osmanskim defterima nisu popisivani kućedomaćini, odnosno egzaktno oni koji su obrađivali zemlju nego posjednici tapija, ukupan broj islamiziranih bio je dosta manji nego što na prvi pogled predočuju gore navedene brojke.

Na osnovi osmanskih popisa ne može se utvrditi koliko je stanovništva koje je prihvatilo islam bilo katoličkoga a koliko pravoslavnoga. S pretpostavkom, koja ima svoje povijesno utemeljenje, da je većina poljoprivrednoga stanovništva koje je bilo domicilno prije Osmanlija pripadalo katoličkom svjetonazoru i na temelju osmanskih popisa koji pokazuju da je upravno ta grupa stanovništva u većem postotku prihvatila islam, može se opravdano smatrati da je većina stanovništva koje je prihvatilo islam bilo katoličko.

O prelascima katolika na islam u 16. stoljeću govore i izvori katoličke provenijencije koji su nastali uglavnom krajem 16. i početkom 17. stoljeća. Talijanski isusovac Julije Mancinelli, koji je obilazio krajeve uz dubrovačku granicu pod vlašću Osmanlija, 1575./1576. zabilježio je: „Našao sam da su Turci, tj. otpadnici iz ovih mjesta (podložnih Turcima) krštavali tajno svoju djecu, vjenčavali se pred svećenikom, i blagoslivljali grobove svojih umrlih na kršćanski način, jer su mnogi od njih ostali u duši kršćani, te su samo zbog nekih njihovih materijalnih interesa prihvatili na izvanjski način ovu sektu.“⁶⁰⁸ Izvori nastali u 17. stoljeću uglavnom su općeniti i ograničeni su na uže područje uz Dubrovačku Republiku, odnosno na područje Žurovića, Popova, Zažablja (Graca). Josip M. Buonaldi, dominikanac iz Zadra, misionar u Trebinjskoj biskupiji, izvijestio je Kongregaciju Propagande 16. lipnja 1644. da su u spomenutoj biskupiji „mnogi zbog nedostatka svećenika, prešli na grčki obred, a drugi su se poturčili.“⁶⁰⁹ Isti je misionar uputio drugi izvještaj Propagandi točno mjesec dana kasnije o prilikama u Trebinjskoj biskupiji. U župi Gradac, kojoj je pripadalo 26 sela,

---

⁶⁰⁷ A. S. ALIČIĆ, „Širenje islama u Hercegovini“, 68.

⁶⁰⁸ „Trovò che i Turchi, cioè rinegati di quei Paesi (alli Turchi soggetti) facevano occultamente battezzare i loro figliuolli, celebrare le nozze dal Curato, et benedire le sepolture di loro muorti al modo cristiano, essendo la maggiore parte di loro restati d'animo christiano, solamente per certi loro interessi delle robbe presa quella setta nell'esteriori.“ G. MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, 170.

⁶⁰⁹ „[...] molti de'quali per mancanaza del Sacerd.^{te} sono passati al rito Greco, et altri fattisi Turchi“. J. M. Buonaldi Kongregaciji Propagande 16. 6. 1644., AP, SOCG, vol. 127, f. 155r.

naseljenih „turcima“, katolicima i pokojim „raskolnikom“, bilo je do 150 i više katoličkih obitelji. U Popovu je živjelo više od 157 katoličkih obitelji među „turcima i raskolnicima“, međutim, kako piše Buonaldi, tamo je sigurno nedostajalo „više od četvrtine katolika, koji su prešli na raskolnički obred, drugi su poturčeni“.⁶¹⁰ Propaganda je obavijestila biskupa Dominika Andrijaševića 14. travnja 1628. da je njegov upit, što činiti u slučaju „Turkinja, koje bi željele tajno ostati kršćanke“ upućen Svetom Oficiju i da će na odgovor morati pričekati.⁶¹¹ Premda taj podatak dolazi s kraja 20-ih godina 17. stoljeća, opravdano je pretpostaviti da je takvih slučajeva bilo i više s obzirom na masovnost prelaska na islam u 16. stoljeću. Izvještaj nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine vrijedan je dokument koji govori o prijelazu ovdašnjih katolika na islam. Govoreći o muslimanskim obiteljima koje je te godine popisao na području Trebinske biskupije, za većinu njih kaže da su nekad bile katoličke. Izrazi „nekad“, ili „koje su se već davno odmetnule“ upućuje na prijelaze koji su se najvećim dijelom dogodili u 16. stoljeću jer u 17. i početkom 18. stoljeću nekih velikih prijelaza na islam nije bilo. Na području Dubrava izvjestitelj je te godine zabilježio 32 muslimanske obitelji za koje kaže: „Spomenute turske obitelji [...] po sjećanju starih koji još uvijek žive, bile su najvećim dijelom katoličke.“⁶¹² Na Bačniku je zabilježio 16 muslimanskih obitelji koje su „nekad bile katoličke“, u Kruševu 6 „koje su se odmetnule“, a u Bjelojevićima, Čeljevu i Šumcu 120 „koje su se odmetnule već dugo vremena unazad“.⁶¹³

⁶¹⁰ “In questo luoco di Gradaz vi sono 26 Casali habitati da Turchi, e Catholici, e pochi Schismatici che arivano à 150, e più Case Carholiche, [...]. A questo luoco di Gradaz è congionata la contrada di Povovo d.^{to} piena di Casali in crica ..7 trà Turchi, e Scismatici, e de’ Catholici più di 157 [...], in q.^o luoco certo manca più della 4^a p[ar]te dei Catholici passati allo Scismat.^{co} rito, altri fatti Turchi.“ J. M. Buonaldi Kongregaciji Propagande 16. 7. 1644., AP, SOCG, vol. 127, 161r.

⁶¹¹ „Quanto alli casi de’matrimonii, de’Battesimi, e delle Turche, che vorrebbero essere Christiane occulte, si sono rimesse al Santo Ufficio, e da quello ella dovrà attender la risposta.“ Kongregacija Propagande biskupu Andrijaševiću 14. 4. 1628., M. JAČOV, *Spisi Kongregacije za Propagandu vere u Rimu o Srbima*, 93.

⁶¹² “Le sud.^{te} famiglie Turche [...] à memoria dei vecchiandi ancor viventi in maggior parte sono state cattoliche“. Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 632v.

⁶¹³ „In Bacnick trovò: [...] Famiglie ottomane state olim cattoliche ... 16; In Crusevo trovò: [...] Famiglie ottomane rinegate ... 6; In Bieloevichi, in Ceglievo, et in Sciumaz, ha trovate: [...] Famiglie Turche rinegate da lungo tempo à dietro ... 120.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, 632v. 633v.

U vrijeme osmanskih osvajanja mnogo je stanovništva ovih krajeva napustilo svoja ognjišta i potražilo utočište u susjednim kršćanskim zemljama. Isto su činili i njihovi svećenici. Odlaskom svećenika oni koji su ostali na područjima pod osmanskom vlašću, ostali su bez duhovne potpore ali i definitorne točke svoje pripadnosti, tako da je s vremenom u okružju osmanske islamske države slabila i njihova svijest o vrijednosti pripadanja kršćanstvu, što je pogodovalo promjeni vjere, u ovom slučaju prihvaćanju islama. Kad analiziramo koji su prostori jugoistočne Hercegovine, odnosno nekadašnjeg istočnohumskog i trebinjskog područja na kraju 16. stoljeća zadržali kršćansku većinu ili barem veću prisutnost kršćanstva, vidimo da su to bili prostori nahija Popovo, Trebinje i Bobani te prostor uz rijeku Neretvu gdje je kroz 16. stoljeće zabilježena stalna prisutnost kako katoličkog, tako i pravoslavnog svećenstva.⁶¹⁴ Duhovnu zapuštenost vjernika kao jedan od glavnih uzroka prelaska na islam navodi i apostolski vizitator Petar Masarechi 1624. godine. On piše da je mišljenja „da mnogi koji su se još sjećali hereza, osim toga nedovoljno čvrsti u vjeri, dolaskom Turaka u Bosnu, lakše su prihvatili muhamedanstvo kako bi imali neku slobodu“. Ovom razlogu on također dodaje i nebrigu fratara.⁶¹⁵

2.2.2 Materijalno-egzistencijalni uzrok

Uz nedostatak svećenika kao definitorne točke pripadnosti kršćanstvu presudnu ulogu u prihvaćanju islama imala je i materijalno-egzistencijalna dimenzija. Ona se može podijeliti u više točaka:

- a) Želja za očuvanjem dobara, odnosno za usponom na društvenoj ljestvici

---

⁶¹⁴ Isto se događalo i u drugim krajevima. Proučavajući širenje islama u sjeveroistočnoj Bosni, Adem Handžić je zaključio: „Primjetan je utjecaj kršćanskih kulturnih ustanova, tj. da je u područjima katoličkih samostana procent muslimanskog stanovništva bio manji.“ Adem HANDŽIĆ, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 42-43 (1995.), 128. Za neke dijelove Hercegovine: A. S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, 133.

⁶¹⁵ Krunoslav DRAGANOVIĆ, „Izvjeshće apostolskog vizitatora Petra Masarecchija o prilikama kato. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni god. 1623. i 1624.“, *Starine JAZU* 39 (1938.), 45.

Kao i u ostalim krajevima pod osmanskom vlašću i na području jugoistočne Hercegovine bilo je onih koji su zaželjeli prelaskom na islam sačuvati svoje baštine ili zadobiti nove uključujući se u osmanske vojne postrojbe te ujedno time i u osmanski feudalni sustav.⁶¹⁶ Nerijetko su takvi za sobom povlačili cijelu obitelj, rodbinu pa i selo. Prema defteru iz 1477. godine u Hercegovačkom sandžaku bio je samo jedan ziamet, i to onaj Heraka Vraneša i 52 spahijska timara od kojih je 14 bilo u rukama spahija kršćana.⁶¹⁷ U popisu 1519./1520. godine u Hercegovačkom sandžaku popisano je 9 ziameta i 331 spahijski timar. Svih 9 ziameta bilo je u rukama muslimana među kojima dva u rukama kršćana koji su prihvatili islam, a to su bili sin spahije Krajičina, Ahmed te Muhamed-beg Borovina. Među timarnicima bilo je 20 kršćana te trojica koja su uživala timare zajedno s muslimanima. Među ostalih 308 timarnika „upada u oči znatan broj kršćana spahija koji su prešli na islam“. S obzirom na čuvare tvrđava „nema nijednog kršćanina, a broj domaćih islamiziranih ljudi među posadnicima je porastao“.⁶¹⁸ Ukidanjem vlaških povlastica 1528. godine Osmanlije su vlaške starješine, da bi ih razdvojili od raje, proglasili spahijama. Oni nisu dobivali nove timare, nego su zadržavali svoje baštine koje su i prije uživali.⁶¹⁹ To je također vrijeme u kojem se osmanska vlast zbog svojih strateških razloga - daljnjih osvajanja prema zapadu - nastojala riješiti kršćana u vojnim postrojbama. Ovi su procesi doprinijeli tome pa je dio vlaških starješina prihvatio islam. U osmanskim popisima toga vremena pojavljuje se zanimljiva pojava „da je bilo džemata u kojima su katunari bili muslimani, a nije bilo u njim nijednog drugog muslimana“.⁶²⁰ U popisu vlaha 1585. godine, od ukupno 202 katunara u Hercegovačkom sandžaku njih su 20 ili 9,95 % bili muslimani.⁶²¹

---

⁶¹⁶ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 109; A. S. ALIČIĆ, „Širenje islama u Hercegovini“, 71; Nedim FILIPOVIĆ, „Islamizacija u Bosni i Hercegovini: Temeljna pitanja“, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini* (Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2005.), 46.

⁶¹⁷ N. FILIPOVIĆ, „Južnoslavenske zemlje pod turskom vlašću u vrijeme uspona turske moći“, 117.

⁶¹⁸ N. FILIPOVIĆ, „Južnoslavenske zemlje pod turskom vlašću u vrijeme uspona turske moći“, 131.

⁶¹⁹ N. FILIPOVIĆ, „Južnoslavenske zemlje pod turskom vlašću u vrijeme uspona turske moći“, 136.

⁶²⁰ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 161.

⁶²¹ J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 161.

U popisu spahija Bosanskog sandžaka 1525. pred Mohačku bitku upisano je 57,83 % spahija bez oznake podrijetla, 3,25 % je potjecalo iz dalekih krajeva Carstva, 31,57 % ili njih 971 nosilo je oznaku Bosna te 7,35 % ili 226 oznaku Hrvat. Za ove posljednje dvije skupine, označene kao „Bosna“ i „Hrvat“ N. Moaćanin smatra da se očito radilo o dragovoljcima islamiziranim u prvoj ili drugoj generaciji te da je tu riječ o „lokalnim spahijama“ koji su primili islam da bi sačuvali svoje baštine ili da bi se uključivanjem u osmansko-spahijski sustav domogli boljeg statusa. Osobito je to, smatra on, primjetno na primjeru oznake „Hrvat“ koja se u to vrijeme u osmanskim kancelarijama odnosila na točno određen prostor, i to onaj između Cetine i Zrmanje u Hrvatskoj, te možda, ali u krajnjem slučaju na dio Like. Ti su krajevi došli pod osmansku vlast koju godinu prije te „nije vjerojatno da su se u dvije-tri godine (Knin je pao 1522.) dospjeli negdje toliko odlikovati da dobiju za to timare“.⁶²² Kad Moaćaninovu analizu primijenimo na broj timara u Hercegovačkom sandžaku 1520. godine, a njih usporedimo s brojem timara 1477. godine, doći ćemo do istoga zaključka. Kao što je već spomenuto 1477. godine Hercegovački sandžak je imao 1 ziamet i 52 spahijska timara, 1520. godine 9 ziameta i 331 spahijski timar. Da su se ziameti i timari dijelili po principu iz 1477. godine, Hercegovački sandžak bi se trebao za tih četrdesetak godina proširiti 6 do 7 puta. Međutim, sandžak se u spomenutom vremenu proširio samo na Imotsku krajinu i Makarsko primorje. Očito se ovdje radilo o usitnjavanju spahijskih timara, odnosno o uključivanju u spahijsko-timarski sustav domaćega stanovništva kojemu su njegove baštine priznate kao timar. Velik broj, zapravo većina sitnih timara primjetna je i u Katastarskom popisu iz 1585. godine. Broj ziameta bio je „relativno malen“.⁶²³

U prilog ovakvu razmišljanju idu Kuripešićevo i Mancinellijevo svjedočanstvo. Kuripešić, pišući o kršćanima u Bosni, kaže da ih je „turski car“ ostavio u njihovoj vjeri samo da mu obrađuju zemlju „izuzev onih koje mladost i lakomost navode da se poturče“.⁶²⁴ Uz „mladost i lakomost“ uvijek se veže želja za avanturom i materijalnim probicima koji su se mogli ostvariti uključivanjem u osmanske vojne postrojbe, tj. timarsko-spahijski sustav. Mancinelli, susrećući se s

⁶²² N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 104-105.

⁶²³ A. S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, 133.

⁶²⁴ B. KURİPEŠIĆ, *Putopis kroz Bosnu*, 26.

„Turcima“ u krajevima blizu dubrovačke granice, piše da je većina njih u duši ostala kršćani te su samo na izvan muslimani, i to „zbog nekih njihovih materijalnih interesa“.⁶²⁵ Njihovi materijalni interesi, premda Mancinelli ne navodi koji su, mogli bi biti zadržavanje baštine, odnosno uključivanje u timarsko-spahijski sustav.

- b) Teško materijalno stanje podložnoga stanovništva - nemogućnost plaćanja poreza

Porezna opterećenja podložnog kršćanskog stanovništva pod osmanskom vlašću u 16. stoljeću nisu bila tako tegobna kao u kasnijim stoljećima, ali je ipak podložnom poreznom obvezniku prelazak na islam značio veliko olakšanje. Prelaskom na islam kršćanin je bio oslobođen glavarine (*džizije*), plaćao je „manju zemljarinu, manje globe, manju svadbarinu i još po koju sitnu daću manje“.⁶²⁶ Prema računanju N. Moačanina u Bosni je seljak prijelazom na islam, promatrano u novčanom vidu, plaćao 45 %, a u najboljem slučaju 25 % manji porez, međutim, „kako je, uz razmjerno nisku proizvodnju žitarica *per capita* u bosanskim selima, gotovo sigurno da većina domaćinstava nisu [bili] ozbiljni proizvođači, onda je izglednije da je njihov slučaj bliži *prvome* navedenom postotku negoli drugom“.⁶²⁷ S obzirom na poljoprivrednu raju u Hercegovini, vjerojatno je bilo isto ako ne i gore jer je Hercegovina, što se tiče plodnih oranica, mnogo siromašnija od Bosne. K tomu treba imati u vidu da je jugoistočna Hercegovina kroz gotovo cijelo vrijeme osmanske vladavine nemirno područje. Na njezinim su se granicama u 16. stoljeću vodili ratovi s Mlečanima koji su sigurno imali odjeka i u unutrašnjosti. Njezin prostor također je bio česta meta uskočkih provala i pljački te osveta s osmanske strane, što je uvelike otežavalo gospodarski život ovdašnjeg stanovništva. Osim ratova, uskočkih, odnosno hajdučkih provala i osmanske pljačke i glad je bila jedna od pošasti koja je češće pohađala ove krajeve tako da je vrlo upitno je li poljoprivrednik svojom proizvodnjom mogao zadovoljiti potrebe potražitelja. U uvjetima života kad su Carstvo i spahije tražili svoje, a seljak nije mogao ispuniti njihova potraživanja, jedna od mjera spašavanja „golog života“ bila je prihvaćanje islama što mu je

---

⁶²⁵ G. MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, 170.

⁶²⁶ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 109-110.

⁶²⁷ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 110.

omogućivalo barem egzistencijalni opstanak. Za 16. stoljeće kada je islamizacija bila najveća izravna svjedočanstva o toj pojavi s područja jugoistočne Hercegovine nisu zabilježena, ali u kasnijim stoljećima, kada katolički izvjestitelji počinju pisati svoja izvješća, bio je jedan od glavnih razloga prelaska na islam. Trebinjsko-mrkanski biskup Ante Righi 1703. godine piše da su trojica katolika i više pravoslavaca prihvatili islam jer nisu mogli platiti glavarinu.⁶²⁸ Biskup Bunić 1730. godine, govoreći o katolicima u Dubravama koji su prihvatili islam, također navodi isti razlog.⁶²⁹ Nadbiskup Andrijašević 1733. godine spominjući jednu obitelj na Zelenikovcu koja je prihvatila islam kaže da su to učinili zbog nemogućnosti plaćanja glavarine.⁶³⁰ Kad biskup Tudišić 1754. godine spominje katoličku obitelj u Stocu koja je prihvatila islam te poslije pobjegla na mletački teritorij, navodi da su to učinili jer nisu mogli platiti porez glavarinu.⁶³¹ Toma, nadbiskup Sofije, koji je obavio vizitaciju Trebinjske biskupije 1759. godine, piše da je nekoliko obitelji prihvatilo islam jer više nije moglo podnositi turska opterećenja.⁶³²

Stanovništvo popisano u vlaškom statusu, koje je na području jugoistočne Hercegovine bilo brojno, nije toliko osjećalo ovaj pritisak jer se njihov izvor prihoda temeljio više na stočarstvu nego na poljoprivredi. Budući da su bili pokretni, mogli su se bolje snalaziti za izvore hrane kako za sebe, tako i za stoku. Uz to, njihova porezna davanja

⁶²⁸ „[...] molti di questi e precisamente tre cattolici e diversi scismatici della diocesi, si sono fatti Turchi per non haver avuto donde pagare il detto tributo.” Biskup Righi Kongregaciji Propagande 24. 10.1703., AP, SOCG, vol. 547, f. 377r.

⁶²⁹ „[...] e qualche volta avviene, che arrivando i figlioli all'età di pagare il testatico, sono lasciati dai Padri medesimi di redimersi dall'aggravio, col rinunziare al Santo Battesimo.” Biskup Bunić Kongregaciji Propagande 8. 6. 1730., AP, SOCG, vol. 668, f. 574r.

⁶³⁰ „In q[ue]sto casale habitava anche la quinta famiglia cattolica, che impoverita non habbi da dove pagare il tributo testatico, si fece Turcha.” Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 634v.

⁶³¹ „Cattolici di Pechina [...] anno cooperato a porger l'aiuto ad un Catolico, che da un anno adietro con quattro figli maschi, e la consorte aveva abbracciato il maomettismo dimorando in Stolaz, per non aver avuto il modo di pagare li tributi testatici.” Biskup Tudišić Kongregaciji Propagande 30. 11. 1754., AP, SOCG, vol. 760, f. 308v.

⁶³² „[...] parecchi cattolici si sono fatti Turchi, regger non potendo più alle gravezze di cui erano incaricati, come Cristiani.” Sofijski nadbiskup Toma Kongregaciji Propagande 4. 7. 1759., AP, SOCG, vol. 785, f. 144r.

u 16. stojeću bila su kudikamo manja nego kod poljoprivrednoga stanovništva. Promjene u oporezivanju „vlaškog stanovništva“ 30-ih godina 16. stoljeća dovela su i njih u nezavidan položaj što je izazvalo iseljavanja i veći postotak prihvaćanja islama premda ne u tolikoj mjeri kao kod poljoprivrednoga stanovništva.

c) Prelazak u grad i utjecaj grada na njegovu okolicu

Gradovi su u Osmanskom Carstvu imali specifičan položaj. Kako su uglavnom bili naseljeni muslimanskim stanovništvom, osmanska je država u njima nalazila čvrst oslonac svoje vlasti a služili su i kao poluga gospodarskog razvitka pojedinog kraja. Kako bi poticala razvitak gradova i gradsku gospodarsku djelatnost, osmanska je država gradsko stanovništvo oslobađala redovitih i izvanrednih poreznih nameta. Gradsko stanovništvo bilo je oslobođeno rajinskih poreza jer nije obrađivalo zemlju, ali su također i zanatstvo i trgovina bili oslobođeni poreza jer su smatrani granama od posebnog interesa za državu. Što se tiče zanatstva i trgovine, plaćala bi se samo neka tržna taksa prilikom prodaje proizvoda. Za stanovništvo pojedinoga kraja prelazak u grad značio je veliko porezno rasterećenje.⁶³³ Gradom, odnosno kasabom bi se postajalo voljom države. Da bi neko mjesto postalo kasaba, trebalo je ispuniti tri uvjeta: 1. stalno naseljeno muslimansko stanovništvo, barem jedan džemat; 2. najmanje jedna džamija u kojoj bi se obavljale molitve; 3. tjedni pazarni dan.⁶³⁴ Prema Filipoviću stanovnici kasabe bili su isključivo muslimani, a za dio grada u kojem su živjeli nemuslimani primjenjivao bi se i dalje naziv *varoš*. Stanovnici varoši, kršćani, nisu uživali povlastice kasabe i „upravo takva diskriminacija bila je jedan od vrlo važnih poticaja širenju islama u gradu, jer su mnogi ambiciozni i napredni hrišćani htjeli da iskoriste prosperitet grada i prednost urbane sredine.“⁶³⁵ Prema Handžiću oslobađanje od poreza bilo je uvjetovano „gradskim profesijama (zanatstvo, trgovina), a rajinski

---

⁶³³ N. FILIPOVIĆ, „Islamizacija u Bosni i Hercegovini: Temeljna pitanja“, 49; A. HANDŽIĆ, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, 131. A. S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, 126.

⁶³⁴ A. HANDŽIĆ, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, 131.

⁶³⁵ N. FILIPOVIĆ, „Islamizacija u Bosni i Hercegovini: Temeljna pitanja“, 49.

status obradom zemlje, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, [...]. Po tome principu, i kršćansko stanovništvo koje je bilo pravo gradsko, zanatlijsko i stanovalo u muslimanskom dijelu grada bilo je uklopljeno u esnafske organizacije i uživalo povlastice gradskog stanovništva, isto kao i muslimansko.⁶³⁶ Bez obzira na tu mogućnost koju ističe Handžić činjenica je da su veliku većinu gradskog stanovništva činili muslimani. Ono, prema Handžiću, nije nastalo u tolikoj mjeri prelaskom na islam zatečenog varoškog stanovništva „jer su zatečene varoši bile i sitne i malobrojne“, nego uglavnom doseljavanjem okolnog domaćeg stanovništva posebice seoskih zanatlija „kod kojih je vidljivo kršćansko podrijetlo“. Kršćansko podrijetlo se, kako piše, moglo utvrditi „obično za tri četvrtine popisano stanovništva“.⁶³⁷ N. Moaćanin o tom fenomenu piše: „Nisu rijetki ni seljaci i općenito socijalno niže rangirane osobe što prijelazom u grad i na neko gradsko zanimanje istodobno mijenjaju vjeru i tako se uklapaju u novu sredinu s izgledima za olakšice financijske naravi i poslovni uspjeh.“⁶³⁸

Na području jugoistočne Hercegovine do kraja 16. stoljeća status kasabe dobili su samo Blagaj i Gabela.⁶³⁹ Počitelj je imao status varoši.⁶⁴⁰ Stolac, Ljubinje i Trebinje, koji su u 16. stoljeću popisivani kao sela ili nikako, status gradskih naselja dobivaju tek u kasnijim stoljećima.

Prema katastarskom popisu sandžaka Hercegovine 1585. u kasabi Blagaj popisana su 84 kućedomaćina i svi su bili muslimani.⁶⁴¹ Uz kasabu Blagaj popisana je i varoš Blagaj s Podgrađem u koji je spadala i Topčibašina mahala. U varoši Blagaj s Podgrađem popisano je

⁶³⁶ A. HANDŽIĆ, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, 131.

⁶³⁷ A. HANDŽIĆ, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, 129.

⁶³⁸ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 105.

⁶³⁹ Blagaj: *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. 2, dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. ALIČIĆ (Sarajevo: Dobra knjiga, 2014.), 114-123; A. S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, 163. Gabela: Mulić na osnovi popisa vlaha kaze Nevesinje koji je nastao oko 1585. ili nešto poslije. J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 303-304. 334.

⁶⁴⁰ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. 2, 162.

⁶⁴¹ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. 2, 114-115. A. S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, 163.

5 oženjenih i 10 neoženjenih muslimana. Popisani su također i oni koji su uživali vinograde, zemine (obrađiva zemljišta različitih veličina) te hajmani (stočari koji su obrađivali dio zemlje). Svi vinogradi, a bilo ih je 18, bili su u rukama muslimana, kao i zemini kojih je bilo 3 i jedna mlinica. Među hajmanima kojih bilo 20 jedino je, i to vjerojatno, „udovica Dragičeva“ bila kršćanka.⁶⁴² U Topčibašinoj mahali popisano je 12 oženjenih i 24 neoženjena muslimanska kućedomaćina. Također kao i u slučaju varoši Blagaj popisani su vinogradi, zemini, mlinice i ribnjaci. Svi vinogradi, zemini, mlinice i ribnjaci bili su u rukama muslimana. Među hajmanima može se naći pokoji kršćanin.⁶⁴³ Kasaba Gabela je imala dvije mahale, jednu očito na Gabeli koja se zvala mahala džamije Ćejvan-bega i druga u Višićima i zvala se mahala Mesdžida hadži-Hasana. Kasaba Gabela, odnosno mahala džamije Ćejvan-bega je imala 60 kuća od kojih su 24 bile kršćanske, a mahala Mesdžida hadži-Hasana 14 kuća koje su izgleda sve bile muslimanske.⁶⁴⁴ Prema spomenutom katastarskom popisu u varoši Počitelj popisano je sve skupa 20 poreznih obveznika: posadnika tvrđave (4), čiftova (1), neoženjenih poreznih obveznika (5/6) i posjednika vinograda (9). Od svih nabrojanih samo je jedan vinograd bio u ruci kršćanina „Milivoja, sina Radojevog“.⁶⁴⁵

Da je doista grad bio opasnost da kršćani zaniječu svoju vjeru, svjedoči trebinjsko-mrkanski biskup Anzelmo Katić u drugoj polovici 18. stoljeća kad su prijelazi na islam bili gotovo prestali. On zahvaljuje Božjoj providnosti što drži dalje od grada ovdašnje katolike „zbog

---

⁶⁴² *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. 2, 114-117.

⁶⁴³ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. 2, 117- 123; S. ALIČIĆ, „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, 163.

⁶⁴⁴ Mulić donosi malo drukčije brojke. On piše da je u mahali Ćejvan-bega bilo 60 muslimanskih kuća i 24 kršćanske a u mahali Mesdžida hadži-Hasana 29 muslimanskih kuća. J. MULIĆ, *Hercegovina*, II., 334. Kako sam u posjedu jednog pojednostavljenog neobjavljenog prijevoda popisa vlaha na koji se oslanja i Mulić, gore navedene brojke sam donio prema tome spisu. U njemu stoji: „Mahala džamije Ćejvan bega muteferrike degahi ali. Kasaba ima 60 kuća i zemina. Od toga su 24 kršćanina ostalo su muslimani i vakufski posjedi. Mahala Mesdžida Hadži Hasana poznato kao Višići. Ima 14. kuća“. *Pojednostavljeni rukopis prijevoda deftera vlaha Hercegovačkog sanždaka kaze Nevesinje između 1585. i kraja XV. stoljeća*.

⁶⁴⁵ *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. 2, 162.

---

odveć očitog spoticaja da zaniječu vjeru“.⁶⁴⁶

d) Ratni zarobljenici koji gotovo u potpunosti prihvaćaju islam

Jedan dio hercegovačkih muslimana sigurno potječe od kršćana ratnih zarobljenika.⁶⁴⁷ Egzaktne podatke za područje jugoistočne Hercegovine ne posjedujemo, ali ona sigurno nije bila iznimka u odnosu na druge krajeve. Ratni zarobljenici su bili dio ratnog plijena od kojih je dio išao sandžak-begu a dio spahiji. Osim toga zarobljenik je bio roba na prodaju koju je mogao kupiti svatko tko je imao novca. Zbog težine života, u kojima su se nalazili zarobljenici, jedini spas su mogli pronaći u prelasku na islam. Oslobođanje roba smatralo se, prema Kur'anu, kao „najveće Bogu ugodno djelo“.⁶⁴⁸ U Novom Pazaru su 1528. godine zabilježene 42 kuće oslobođenika koje su činile 7 % ukupnoga muslimanskog stanovništva, a iste godine u Sarajevu je zabilježeno 70 kuća oslobođenika, što je iznosilo 7,6 % ukupnoga muslimanskog stanovništva grada. U Sarajevu je 1570. zabilježeno 130 oslobođenih robova.⁶⁴⁹ Prema N. Moačaninu broj zarobljenika „koji gotovo u cijelosti prilikom oslobođenja prihvaćaju islam“ nije bio zanemariv.⁶⁵⁰

e) Devširma

Jedan je dio domaćega stanovništva svakako morao prihvatiti islam kroz *devširmu* (danak u krvi). U 16. stoljeću *devširma* je vršena više puta po našim krajevima. S. M. Džaja piše da je Bosna očima

---

⁶⁴⁶ „[...] è tiro dalla divina Provvidenza tener lontani dalle città i nostri fedeli a motivo dell'inciampo troppo manifesto di rinegare la Fede.“ Biskup Katić Kongregaciji Propagande 31. 12. 1779., AP, SOCG, vol. 857, f. 432r.

⁶⁴⁷ Ovdje ne razmatramo problematiku ratnih zarobljenika koji su odvedeni s područja jugoistočne Hercegovine prije konačnoga osmanskog zauzeća. Budući da su Osmanlije po jugoistočnoj Hercegovini ratovali više od jednog stoljeća, vjerojatno nije zanemariv broj hercegovačkih robova koji je negdje drugdje na prostoru Carstva prihvatio islam.

⁶⁴⁸ A. HANDŽIĆ, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, 130.

⁶⁴⁹ A. HANDŽIĆ, „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“, 130-131.

⁶⁵⁰ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 105.

zapadnih promatrača 16. stoljeća gledana kao Eldorado najboljih janjičara.⁶⁵¹ U vrlo rijetkim slučajevima kasnije bi se koji od njih, ne svojom voljom nego voljom Carstva, vraćao u svoj kraj te je njihov povratak, ako su još bili svjesni svoje prošlosti, sigurno značio prihvaćanje islama od preostale kršćanske rodbine. O takvu obliku prihvaćanja islama svjedoči vizitator Masarechi 1624. godine: „Od ove mladosti mnogi postaju veziri, paše, sandžaci, čauši, spahije, koji poslije privlače k sebi rodbinu čineći ih turcima.“⁶⁵² Očito je bilo slučajeva, vjerojatno ne mnogo, da bi neki od njih koji su ostajali u carskoj službi također povlačili za sobom svoju rodbinu. Takav slučaj zabilježen je u Dubrovniku. Neki češnegirbaša Ahmet je oslobodio nekoliko Dubrovčana kad su Osmanlije zauzele Rodos. Inače, ovaj Ahmet bio je sin nekoga Radića koji je bio rodом iz Jablanice. Radić je do 1523. bio u dubrovačkoj službi. Te je godine na sinov poziv otišao u Carigrad i prešao na islam.⁶⁵³

f) Avanie

Jedan od uzroka prihvaćanja islama mogle su biti i *avanie* (lat. iz ngrč. preko tur. *havan*) a radi se o ucjeni lažnom optužbom zbog napada na islam, a uzrok bi im mogao biti osobno poniženje, iznuđivanje novca i slično. Međutim, ovakvi „prelasci na islam u takvim okolnostima činili su beznačajni postotak u ukupnom broju konverzija“.⁶⁵⁴ Za područje jugoistočne Hercegovine nije nam poznat nijedan takav slučaj, što ne znači da ih nije bilo. Pitanje je je li ih imao tko zabilježiti!

g) Spašavanje od progona

Onaj koji je učinio neki zločin, mogao se spasiti od progona prihvaćanjem islama. Ovdje se radilo o pojedinačnim slučajevima tako da je vjerojatno postotak onih koji su prihvatili islam iz ovoga

---

⁶⁵¹ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 64.

⁶⁵² „Di questa gioventù moli riescono Viziri, Passe, Sangiacchi, Ciausci et Spahio(g) lani, i quali poi tirano a se il parentado con farli Turchi.“ K. DRAGANOVIĆ, „Izvjeshće apostolskog vizitatora Petra Masarechija“, 45.

⁶⁵³ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 130.

⁶⁵⁴ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 103.

razloga također vrlo malen. Međutim, takvih je slučajeva bilo. U vrijeme Mletačko-turskog rata 1499.-1502. godine neki je Živan Dmitrović zlostavljao dubrovačke trgovce. Dubrovčani su zbog toga pisali Ahmet-begu Hercegoviću i tražili da prekršitelj bude strogo kažnjen. Ahmet-beg im je odgovorio, „a za Živana što nam pisaste“, on nije mogao biti kažnjen jer se „poturčenjem oslobodio“.⁶⁵⁵ Slično se događalo i u kasnijim stoljećima. Neki je katolik s područja Trebinjske biskupije u samoobrani ubio drugog čovjeka i zbog toga je bio poslan na sud bosanskom paši koji mu je nudio oprost uz uvjet da prihvati islam.⁶⁵⁶ Takvih i sličnih slučajeva sigurno je bilo više. U prilog ovakvu razmišljanju govore „dubrovačke zabilješke“ o njihovim građanima koji su se spašavali od progona na području Republike bježanjem na područje Osmanskog Carstva gdje su prihvatili islam i tako spasili život. Krajem 16. stoljeća iz Dubrovnika je zbog nekoga krimena pobjegao njihov podanik Frano koji se nastanio u Novom i prihvatio islam. Dubrovčani su mu nakon bijega zaplijenili imovinu. Kad je Frano tražio imovinu nazad, njegovu zahtjevu nisu udovoljili. On je zatražio pomoć bosanskoga beglerbega koji je zaprijetio Dubrovčanima da će je on namiriti zapljenom kod dubrovačkih trgovaca ako mu je ne vrate. Isto je tako neki Lupi u 18. stoljeću, dubrovački podanik, zbog toga što je oteo tuđu ženu osuđen u Dubrovniku na smrt vješanjem. Spasio se bježanjem u Tursku gdje je prihvatio islam i uzeo ime Jusuf.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ T. POPOVIĆ, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, 30.

⁶⁵⁶ “Questi in sua difesa avendo amazzato un altro, ed avuto in forze dal Tribunale di Stolaz, ove nelle carceri ebbe i SS. Sacramenti da D. Pietro Bronzich, fu aviato al solito ad esser giudicato dal Bassa di Bosna, il quale offerse il perdono perchè abbracciasse la setta maomettana, volle più tosto morire che rinegare la S. fede.” Biskup Tudišić Kongregaciji Propagande 30. 6. 1744, AP, SOCG, vol. 734, 354v.

⁶⁵⁷ O dubrovačkim podanicima koji su prebjegli i prihvatili islam više u: Vesna MIOVIĆ-PERIĆ, *Na razmeđu: Osmansko-dubrovačka granica (1667-1806)*, 99-101, s pripadajućim bilješkama.

VI. SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I KATOLICI JUGOISTOČNE HERCEGOVINE

1. Srpska Pravoslavna Crkva i eparhija Zahumsko-hercegovačka pod osmanskom vlašću

O prilikama u Srpsko Pravoslavnoj Crkvi od smrti patrijarha Arsenija II. (1463.) do obnove Pećkog patrijarhata 1557. godine, vrlo malo se zna. Za to razdoblje jedan od poznatijih povjesničara srpskoga pravoslavlja Đoko Slijepčević kaže da „predstavlja najtamnije doba u istoriji Srpske pravoslavne crkve“.⁶⁵⁸ Ono u čemu se povjesničari srpskoga pravoslavlja uglavnom slažu, jest da je jedan dio prostora koji je bio pod jurisdikcijom srpskoga patrijarha, a odnosi se na južne eparhije i samu Peć, poslije 1455. godine, kad je Peć kao sjedište patrijarhata došla pod osmansku vlast, pripojen Ohridskoj arhiepiskopiji.⁶⁵⁹ Kad su ostali dijelovi Srpske Crkve pripojeni spomenutoj arhiepiskopiji, postoje različita mišljenja. Branislav Đurđev je mišljenja da je to bilo negdje u vrijeme Mohačke bitke 1526. godine. On piše: „Moglo bi se donekle usvojiti mišljenje, da je podvrgavanje srpske crkve Ohridskoj arhiepiskopiji izradio Ibrahim-paša, porijeklom Grk, od 1523. veliki vezir. Možda je na takvu odluku utjecalo i držanje nekih srpskih feudalaca pred Mohačku bitku, posebice bijeg Pavla Bakića i njegove braće u Ugarsku.“⁶⁶⁰ Nilević je, oslanjajući se uglavnom na

---

⁶⁵⁸ Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve. Knj. 1*, 277. Takva su mišljenja i neki drugi povjesničari. Nilević piše: „Položaj i razvoj Srpske pravoslavne crkve u vremenu od smrti patrijarha Arsenija II. (umro oko 1463. god.), pa do obnavljanja Pečke patrijaršije 1557. godine, poznati su nam još uvijek djelimično i u krupnim obrisima. Za ovaj period nedostaje veći broj izvorne građe koja bi osvijetlila skoro čitavo stoljeće života one najznačajnije ustanove srpskog naroda pod osmanskim vladavinom.“ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 98. Džaja: „O pravno-političkom položaju kao i o povijesti srpskog patrijarhata u prvom stoljeću osmanske vlasti, moglo se - zbog velikih praznina u izvorima - samo više ili manje spekulirati.“ S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 116.

⁶⁵⁹ B. ĐURĐEV, „Položaj i uloga Srpske crkve pod turskom vlašću u XV. i XVI. stoljeću“, *Historija naroda Jugoslavije*, II., 102; B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 99.

⁶⁶⁰ B. ĐURĐEV, „Položaj i uloga Srpske crkve pod turskom vlašću u XV. i XVI. stoljeću“, 102.

Đurđeva, također bio mišljenja da je to bilo 30-ih godina 16. stoljeća.⁶⁶¹ Međutim, Slijepčević, analizirajući dotadašnja povijesna saznanja o ovoj problematici, zaključuje: „Iz svega izloženog moglo bi se zaključiti sledeće: oblasti Pečke patrijaršije potpadale su *postepeno* pod upravu Ohridske arhiepiskopije i to ne ni svojom voljom ni svojim pristankom. Proces potpadanja pod vlast Ohridske crkve odvijao se onim tempom, kojim su srpske oblasti potpadale pod tursku vlast. Tamo gde nije bilo turske vlasti, nisu ohridski arhiepiskopi mogli proširiti svoju vlast. Okolnost, da se posle smrti patrijarha Arsenija II. nije mogao izabrati novi patrijarh, omogućila je da ohridski arhiepiskop svoju crkvenu vlast proširi najpre na oblasti Despotovine i, zatim, postepeno i na oblasti Bosne i Hercegovine i Crne Gore, gde je ova vlast mogla biti samo prividna.“⁶⁶² Ono u čemu se ponovno slažu, jest da poslije smrti patrijarha Arsenija II., oko 1463. godine, pa do obnavljanja Pečkog patrijarhata 1557. godine nije izabran ni jedan srpski patrijarh.

Nesamostalnost Srpske Crkve trajala je do 1557. godine kad je ponovno obnovljen Pečki patrijarhat. Prvi patrijarh obnovljenog patrijarhata bio je Makarije Sokolović (patr.: 1557.-1571.). Za njegovu obnovu pripisuju se velike zasluge Mehmet-paši Sokoloviću u to vrijeme trećem veziru Carstva. Premda neki historici koji su skloniji više epskoj nego činjeničnoj historiografiji to pripisuju njegovu „osjećaju podrijetla“ ipak se, kako se čini, ovdje više radilo o njegovoj političkoj pragmatičnosti.⁶⁶³ Osmanska carevina se u to vrijeme nalazila u velikoj ekspanziji prema katoličkom zapadu. Prostori srpskoga pravoslavlja nalazili su se u neposrednom zaleđu tih osmanskih operacija i služili su kao njihov neposredni poligon. Jedan od bezbolnijih i sigurnih putova

⁶⁶¹ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 134.

⁶⁶² Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve. Knj. 1*, 296-297.

⁶⁶³ Koliku je ulogu u obnovi Pečkog patrijarhata imalo (srpsko) pravoslavno podrijetlo Mehmet-paše Sokolovića, teško jer utvrditi. Međutim, budući da je Mehmet-paša bio osmanski državnik koji je prije svega gledao interese države na čijem je čelu stajao, osjećaj podrijetla vjerovatno je igrao vrlo malo ulogu. Taj isti Mehmet-paša kojemu se pripisuju zasluge za obnavljanje srpskog patrijarhata od novca koji je dobio od prodaje manastira i crkava, također i onih srpskih, koje su u takvo stanje došle zbog velikih poreza što im je nametnuo sultan Selim II., kojemu je Mehmet bio veliki vezir, podigao je nekoliko muslimanskih zadužbina. O tome više u: Branislav ĐURĐEV, „Prodaja crkava i manastira‘ za vreme vlade Selima II.“, *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX* (1957.), 241-247; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 136-137.

stavljanja pod kontrolu tih prostora bio je obnavljanje patrijarhata. Srpsko pravoslavlje je time dobilo ustanovu zaštitnicu na koju je povijesno i emotivno bilo navezano, a Porta siguran i miran teritorij koji je kontrolirajući „patrijaršiju“ držala pod svojom kontrolom.⁶⁶⁴ Svi srpski patrijarsi do početka 17. stoljeća, izuzevši patrijarha Jovana Kantula krajem 16. stoljeća, vodili su proosmansku politiku.⁶⁶⁵

Organizacija Srpske Pravoslavne Crkve u Hercegovini pratila je sudbinu Pečkog patrijarhata. I ovdje, kao i u cijeloj Srpskoj Crkvi, hijerarhijsko uređenje do obnove patrijarhata 1557. godine nije jasno. Pitanja koja su ostala neriješena za povjesničare srpskoga pravoslavlja, jesu broj eparhija, redoslijed episkopa, odnosno mitropolita i njegova ovisnost ili neovisnost o ohridskom arhiepiskopu na kraju 15. stoljeća i početkom 16. stoljeća.⁶⁶⁶ Ono što je ipak izgledno, jest da su prostori jugoistočne Hercegovine u tom vremenu pripadali jurisdikciji mileševskoga mitropolita. Ti se mitropoliti početkom 16. stoljeća počinju nazivati i hercegovačkim da bi ovaj posljednji naslov već tijekom 16. stoljeća prevladao.⁶⁶⁷ Kasnije se tek po koji put uz titul hercegovački dodaje i mileševski.⁶⁶⁸ Sjedište hercegovačkih mitropolita bilo je u nekom od manastira. U 16. stoljeću izgleda da ono nije bilo

⁶⁶⁴ Đurđev u obnavljanju patrijarhata vidi osmansku nagradu srpskom narodu za njegovu lojalnost i ulogu u osvajanjima u Ugarskoj. B. ĐURĐEV, „Položaj i uloga Srpske crkve pod turskom vlašću u XV. i XVI. stoljeću“, 105-106. Nilević oslanjajući se na Đurđeva. B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 140-141. Slijepčević slično. Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve. Knj. 1*, 301-308.

⁶⁶⁵ To su bili patrijarsi Antonije, Gerasim, Savatije, Jerotej i Filip. „Svi ovi patrijarsi išli su pravcem, koji im je pokazao patrijarh Makarije: to je bio pravac naslanjanja na tursku vlast, što čini bitnu oznaku epohe Sokolovića, koja je srpskom narodu donela mnogostruke koristi.“ Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve. Knj. 1*, 319.

⁶⁶⁶ O tim temama više: B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 127-34; Đ. SLIJEPČEVIĆ, „Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka“, 128-133.

⁶⁶⁷ Đ. SLIJEPČEVIĆ, „Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka“, 130-131.

⁶⁶⁸ Posljednji put naslov mileševski zabilježen je uz hercegovački 1744. godine u jednom zapisu kojim se episkop Pavle naziva episkop hercegovački i mileševski. Slijepčević to objašnjava „jer mu je valjda u manastiru Mileševa često bilo sedište“. Đ. SLIJEPČEVIĆ, „Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka“, 130.

stalno. Ipak, jedan od manastira koji najčešće nosi ovaj titul bio je trebinjski manastir Tvrdoš koji je krajem 16. stoljeća postao stalnom mitropolitskom rezidencijom. Kad je Tvrdoš krajem 17. stoljeća, 1694. razoren, sjedište je preneseno u obližnji trebinjski manastir Duži gdje je ostalo do 1777. godine kada ga je fanariotski episkop Antim prenio u Mostar gdje je ostalo cijelo vrijeme daljnje osmanske vladavine pa i kasnije sve do u novije vrijeme.⁶⁶⁹

Međutim, ono što je karakteristično za srpsko pravoslavlje na prostoru jurisdikcije mileševskoga, kasnije hercegovačkoga, mitropolita osobito u 16. stoljeću, i što je relevantno za našu temu, jest širenje prema zapadu, uspostava centara crkvenosti i duhovnosti, tj. manastira u krajevima gdje ih prije nije bilo te ekspanzija srpskopravoslavnog graditeljstva.

Prije dolaska Osmanlija na području jugoistočne Hercegovine ne nalazi se nikakvo značajnije pravoslavno uporište. Povjesničari srpskoga pravoslavlja u dokazivanju pravoslavne prisutnosti u ovim krajevima u predosmanskom vremenu uglavnom donose imena pokojega trebinjskog svećenika zapisanoga u dubrovačkim arhivskim spisima i srednjovjekovne crkve koje bez ikakva arheološko-povijesnoga istraživanja pripisuju pravoslavlju.⁶⁷⁰ Dolaskom Osmanlija stvari su se stubokom promijenile. Katoličanstvo uzmiče. Katolička crkvena hijerarhija, svećenstvo i velik dio naroda sklanja se pred Osmanlijama na dubrovački i mletački teritorij u Dalmaciji te u južnu Italiju otvarajući prostor naseljavanju vlaščkoga stanovništva koje s Osmanlijama dolazi iz pretežno pravoslavnih zemalja, što ujedno omogućuje širenje i crkvenu organizaciju srpskoga pravoslavlja na spomenutom području.

Kao što je već spomenuto, prije dolaska Osmanlija prostori jugoistočne Hercegovine pripadali su jurisdikciji mileševskog mitropolita uz čiji se naslov mileševski ponekad susreće i hercegovački.

---

⁶⁶⁹ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 127-130; Đ. SLIJEPČEVIĆ, „Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka“, 141-142.

⁶⁷⁰ U novije vrijeme istu argumentaciju rekapitulirajući starije povjesničare donosi Nilević. B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. O istom načinu argumentiranja prisutnosti pravoslavlja u srednjovjekovnoj Bosni vidi u: S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 121-123.

Dolaskom Osmanlija on sve više naziv mileševski zamjenjuje hercegovačkim da bi tijekom 16. stoljeća nosio gotovo isključivo taj naziv i svoje sjedište utvrdio u manastiru Tvrdoš tek krajem 16. stoljeća.

U 16. stoljeću osnovani su i sagrađeni svi stari srpskopravoslavni manastiri na ovom području. Prije osmanskoga zaposjednuća postojala su dva manastira, Mileševo i Prgašina/Prskavica, koji su se kasnije nalazili u Hercegovačkom sandžaku, ali nijedan od njih na prostoru jugoistočne Hercegovine, tj. Huma i Trebinjske oblasti. Početkom 16. stoljeća pojavljuju se tri nova: Tvrdoš, Zavala i Žitomislići.

Manastir Tvrdoš kod Trebinja, koji je bio i sjedište hercegovačkih mitropolita, osnovan je krajem 15. ili početkom 16. stoljeća. Upravo tih godina pojavljuju se u dubrovačkim arhivskim aktima monasi samostana sv. Marije iz Trebinja.⁶⁷¹ Prema Đuriću, ktitor gradnje manastira bio je mitropolit Vasilije, a gradili su ga dubrovački majstori.⁶⁷² Mitropolit Vasilije spominje se u dubrovačkom notarijatu 8. listopada 1504. godine.⁶⁷³ Ćorović, poznati istraživač povijesti hercegovačkih manastira, smatra da „najpouzdaniji zapis o prvim počecima trebinjskog manastira imamo u savinskom oktoihu“ koji je pisao Marko Trebinjac 31. ožujka 1509. godine.⁶⁷⁴

Manastir Zavala u Popovu prvi put se spominje u dokumentima 1514. godine kada je neki Božo, sin Radoslavov iz Orahova Dola, prodao manastirskom igumanu Serafijonu jedan vinograd na koji je kadija odredio manastiru porez od 100 akči godišnje.⁶⁷⁵ Manastir je dobio sultanski ferman 1587. godine za obnovu manastirske crkve prema staroj veličini.⁶⁷⁶ Prema Ćoroviću manastir potječe iz srednjega vijeka a on to zaključuje „nešto zbog načina njegove gradnje, nešto zbog njegova položaja u središtu jedne stare i značajne pravoslavne oblasti i najzad i

⁶⁷¹ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine* 157, bilješka 104.

⁶⁷² Vojislav ĐURIĆ, *Dubrovačka slikarska škola* (Beograd: Naučno delo, 1963.), 267.

⁶⁷³ „Ego Vassilie mitropolitus ecclesie S. Marie de Tribigne... Juoan Iguman frater contrascrpti metropolit...“ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 157, bilješka 104.

⁶⁷⁴ Vladimir ĆOROVIĆ, „Trebinjski manastir Tvrdoš“, (ćir.), *Srpski manastiri u Hercegovini*, 103.

⁶⁷⁵ V. ĆOROVIĆ, „Manastir Zavala“, 160; B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 155.

⁶⁷⁶ V. ĆOROVIĆ, „Manastir Zavala“, 160.

najviše po tom, što mu je u XVI veku dana dozvola, da može opravljati svoju trošnu crkvu“.⁶⁷⁷ Ćorovićevo mišljenje nesumnjivo pobijaju osmanski popisi Hercegovine krajem 15. stoljeća. U sumarnom popisu iz 1468. popisano je selo Zavala kao timar Heraka, sina Radonjina koje je imalo 7 oženjenih i jednog neoženjenog kućedomaćina.⁶⁷⁸ U poimeničnom popisu iz 1477. godine u Zavali je upisano 15 oženjenih i 2 neoženjena kućedomaćina i među njima prvi „pop sin Ivke“ koji je kao i svi ostali nemuslimani platio 25 akči ispendže.⁶⁷⁹ Da je postojao manastir, popisivač ga sigurno ne bi zaobišao kao što nije zaobišao ni manastir Mileševo, ni franjevačke samostane u Bosni.⁶⁸⁰

Manastir Žitomisljić blizu Počitelja na lijevoj obali Neretve najmlađi je srpsko-pravoslavni manastir 16. stoljeća u Hercegovini. Osnovan je poslije obnove patrijarhata. Prvi poznat podatak o obnovi crkve u Žitomisljićima datira iz 1566. godine kad je kadija Nevesinjskoga kadiluka izdao dozvolu „vojvodama Petru i Jovanu“ iz roda Hrabrena -Miloradovića da mogu obnoviti porušenu crkvu.⁶⁸¹ Budući da se radi o obnavljanju crkve, vjerojatno je na tome mjestu postojala prije neka crkva koja je porušena u vrijeme osmanskih osvajanja. Uz crkvu je uskoro zaživio i manastir. Iguman Jovan Hrabren spominje se prvi put 1583. te ubrzo i prve bogoslužne knjige.⁶⁸² Manastirska crkva je dovršena početkom 17. stoljeća.⁶⁸³

⁶⁷⁷ V. ĆOROVIĆ, „Manastir Zavala“, 159.

⁶⁷⁸ *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 155.

⁶⁷⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 488.

⁶⁸⁰ Mileševo: *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 62; *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 598. U ovom defteru uz manastir Mileševo stoji: „Kaluderi koji stanuju u ovom manastiru posjeduju carsku odluku da su od davnina stalno prema zakonu oslobođeni i oprošteni od harača i ispendže i da im se niko ne miješa u ono što oni posjeduju, njihove kulukčije i njihove demirdižije te zemlje, vinograde, bašče i mlinove koj su stalno uživali od vremena Hercega“. Potom nabroja njihova imena i zaključuje: „Kad je defter donosen na Portu i predočen caru njihovo oslobađanje nije prihvaćeno nego je naređeno da plaćaju harač.“ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 598-599. Dakle i neplaćanje poreza ne može biti razlog da manastiri nisu popisani ako su u to vrijeme postojali. Franjevački samostani u Bosni: Fojnica, Kreševo, Visoko i Sutjeska. *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*, 45-46, 48, 86.

⁶⁸¹ V. ĆOROVIĆ, „Manastir Žitomisljić“, (ćir.), *Srpski manastiri u Hercegovini*, 62; Ljubinka KOJIĆ, *Manastir Žitomisljić* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.), 49.

⁶⁸² Lj. KOJIĆ, *Manastir Žitomisljić*, 31.

⁶⁸³ Lj. KOJIĆ, *Manastir Žitomisljić*, 31.

Uz uspostavu i gradnju manastira u 16. stoljeću na području jugoistočne Hercegovine nalazimo vrlo aktivnu gradnju, odnosno obnovu crkava. Osim spomenutih manastirskih crkava u ovom vremenu obnovljena je crkva sv. Petra i Pavla na Ošanićima čiju gradnju povjesničari stavljaju neposredno prije kraja 15. ili početkom 16. stoljeća.⁶⁸⁴ Crkva sv. Nikole u Trijebnju kod Stoca obnovljena je 1534. godine zaslugom vojvode Radoja Hrabrena.⁶⁸⁵ U trebinjskom kraju postoji više crkava za koje nema pouzdanih podataka o godini gradnje, odnosno obnove. Nilević crkve sv. Arkandela Mihovila u Arandelovcu, sv. Klementa u Dražinu Dolu i Mostaćima, sv. Jovana u Žakovu i Petrovićima kod Bileće te one u Gomiljanima, Volujku, Čičevu i Poljicima na osnovi načina gradnje i oslikavanja, uspoređujući ih s drugim crkvama, stavlja na kraj 16. ili početak 17. stoljeća.⁶⁸⁶

2. Srpska pravoslavna hijerarhija i katolici – pokušaj podvrgavanja

Glavna karakteristika odnosa srpskopravoslavne hijerarhije prema ovdašnjim katolicima od početka osmanske vladavine pa sve do pred kraj 18. stoljeća bio je pokušaj njihova podvrgavanja vlastitoj jurisdikciji.⁶⁸⁷ Prvi zabilježeni pokušaj da katolike podvrgnu

⁶⁸⁴ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 168; Šematizam eparhije Zahumsko-hercegovačke i primorske koji donosi stanje eparhije 1995. bilježi podatak da je crkva „iz 1480. g.“ Šematizam eparhije zahumsko-hercegovačke i primorske, stanje 1. septembra ratne 1995. god., (ćir.), (Trebince: Izdanje bratstva manastira Tvrdoš, 1998.), 32. Šematizam iz 2006. pomiče je 30 godina ranije: „[...] obnovljen 1450. od strane Radoslava Hrabrena Miloradovića“. „Šematizam Zahumsko-hercegovačke eparhije 2006. godine“, *Episkopija zahumsko-hercegovačka*, 240. Za ovu crkvu postoji zanimljiva narodna predaja. Prema toj predaji crkvom su se sve do pred kraj 19. stoljeća služili i katolici i pravoslavci.

⁶⁸⁵ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 168.

⁶⁸⁶ B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 168-170.

⁶⁸⁷ Povjesničari srpskoga pravoslavlja ne posvećuju previše prostora ovoj problematici. U odnosu na Katoličku Crkvu uglavnom se bave problemom unije. Kad se dotiču ove problematike, uglavnom ne odobravaju ovakvu srpskokrkvenu praksu, ali je nastoje opravdati materijalnim potrebama pravoslavnoga višeg svećenstva. Đ. SLIJEPČEVIĆ, *Historija srpske pravoslavne crkve. Knj. 1*, 314-315;

svojoj jurisdikciji i katolička obrana zabilježena je 1498. godine. Te su se godine katolici iz Novog Brda i Srebrenice žalili Porti da su se pravoslavni patrijarsi i mitropoliti počeli miješati u prava njihovih svećenika što do tada nisu običavali, da su došli ubirati prinose te vršili „nasilje i nepravde“. Sultan je na osnovi ove pritužbe naredio kadijama Novog Brda i Srebrenice da ove slučajeve ispituju te da slučaj riješe u smislu kako je bilo prije, „a ako su protivno običaju pobirali njihove prinose (akče), poduzmite da se odmah natrag vrati, one koji se budu protivili i opirali ukorite, one pak koji ne poslušaju popišite i ovamo dostavite“.⁶⁸⁸ Posljednji pokušaj, barem što se tiče prostora jugoistočne Hercegovine dogodio se 1778. godine. Tada su predstavnici carigradskoga patrijarha došli na sud u Stolac da ovjere ferman po kojem je patrijarh imao pravo staviti pod svoju jurisdikciju i ubirati dadžbine od ovdašnjih katolika. S katoličke strane na sud je došao dubravski župnik don Mato Bogoje, koji je, pozivajući se na samoga stolačkog kadiju i ostale ugledne muslimane, na njihova sjećanja i „stare knjige“, uspio, uz pomoć spomenutih, taj pokušaj odbiti.⁶⁸⁹

Između ta dva pokušaja bilo je još mnogo drugih. Zapravo, kako

---

B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 198-208; S hrvatske strane na ovu problematiku su ukazali i dokazali suprotno Draganović i Džaja oslanjajući se uglavnom na Draganovića. Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka* (Mostar: Crkva na Kamenu, 1991.), 94-120; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 204.

688 Hazim ŠABANOVIĆ, „Turski dokumenti u Bosni iz druge polovice XV stoljeća“, *Istorijsko-pravni zbornik Pravnog fakulteta u Sarajevu* 1/2 (1949.), 198; B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, 200-201; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 204.

689 „Rispose Bogue stando al Tribunale di Stolaz in faccia chiamo in testimonio l'istesso Trubinal Turco, le antiche loro cancellarie, Protocolli, scritture autorevoli. Voi Signori comandanti, agà, Hogge, muselimi, avete mai letto, o ritrovato registrato in cotesti vostri antichi chitapi (libri) che i greci abbino governato i Latini nelli suoi Riti. Ditelo que per vosta fede - Risposero unitamente tutti quelli principali turchi sedendo pro Tribunali il Comandante, ed il Cadi (Giudice) *ascia haer*, non è vero quel che pretende il greco. Nessuna memoria appresso gli uomini vecchi, nessun documento nelli Protocolli, ed istromenti registrato esiste appresso di noi d'simile governo de greci sopra Latini.“ Biskup Katić Kongregaciji Propagande 30. 12. 1778., AP, SOCG, vol. 851, f. 471v-474v.

je razvidno iz povijesne građe, postojala je kod pravoslavne hijerarhije trajna tendencija u tom pravcu. Prema Draganoviću, uglavnom na osnovi *Fojničke regeste*, u 16. stoljeću za razdoblje od 1514. do 1599. godine bosanski franjevci su uspjeli isposlovati „54 fermana i odobrenja za obranu od napadaja pravoslavne hijerarhije“ koji se odnose na 32 godine. Samo 6 od ta 54 fermana odnose se na vrijeme prije ponovne uspostave Pečkog patrijarhata.⁶⁹⁰

Svaki pokušaj pravoslavne hijerarhije nije uspio. Katolička strana se tim pokušajima suprotstavljala i tako ih je uspjela dosta zaustaviti. Kako se to događalo? Da bi neki pravoslavni „prelat“ mogao ubirati dadžbine od katolika za što je dopuštenje dobio od sultana ili visokih osmanskih dužnosnika u Carigradu, morao je taj ferman ili dokument ovjeriti kod mjesnoga kadije. Ako je katolička strana imala pri ruci ferman ili neki drugi dokument zaštite protiv takve pravoslavne pretenzije, na šerijatskom sudu je tu pretenziju mogla osporiti. Na sudu je mnogo ovisilo o poštenju ili potkupljivosti osmanskih vlasti, odnosno kadije koji je u tome sporu sudio. Ako je ferman, koji je držala u ruci pravoslavna strana, bio upisan u sidžil, stvar je bila gotova. Pravoslavna strana je mogla ubirati dadžbine, a katolička strana je morala tražiti novi ferman zaštite iz Carigrada. Kad bi katolička strana dobila novi ferman, obično bi se ponovno presudilo u njezinu korist.⁶⁹¹ Takva suđenja obično su iziskivala velike svote novca koje su dovodile do osiromašenja i katoličku i pravoslavnu stranu. Džaja ovakvu praksu osmanskih vlasti naziva „istančanim remek-djelom osmanske religijske politike“ koja se sastojala u dvoličnosti. Najprije se izdavao ferman ili neki drugi dokument pravoslavnim patrijarsima i mitropolitima da mogu katolike podvrći svojoj jurisdikciji i od njih ubirati porez, a potom se izdavao ferman ili dokument zaštite katoličkoj strani s kojim su se mogla osporiti pravoslavna nastojanja.

⁶⁹⁰ K. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, 97-98.

⁶⁹¹ Ovakvu praksu opisuje Propagandin povjerenik u Dubrovniku Franjo Ricardi 1673. godine. Govoreći o fermanu koji je dobila pravoslavna strana te godine piše: „È vero che non si potrà rimediare senza spesa, et espresso ordine del Grande [Signore] p[er] haver fatto questo Vladicha ò sia Vescovo Sismatico autenticare da diversi Hadì dapertuto i suoi Comandamenti.“ Franjo Ricardi Kongregaciji Propagande 15. 8. 1673., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre*, 297.

I jedan i drugi dokument, kao što je već spomenuto, iziskivao je velike svote novca tako da je osmanska strana od pravoslavno-katoličkoga sporenja imala materijalnu korist i ujedno podgrijavała mržnju među kršćanima i sebi olakšavala kontrolu i vlast nad njima.⁶⁹²

Koji je uistinu od pravoslavnih pokušaja i ostvaren, teško je utvrditi. Za prostor Hercegovine, pa tako i jugoistočne, sa sigurnošću se može tvrditi da je 1564. godine hercegovački mitropolit Antonije, kasnije patrijarh, kupio dažbine od katoličkoga svećenstva i naroda ovih krajeva. Te je godine makarski franjevački samostan isplatio „u prisutnosti mostarskog vojvode Ali-vojvode, a u smislu carskoga kanuna, *osmogodišnje potraživanje Antoniju*, mitropolitu i zastupniku patrijarhe“.⁶⁹³ Vjerojatno je kao reakcija na ovaj čin mitropolita Antonija uslijedio ferman zaštite koji je za ovdašnje katolike isposlovala Dubrovačka Republika. Na molbu Republike sultan Sulejman I. Zakonodavac izdao je 1565. godine ferman koji je naslovljen na kadije novskoga i mostarskoga kadiluka kojim se zabranjuje predstavnicima pravoslavne hijerarhije utjerivati namete (akću po kući i namet na vjenčanje) od osmanskih podanika katoličke vjeroispovijesti.⁶⁹⁴ Ovaj ferman očito nije poštovan te je sultan nasljednik Selim II. 1567. ponovno na molbu Dubrovčana izdao i obnovio prijašnji ferman, također naslovljen kadijama novskoga i mostarskoga kadiluka, u kojem zabranjuje grčkim mitropolitima da se „miješaju u vjernike katoličkih mitropolita, ni u ostale“ te dodaje: „Moj pokojni otac sultan izdao je ferman da im to (...) treba zabraniti. Budući da se sada traži njegovo obnavljanje, naređujem da postupite u skladu s ovim i prethodnim izdavanim fermanima, da im zabranite postupke koji ih krše, te da predstavnike pravoslavne crkve o tome

---

⁶⁹² S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 207-209.

⁶⁹³ Na osnovi izvornoga turskog dokumenta koji se čuva u samostanu Makarskoj. K. JURJIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području*, 227. Džaja navodi da je ovo „dosada jedina pisana potvrda da su franjevački samostani pravoslavnim dostojanstvenicima uistinu plaćali tražena davanja“. S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 205.

⁶⁹⁴ Ferman objavljen u: Vančo BOŠKOV, „Turski dokumenti u Dubrovačkom arhivu iz druge polovine 16. vijeka o odnosu Pravoslavne i Katoličke Crkve“, *Zbornik radova o Matiji Divkoviću* (Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu, 1982.), 309-310. U nacrtu: V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 168.

pismeno obavijestite.“⁶⁹⁵ Te iste godine nevesinjski kadija pod čiju je jurisdikciju spadala Gabela presudio je u korist gabeoskih franjevaca i katolika protiv predstavnika srpskog patrijarha.⁶⁹⁶ Dažbine je od katolika ubirao i hercegovački mitropolit Savatije koji je 1575. godine zašao po imotskom i duvanjskom kraju te, kako su izjavili svjedoci na sudu kod mostarskoga kadije koji je u ovom slučaju presudio u korist katolika, „od svakog sela uzima po petnaest, po dvadeset i više groša, a od mnogih mučeci nas uzima po pet i deset groša“.⁶⁹⁷ Hadrovics donosi podatak da je mletački poklisar na Porti 1575. isposlovaio ferman da katolici ne moraju plaćati dadžbine pravoslavnim jerarsima.⁶⁹⁸ Možda je upravo na osnovi toga fermana i sudio mostarski kadija?!

Ubiranje poreza bilo je popraćeno silom. Pravoslavni prelati kao nosioci berata imali su pravo na osmansku zaštitu koju su, kako se vidi u slučajevima ubiranja poreza od katolika ali i od pravoslavaca, koristili i naplaćivali više nego što im je fermanom bilo dopušteno. Korištenje sile u ubiranju dadžbina zabilježeno je i u prva dva slučaja što smo ih naveli. Za mitropolita Antonija Jurišića, na osnovi arhivske građe franjevačkih samostana piše, da je „od katolika silom

⁶⁹⁵ Prijevod cijeloga fermana u: V. MIOVIĆ, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*, 112. Također s nekim razlikama u: V. BOŠKOV, „Turski dokumenti u Dubrovačkom arhivu iz druge polovine 16. vijeka o odnosu Pravoslavne i Katoličke Crkve“, 311. Jurišić donosi podatak da su te iste godine ferman zaštite dobili i katolici Zvornika te franjevci Ljubuškog, Zaostroga, Makarske, Srebrenice, Livna od sultana Selima II., „kojim je obnovio ferman svog pok. oca Sulejmana i ponovno zabranio“ pravoslavnim „prelatima“ uzimati „poreze od svećenika katoličke vjere i da posizu za njihovim crkvama“. K. JURIŠIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području*, 228-229. Mandić donosi latinsku verziju fermana koji je naslovljen na sandžakbegove Bosanskoga, Hercegovčkoga, Kliškoga i Zvorničkoga sandžaka i kadije u spomenutim sandžacima. *Acta franciscana Hercegovine*, 32. U Fojničkoj regesti, spomenute godine, nalazi se pet dokumenta koje je izdala osmanska vlast u zaštitu katolika. *Regesta Fojnicensia. Acta Turcica, Bosnensia et Latina ex archivo conventus Fratrum Minorum de observantia Spirutis S. Fojnicae Bosnae Argentinae*, Josip MATASOVIĆ, (prir.), *Spomenik LXVII, drugi razred 53* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1930.), 111.

⁶⁹⁶ *Acta franciscana Hercegovine*, 32-35.

⁶⁹⁷ *Acta franciscana Hercegovine*, 37-39. Original ili autentičan prijepis ovoga hudžreta čuva se u arhivu zaostroškoga samostana. K. JURIŠIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području*, 229.

⁶⁹⁸ László HADROVICS, *Srpski narod i njegova Crkva pod turskom vlašću*, Marko KOVAČEVIĆ, (prev.), (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2000.), 80.

pokupio nepravedni harač“, a za mitropolita Sevatijana postoji tužba mostarskom kadiji u kojoj se tuže katolici da mitropolit „mučeći nas uzima po pet i deset groša“.⁶⁹⁹

3. Prijelaz katolika na pravoslavlje

3.1 Veličina i vrijeme prijelaza

Budući da su izvori koji tretiraju međuvjerske odnose na području jugoistočne Hercegovine u 16. stoljeću vrlo oskudni, tako su oskudne vijesti i o prijelazu katolika na pravoslavlje. Većina izvora koja tretira ovu tematiku nastala je u prvoj polovici 17. stoljeća iz pera katoličkih dušobrižnika. Njihovi izvještaji koji govore o prijelazu katolika na pravoslavlje uglavnom se odnose na prošlo vrijeme, tako da se na osnovi njih može donekle steći slika o veličini same pojave. Od izvještaja koji su nastali u 16. stoljeću a koji se dotiču ove tematike, dosad je poznat samo onaj Mancinellijev iz 1575./1576. godine.

Mancinelli, istini za volju, ne govori izravno o prijelazu katolika na pravoslavlje u krajevima koje je on obišao uz dubrovačku granicu, ali govori kako su katolički svećenici napustili prostore koje su osvojili Osmanlije te su brigu za vjernike prepustili svećenicima „grčkog obreda“ i da su se spomenuti svećenici raširili po cijeloj zemlji u kojoj vladaju Turci također i u mjestima koja su bila „kršćanska“.⁷⁰⁰ Kad se uspoređi ovaj Mancinellijev izvještaj s činjeničnim stanjem koje se susreće početkom 17. stoljeća u trebinjskom kraju, postaje jasno da su katolici koji su ostali pod osmanskom vlašću u 16. stoljeću prihvatili pravoslavlje ili islam jer im početkom 17. stoljeća nema više nikakva spomena. Biskup Gučetić u izvještaju Kongregaciji Koncila 1610. godine uopće ih ne spominje. Piše da je našao tek 12 katoličkih obitelji u Herceg Novom i četiri katolička sela u Popovu.⁷⁰¹ Slično su za trebinjski kraj pisali biskupi B. Medvjedović i D. Andrijašević Kongregaciji Propagande 1622. godine. Za Trebinjsku biskupiju, koju su oni promatrali u starim

---

⁶⁹⁹ K. JURJIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području*, 228; *Acta franciscana Hercegovine*, 37.

⁷⁰⁰ G. MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, 170-171.

⁷⁰¹ Biskup Gučetić Kongregaciji Koncila 1610., B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 109.

srednjovjekovnim granicama, pišu da su osim dva tri sela koja su ostala katolička ostali svi bili „zaraženi raskolom“.⁷⁰² Nekoliko sela što ih spominju ova dva izvještaja vjerojatno se odnosi na predio Žurovića, koji se nalazi uz dubrovačku granicu, gdje početkom 17. stoljeća živi još izvjestan broj katolika. Ovim izvještajima treba dodati i još jedan koji je nastao tridesetih godina 18. stoljeća iz pera nadbiskupa Marka Andrijaševića a također se odnosi na razdoblje 16. stoljeća. Za Trebinje i trebinjski kraj Andrijašević piše: „Trebinje je grad, gdje je nekad bilo biskupsko sjedište, i jedna velika zajednica braće franjevacca s mnogo katoličkog naroda, a sada nema nijednog katolika u njemu niti u njegovoj blizini, nego, su svi turci i raskolnici, koji su nekoć bili katolici a poslije, kad su biskupi napustili svoje sjedište, postali su neprijatelji kršćanstva.“⁷⁰³

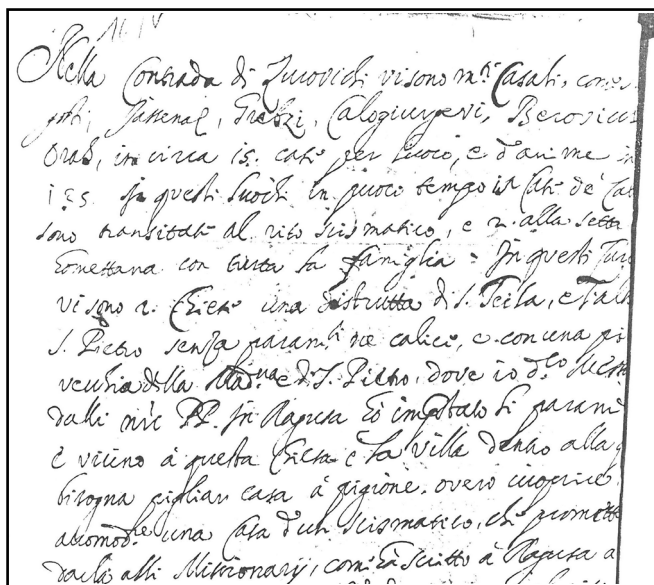
U ostalim izvještajima iz 17. stoljeća katolici trebinjskoga kraja, osim onih u predjelu Žurovića, uopće se više ne spominju osim u jednom izvještaju biskupa Sabina Cvjetkovića iz 1660. godine. On u pismu Propagandi, u kojem joj preporučuje igumana trebinjskoga pravoslavnog manastira, govori o pojedinim katolicima koji teško žive u Trebinju među „mnoštvom turaka i raskolnika“.⁷⁰⁴ Istinitost ove tvrdnje teško je provjeriti, ali kako nijedan drugi izvještaj ne spominje katolike u Trebinju, opravdano je u nju posumnjati, te zaključiti da je ono katolika što je bilo u trebinjskom kraju nakon dolaska Osmanlija u najvećoj mjeri prihvatilo pravoslavlje kako sugeriraju gore navedeni izvori, a da je

⁷⁰² „La Diocese di Tribunio, fuori di due o tre Ville che sono ancora de cattolici, tutta parimente è infestata da scisma.“ Biskupi Medvjedović i Andrijašević Kongregaciji Propagande 1622., B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 110.

⁷⁰³ „[...] è Trebigne città, dove olim è stata la sedia episcopale, et un ben grande comune dei Frati Francescani con molti popoli cattolici, et hora non vi'è uno in essa, né viciono da essa ne purè un cattolico, ma tutto Turchi e scismatici, che in un tempo sono stati cattolici, e poi sono diventati nemici del Cattolicesimo, da quando i Vesc.vi si sono absentati dalla loro Residenza.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 636r.

⁷⁰⁴ „[...] non essendo rimasti se non alcuni pouchi fedeli, che al p[rese]nte nella Cattolica Religione con grandissima difficoltà tra la moltitudine di Turchi e Scismatici si conquano, ove anco con minore difficoltà si mantiene dalli Greci il sud[ett]o Monastero principale fra li Monasterij di Servia.“ Biskup Cvjetković Kongregaciji Propagande 7. 10. 1660., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv. 2, 150.

tek manji dio prihvatio islam ili je prebjegao na dubrovačko područje. U predjelu Žurovića, u kojem se nalaze sela Jasenac, Orah, Berojevići, Slavogostići, Kalađurđevići i Grebci, zbog specifikuma položaja uz dubrovačku granicu, kroz cijelo vrijeme osmanske vladavine zadržao se izvjestan broj katolika, dok su ostali prihvatili pravoslavlje. O prihvaćanju pravoslavlja u Žurovićima svjedoče izvještaji iz prvog dijela 17. stoljeća. Biskup Mihovil Restić zapisao je 1639. da se u spomenutim selima nalazi 15 katoličkih obitelji te kaže da je u ovom kraju od kako je tadašnji biskup Antić, tj. od 1615. godine, više od 7 katoličkih obitelji prihvatilo pravoslavlje.⁷⁰⁵ Koju godinu poslije, 1644., misionar u Žurovićima zadarski dominikanac J. M. Buonaldi izvještava da je u „ovim mjestima u malo vremena 15 katoličkih kuća prešlo na raskolnički obred“⁷⁰⁶ Nadbiskup Andrijašević je 1733. godine u selima Grebci, Slavogostići i Kalađurđevići našao 7 katoličkih i 23 pravoslavne obitelji. Sela Jasenac i Orah uopće ne spominje, što znači da u njima tada nije bilo katolika.⁷⁰⁷

Al IV
Nella Contrada di Žurovichi, visono m^{te} Casali, come
s^{ta} Jasenac, Orah, Berojevi, Slavogosti
Kalađurđevići, Grebci, in circa is. case per l'ora, e d'animi in
1639. In questi luochi in puoco tempo 15 case de Catholici
sono transitate al rito Scismatico, e a. alla setta
Ermesiana con circa la famiglia. In questi
visono a. Erce una istrutta d. l. Tecla, e Tale
l. Licio senza paranti na calice, e con una pi
vechia della Madonna d. l. Licio, dove in d. l. Licio
vaki vici d. l. In Napoca Ed imbatato l. paranti
e vici a questa Erce e la villa d'ora alla
bisogna pigliar casa a pigione. overo uopri
abbono. Una casa d'ub. Scismatico, da promette
valla alli Missionarj, con d. l. Scitto a Napoca a

Dio izvještaja zadarskog dominikanca J. M. Buonaldija iz 1644. u kojem piše o prelasku katolika u predjelu Žurovića na pravoslavlje 1644. g. (AP, SOCG, vol. 126, f. 161v).

- ⁷⁰⁵ „In diversi Casali di Surovichi son mancate più di sette case de Catholici passati al rito Scismatico. E ciò è avvenuto, da che è il p[rese]nte Vescovo, che sono da venti cinque anni.“ Biskup Restić Kongregaciji Propagande 1639., AP, SOCG, vol. 264, f. 511r.
- ⁷⁰⁶ „In questi luochi in puoco tempo 15 case de Catholici sono transitate al rito scismatico.“ Josip M. Buonaldi Propagandi 1644., AP, SOCG, vol. 127, f. 161v.
- ⁷⁰⁷ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 637v-638r.

Za razliku od trebinjskoga kraja, u kojem je već početkom 17. stoljeća većina onih koji su se dolaskom osmanske vlasti smatrali katolicima, prihvatilo pravoslavlje ili islam, u staroj humskoj oblasti, prostoru koji je u srednjem vijeku bio pod jurisdikcijom stonsko-zahumskoga biskupa, prijelazi na pravoslavlje su se također događali ali u manjoj mjeri. I u ovom dijelu Hercegovine prijelazi su se događali uglavnom u 16. stoljeću te prvih desetljeća 17. stoljeća.⁷⁰⁸

Najveći broj prijelaza u ovim krajevima događao se u Popovu i Dubravama. Biskupi Medvjedović i Andrijašević 1622. godine pišu da je više od 12 sela u Popovu prešlo na pravoslavlje. Osim tih sela, koja su prema njima u cijelosti prešla na pravoslavlje, i mnoge druge obitelji koje su živjele u katoličkim selima također su prihatile pravoslavlje.⁷⁰⁹ Dominik Andrijašević 1627. godine, spominjući župu Popovo, veli da je u toj župi, ni 50 godina prije, bilo oko 360 katoličkih obitelji te da ih spomenute godine, kad on piše izvještaj, ima tek 205, a ostale su prešle na pravoslavlje.⁷¹⁰ O veličini prijelaza na pravoslavlje u Popovu izvještava i misionar Buonaldi 1644. godine. On piše da u Popovu sigurno nedostaje više od četvrtine katolika koji su prešli na pravoslavlje ili prihvatili islam.⁷¹¹

Preciznije podatke o prihvaćanju pravoslavlja ostavili su biskupi Andrijaševići, Dominik 1629. godine i Marko 1733. godine. Prema Dominikovu izvještaju, u selima Dračevo i Dubljani u Popovu

⁷⁰⁸ Biskup Restić piše 1639. godine da je u župi Popovo u vrijeme biskupa Antića, tj. od 1615. godine, tek nekoliko obitelji prešlo na pravoslavlje. Izvorni tekst glasi: „In Popovo sono mancate alcune case di Catholici, da che è il p[rese]nte Ves[cov] o altre fattesi Turche, altre abbracciando il rito dei Scismatici.“ Biskup Restić Kongregaciji Propagande 1639., AP, SOCG, vol. 264, f. 516r.

⁷⁰⁹ „La cura in questa provincia hanno tenuto i Padri della Provincia di Ragusa di quelli cattolici, però con tanta negligenza che più di 12 villaggi da fatto si sono fatti scismatici, et in quelle terre anocra cattoliche, molte famiglie.“ Biskupi Medvjedović i Andrijašević Kongregaciji Propagande 1622., B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, 111.

⁷¹⁰ „Primo nella parochia di Popua alias Popovo nella quale ci sono 205 case incircha da mille et 50 persone over anime cattoliche delle quali havemo crismato 350. In questa erano no[n] sono 50 an[n]i appresso 360 case, et per no[n] haver hauto lor pastore né Vescovo sono trabuchate nello Scisma.“ Biskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 15. 3. 1627., M. JAČOV, *Spisi Kongregacije za Propagandu vere u Rimu o Srbima*, 75.

⁷¹¹ „[...] in questo luoco certo manca più della 4.^a p[ar]te dei Catholici, passati allo Scismat.^{co} rito, altri fatti Turchi.“ Josip M. Buonaldi Propagandi 1644., AP, SOCG, vol. 127, f. 161r.

1629. godine živjelo je 60 obitelji, od kojih je 9 bilo katoličkih. Ostale obitelji su, kako piše, „prije nekoliko godina“ prešle na pravoslavlje, a pravoslavni mitropolit je tom prilikom zauzeo dvije katoličke crkve u tim mjestima.⁷¹² Dominikovu konstataciju potvrdio je jedno stoljeće kasnije njegov prezimenjak nadbiskup Marko. On, govoreći o selu Dubljanima, piše: „Ovo selo je nekad bilo katoličko i imalo je crkvu koja još uvijek postoji posvećena sv. Juri, ali kad su trebinjski biskupi utemeljili svoje sjedište u Dubrovniku, izvan biskupije, spomenuti su se izopačili i oteli rečenu crkvu.“⁷¹³ Za razliku od Dominika, Marko Andrijašević ove prijelaze stavlja u srednji vijek, ali prema jednoj usputnoj bilješci biskupa Martinisa iz 1644. godine izgleda da je Dominikovo datiranje vjerodostojnije i da su se prijelazi stvarno dogodili početkom 17. stoljeća. Spominjući broj pravoslavnih crkava na području župe Ravno, kaže: „[...] , štoviše ovdje je u Dubljanima jedna crkva raskolnika, koja je prije pedeset godina bila katolička, kako mi je naznačio don Marko.“⁷¹⁴ U selima Čvaljina i Zavala živjelo je 1629. godine oko 40 obitelji od kojih je 8 bilo katoličkih. Preostale obitelji su također nekada bile katoličke, ali su prešle na pravoslavlje.⁷¹⁵ Marko Andrijašević je 1733. godine u Čvaljini našao 5 katoličkih obitelji, dok su ostale bile pravoslavne. Za selo kaže: „Ovo je selo također nekad cijelo bilo katoličko, i u njemu je bila crkva, koja se također dan danas

⁷¹² „Terza Parochia è di Drazevo, e di Dublani dove sono 60 famiglie, e due Chiese molto buone [...], questa Parrochia era delle migliori, ma pochi anni avanti, non havendo il Pastore, che la diffendesse, il Metropolita Scismatico le ha occupate, e dementati quasi tutti, siche sole 9 famiglie ancora sono Cattoliche.“ Biskup Andrijašević Propagandi 1929., K. DRAGANOVIĆ, “Tobožnja „Stjepanska biskupija“, 53.

⁷¹³ „Questo villaggio olim è stato cattolico, et haveva la Chiesa che pure e in essere dedicata a S. Giorgo, ma da quando i Vesc.vi di Trebigne fondarono in Ragusa la loro Residenza fuori della Diocesi si perverterno li sud.ti et usurparno la detta Chiesa.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 636v.

⁷¹⁴ „[...] anzi vi è in Dubliano una Chiesa de Scismatici, quale cinquanta anni prima era de Cattolici, secondo mi hà significato D[on] Marko.“ Biskup Martinis Kongregaciji Propagande 8. 10. 1664., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv. 2, 483.

⁷¹⁵ „Quatra parrochia, è Cualina e Zaualla, dove sono in crica 40 famiglie [...] perché hauendo questi dui ville in mezo un monasterio de Scismatici con la vicinanza di questi sono tutte le dette famiglie, (otto sole eccettuando), fattesi Scismatiche.“ Biskup Andrijašević Propagandi 1929., K. DRAGANOVIĆ, “Tobožnja „Stjepanska biskupija“, 53.

nalazi u odličnom stanju posvećena sv. Ivanu ali kada su se narodi izopačili na raskol zauzeli su također crkvu kao ovi u Dubljanima.⁷¹⁶ Za Grebce Dominik 1629. godine svjedoči da su sve obitelji bile katoličke, dok Marko 1733. godine veli da tu postoje četiri pravoslavne obitelji „koje su se koju godinu ranije izopačile“.⁷¹⁷ Osim spomenute tri crkve, u Dubljanima, Dračevu i Čvaljini, koje su prelaskom na šizmu zauzeli pravoslavci, Marko Andrijašević spominje i četvrtu, a to je crkva sv. Ivana Krstitelja u Ravnom.⁷¹⁸

Za ostala mjesta jugoistočne Hercegovine, od Popova prema sjeveru do Blagaja, Dominik Andrijašević spominje da je bilo pravoslavnih obitelji u Ravnom pet, u Gradcu tri. Za Gornje Hrasno, Dubrave, Stolac i Blagaj ne donosi njihov broj, ali kaže da ih je bilo mnogo.⁷¹⁹ Za pravoslavne obitelji iz ove skupine ne kaže da su nekad bile katoličke i da su prihvatile pravoslavlje. Međutim, Marko Andrijašević 1733. godine prolazeći dijelom istim terenom, zabilježio je narodnu predaju. U Dubravama je popisao 28 pravoslavnih obitelji za koje piše: „[...] prema sjećanju starih koji su još živi većim dijelom su bile katoličke.“⁷²⁰ U Kruševu i Boljunima, koji su u to vrijeme pripadali župi Dubrave, našao je 14 pravoslavnih obitelji za koje kažu da su „izopačene“, tj. da su prihvatile pravoslavlje.⁷²¹

⁷¹⁶ „Questo villaggio pure e stato olim cattolico tutto, et in esso è stata la Chiesa, che anche hoggi giorno si trova in ottimo stato deidcata à S. Gio.ni e qndo si sono pervertiti popoli allo schisma, occuparono anche la Chiesa, come qtti di Dubgliani, e le sud. Nre cinque famiglie si ponno dire Cattoliche di solo nome, perchè claudienti nella Fede.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 637r.

⁷¹⁷ „Grebci: Famiglie scismatiche da pochi anni a dietro pervertite... 4.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 638r.

⁷¹⁸ „[...] è stata dedicata a S. Giov. Batt, et usurpata dalli scismatici anche hoggi si trova nell loro mani in essere.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 636r.

⁷¹⁹ Biskup Andrijašević Propagandi 1929., K. DRAGANOVIĆ, “Tobožnja „Stjepanska biskupija“, 52-56.

⁷²⁰ „Le sud.te famiglie Turche e schismatiche à memoria dei vecchiandi ancor viventi in maggior parte sono state cattoliche.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 632v.

⁷²¹ „Kruscevo: famiglie scismatiche pervertite ... 7; Bogliuni: famiglie scismatiche pervertite ... 7.“ Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 633v.

3.2 Razlozi prelaska na pravoslavlje

Osnovni razlog prelaska na pravoslavlje ovdašnjih katolika jest nedostatak katoličkoga svećenstva i prozelitska djelatnost, barem tako shvaćena od katoličke suvremene strane, pravoslavnoga svećenstva u nedostatku spomenutih.

Nedostatak katoličkoga svećenstva osobita je karakteristika 16. stoljeća. U trebinjskom kraju, osim na početku 16. stoljeća, prisutnost katoličkoga svećenstva uopće nije zabilježena. Talijanski isusovac Julije Mancinelli takvo stanje izričito potvrđuje 1576. godine pišući da je katoličko svećenstvo napustilo te krajeve jer nije htjelo služiti „bez primanja, i vršiti beskorisne službe, obrađivanje polja i slično“ te da se pravoslavno svećenstvo raširilo po mjestima gdje je prije bilo katoličko.⁷²² Na području koje je u srednjem vijeku bilo pod jurisdikcijom stonsko-zahumskoga biskupa prisutnost katoličkoga svećenstva u 16. stoljeću zabilježena je u Popovu i Zažablju, odnosno Gradcu. Upravo ta dva predjela u jugoistočnoj Hercegovini sačuvali su kroz cijelo vrijeme osmanske vladavine katoličku većinu. U isto to vrijeme u jugoistočnoj Hercegovini, osim u središnjem Popovu i Zažablju, bilježi se jaka prisutnost srpskoppravoslavnoga klera. U 16. stoljeću ustanovljena su i sagrađena tri poznata srpskoppravoslavna manastira: Tvrdoš, Zavala i Žitomislići. Koliko je bilo monaha u tim manastirima, na osnovi do sada poznate građe nije poznato, ali se na osnovi žive graditeljske i prepisivačke djelatnosti može zaključiti da su to bile žive monaške zajednice.⁷²³ Jedan oblik srpskoppravoslavnoga svećenstva koje uopće nije zaokupljao historiografsku pažnju, vjerojatno zbog nedostatka izvora, a koje se ne bi smjelo ispustiti iz

---

⁷²² „[...] per mancamento delli Latini, che si sono da Paese soggetto al Turco in ogni luoco parati non volendo servire senza entrate, et esercitare gli officij induenti, di coltivare i campi et simili, come fanno queste altre necessita di più per sostenere le loro moglie et figli, [...], non di meno sono sparsi quasi per tutto il paese del Turco ancora ne i luochi come erano di Christiani per la sopradetta raggione.“ G. MANCINELLI, *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, 170-171.

⁷²³ Najpoznatiji istražitelj hercegovačkih manastira Vladimir Ćorović u svojim radovima nigdje ne donosi podatak o broju monaha u spomenutim manastirima. Samo za usporedbu vrijedno je spomenuti da je manastir Mileševo 1610. godine brojio 100 monaha. K. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, 122.

vida u promatranju ove problematike, jest i pravoslavno parohijalno svećenstvo. O njima su podaci s područja jugoistočne Hercegovine vrlo oskudni, što je i razumljivo jer su monasi vodili glavnu riječ, ali s obzirom na način njihova postajanja, ne bi ih se smjelo zanemariti.⁷²⁴ Poznato je da srpsko pravoslavlje sve do u novije vrijeme nije tražilo višu teološku izobrazbu za svoje parohijalno svećenstvo. U starija vremena najveći stupanj izobrazbe koji se izgleda tražio za taj sloj svećenstva bilo je čitanje i pisanje i poznavanje obreda i tradicije. U takvim slučajevima mnogo puta događalo se da je svećenička služba bila nasljedna, tj. prelazila s oca na sina.⁷²⁵ Na takav način srpskopravoslavnoga parohijalnog svećenstva svakako nije nedostajalo ni na području jugoistočne Hercegovine.⁷²⁶ Kakav je bio nerazmjer između katoličkoga i pravoslavnoga klera na ovim područjima, govori jedan podatak s kraja Kandijskoga rata. Prema pisanju biskupa Martinisa 1668. godine u manastirima Tvrdoš i Zavala bilo je oko 80 monaha.⁷²⁷ U isto to vrijeme na području Trebinjske biskupije djeluju samo dva katolička svećenika.

Kako se ovaj proces događao? Inicijativa je bila dvosmjerna. Katolici su se u nedostatku vlastitoga svećenstva obraćali pravoslavnim svećenicima, a oni su vršili pritisak ili barem nagovarali katolike da prihvate pravoslavlje ili ostanu u pravoslavnoj vjeri ako su je već bili prihvatili.

Obraćanje katoličkoga puka pravoslavnom svećenstvu zbog nedostatka vlastitoga svećenstva u svojim vjerskim potrebama konstanta je koja se redovito pojavljuje u izvještajima katoličkih izvjestitelja s ovoga područja od kojih ćemo spomenuti samo neke. Misionar Buonaldi piše iz Žurovića 1644. godine o nuždi iznajmljivanja

⁷²⁴ Jedini podatak na koji sam naišao u ovom istraživanju koji spominje srpskopravoslavno parohijalno svećenstvo potječe iz 30-ih godina 18. stoljeća iz pera Marka Andrijaševića. Nadbiskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 18. 11. 1733., AP, SC, Dalmazia, vol. 7, f. 632v.

⁷²⁵ O tome više u: L. HADROVICS, *Srpski narod i njegova Crkva pod turskom vlašću*, 16-23.

⁷²⁶ U središnjoj Ugarskoj broj parohijalnoga svećenstva je nakon oslobodilačkih ratova u 18. stoljeću toliko porastao da ga je trebalo smanjivati. L. HADROVICS, *Srpski narod i njegova Crkva pod turskom vlašću*, 29.

⁷²⁷ Biskup Martinis Kongregaciji Propagande lipanj 1668., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv. 2, 676-677.

jedne kuće za potrebe misionara. Neki je pravoslavac, koji je prije bio katolik, već obećao svoju kuću misionarima i također je obećao vratiti se na latinski obred „kao što su bili prije njihovi preci, kao što su i svi drugi čvrsto potvrdili, ali zbog nedostatka latinskog svećenstva kojeg nije bilo, prihvatili su grčki obred, gdje je bio njihov svećenik“.⁷²⁸ Biskup Cvjetković 1648. godine piše da „u duhovnim potrebama ovi siromašni katolici nemajući prisutnog svoga katoličkog svećenika obraćaju se spomenutim raskolničkim monasima i napuštaju istiniti katolički kult“.⁷²⁹ Kako se to događalo konkretno, na ilustrativan način pokazuje pričanje jedne starice iz Žurovića koje prenosi biskup Martinis u izvještaju 1663. godine: „Osim toga mnogi u crkvi u Žurovićima su mi naznačili, posebno jedna starica dobra života, da nije za čuditi da nas je tako malo katolika, jer ovdje nikada ne vidimo biskupa, ni svećenika, nego samo pokojeg raskolničkog monaha s njihovim biskupom ponekad, i zbog stalne prisutnosti i propovijedanja ovih, djeca idu na njihov obred a stari ostaju katolici, i zbog toga u istim kućama ovdje će biti katolici i raskolnici.“⁷³⁰

Kad bi koji katolik ili katolička obitelj krštenjem ili nekim drugim crkvenim obredom pristupili pravoslavnoj strani, zbog straha

⁷²⁸ „[...] e vicino à questa Chiesa è la Villa dentro ella quale bisogna pigliar casa à pigione, overo cuoprire, et accomodare unca Casa d'un Scismatico, che promette di darla alli Missionarij, come ha scritto à Ragusa, à D. Lorenzo Vecchi con promiss[i]one, di tornare, al rito Latino come sono stati p[rim]a li lor atenati, come tutti gl'altri affimarono f[ortamen]te, ma che per mancanza di Sacerdote Latino, che n[on] c'era si erano dati al rito Greco, dove c'era il Sacerd[o]te loro.“ Josip M. Buonaldi Kongregaciji Propagande 1644., AP, SOCG, vol. 127, f. 161v.

⁷²⁹ „[...] poichè quelli Popoli quando non hanno il Paroco presente ricorrono dalli Monaci Scismatici, li quali ivi appresso hanno un Monastero, [...], che nelle necessit[à] sp[irit]uali quelli poveri Cristiani non havendo pres[entemen]te il suo Pastore Cattolico ricorrono alli detti Monaci Scismatici, e lasciano il vero rito Cattolico.“ Biskup Cvjetković Kongregaciji Propagande 13. 10. 1648., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv.1, 196.

⁷³⁰ „Inoltre mi significorno molti nella Chiesa di Zurovich, et in particolare una vechia di buona vita, che non è meraviglia siamo tanti pochi cattolici, perché qui non vediamo mai il Vescovo, né parrochiani, ma solo alcuni monaci scismatici con il loro Vescovo alle volte, e per la continua assistenza di quelli, e prediche vanno i figlioli a loro rito, et i vecchij restano Cattolici, e però nelle medesime case vi saranno e de Cattolici, e de Scismatici.“ Biskup Martinis Kongregaciji Propagande 11. 10. 1663., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv. 2, 415.

od prokletstva tamo bi morala u najviše slučajeva i ostati. O takvoj praksi govori biskup Martinis 1663. godine. Kad se katolici zbog nedostatka svojega svećenstva krste kod pravoslavnih, ovi „im poslije zapovjede da slijede njihov zakon ili ih u drugom slučaju proklinju, a ovi budući da su neuki uhvate se za spomenute nagovore i žive po njihovu zakonu“.⁷³¹ Dominik Andrijašević 1628. godine svjedoči o slučaju četvorice mladića koje je on namjeravao poslati u katolička sjemeništa u Italiju, ali zbog materijalne oskudice to nije mogao učiniti. Jedan od ovih mladića je „po velikom nagovaranju raskolničkih kaluđera otišao u njihov manastir, koji će, jer će biti odgojen u ovom pogibeljnom i zaraznom raskolu, činiti veliku štetu kao što će je činiti i ostala trojica ne budu li primljeni, jer ih stalno nagovaraju spomenuti raskolnici“. Ako ovi mladići postanu pravoslavni monasi, Andrijašević predviđa da bi „za sobom povukli ne samo njihove kuće nego i mnoge druge“.⁷³² Pišući o Žurovićima, nepoznati izvjestitelj 1651. godine kaže kako „monasi raskolnici koji prevladavaju u ovom mjestu neprestano prevode ove siromašne katolike na njihov obred“.⁷³³

Bilo je slučajeva da su katolici prelazili na pravoslavlje i zbog nemara katoličkoga svećenstva. Takvi slučajevi zabilježeni su u Popovu

⁷³¹ „Sogiongo che più presto andamo perdendo, perchè in molte case di Cattolici vi sono ancora de Scismatici, coll'occasione che loro si trovano lesti à battizzarli, e poi li mettono di precetto che seguitano la legge loro, et altrimenti li maledicono, e quelli perchè sono semplici s'attaccano à detti discorsi, e vanno con la legge loro.“ Biskup Martinis Kongregaciji Propagande 11. 10. 1663., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv. 2, 415.

⁷³² „[...] , sebene un di loro alla gran p[er]suasione delli Caloeri Sismatici è andato à loro monastero: qual come sarà allevato in q[ue]llo pernicioso et pestifero Scisma farà gra[ndi] dan[n]i, come lo farano altri 3. quando no[n] sarano agiutati essendo sollecitati instantem[en]te dalli detti Scismatici: et se da me no[n] fossero intertenuti sin'ora sariano trabucchati. Per tanto umilmente prostrato in terra p[er] la parte di Dio supp[li]co cotesta Sacra Congregatione che si voglia degnar à dar tanto agiuto alli sudetti gioveni che sia necess[ari]o p[er] mantenersi et far habili p[er] il Collegio et no[n] p[er] metter che vadino allo Scisma in gran dan[n]o et pregiudizio di questi cattolici, quali no[n] solo tirarano case loro ma molt'altri.“ Biskup Andrijašević Kongregaciji Propagande 16. 5. 1628., M. JAČOV, *Spisi Kongregacije za Propagandu vere u Rimu o Srbima*, 98.

⁷³³ „[...] , onde li Monaci Scismatici che prevalgono in quel luogo di continuo seducono quelli poveri Cattolici al rito loro.“ Nepoznati izvjestitelj prije 14. 4. 1651., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv. 1, 355.

u vrijeme župnika Marka Božića sredinom 17. stoljeća. Biskup Primi nakon njegove smrti piše da je mnogo više vremena provodio liječeći Turke nego radeći za dobro duša u svojoj župi. Kad bi odlazio liječiti Turke, „prepuštao je župu pravoslavnim monasima da krštavaju djecu i blagoslivljaju zaručnike“, tj. sklapaju brakove. Nakon njegove smrti biskup je obećao narodu da se takve stvari više neće ponavljati, „ali pravoslavni monasi rasrdjeni zbog ovoga na mene, poslali su mi jednog moćnog Turčina“ koji je, kad mu je biskup objasnio o čemu se radi, postao njegov prijatelj.⁷³⁴

Osim ovoga osnovnog razloga vrijedno je spomenuti još dva koja nisu bila presudna, ali su mogla pomoći uz prisutnost onoga prvoga da jedan dio ovdašnjih katolika prihvati pravoslavlje, a to su reforma kalendara 1582. godine i pritisak pravoslavne hijerarhije u smislu podvrgavanja katolika pod svoju jurisdikciju.

S obzirom na reformu kalendara, koja je proglašena bulom pape Grgura XIII. (1572.-1585.) *Inter gravissimas* 24. veljače 1582., poznato je da se teško provodila na područjima pod osmanskom vlašću pa tako i u jugoistočnoj Hercegovini, ali nije poznat nijedan slučaj niti ijedna arhivska bilješka da bi katolici jugoistočne Hercegovine zbog spomenute reforme prihvatili pravoslavlje.⁷³⁵ Moguće je da je ta promjena pridonijela, ali uz nedostatak svećenika, da su neki lakše prihvaćali pravoslavlje.

Pritisci pravoslavne hijerarhije, kako sugeriraju raspoloživi arhivski spisi, također nisu mnogo utjecali na ostavljanje katoličke

---

⁷³⁴ O don Marku: „Perchè appoggiato alla protezione dei Turchi la maggior parte dell'anno dimorava fuori della sua Parochia, e lasciava la Cura alli Monaci Scismatici, per batezar i figlioli, e benedir li sposi; il che saputo da me doppo la sua morte, son andato per tutti li Casali ad esagerare questa cosa, et hò reso capaci quelli popoli, e credo, che per l'avenire non se ne sentirrà simil cosa; Ma li Monaci Scismatici adirati per questo contro di me, mi mandarono un Turco potente, il quale arivatomi nel viaggio mi cominciò a sgridare e minaciare, mà finalm[en]te persuaso dell'evidentissime mie ragioni alla confusione di tutto l'inferno da nemico si fece mio grandissimo amico, e si offerse di proteggermi.“ Biskup Primi Kongregaciji Propagande 28. 12. 1670., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre*, 31.

⁷³⁵ O problemima prihvatanja novoga kalendara vidi: K. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, 137-145.

---

vjere i prihvaćanje pravoslavlja.⁷³⁶ Nepoznato je što se događalo u 16. stoljeću kad su prijelazi bili najbrojniji, ali u 17. i 18. stoljeću nijedan dopis katoličkih izvjestitelja s područja jugoistočne Hercegovine ne spominje da je netko iz tog razloga prihvatio pravoslavlje. Istina, neki od njih spominju opasnost da će katolici prihvatiti pravoslavlje ako budu morali plaćati dadžbine pravoslavnim patrijarsima i episkopima, ali kako se čini do toga nije došlo.⁷³⁷ Moguće je, kao i kod slučaja promjene kalendara, da je ovaj pritisak, ali uz nedostatak svećenika, u određenim slučajevima pridonio da neki katolici prihvate pravoslavlje.

---

⁷³⁶ Draganović ovome razlogu, istina vežući ga uz „u nebo vapijući nedostatak svećenika i prilično proširenu neupućenost puka“ i priznajući da se u dokumentima malo toga spominje, neopravdano daje preveliku važnost kada piše da „zacijelo s moralnom sigurnošću možemo zaključiti kako su metode uznemiravanja i prisile, kojima se bijaše služila pravoslavna hijerarhija, odigrale važnu ulogu u prijelazu različitih katoličkih područja, sela i obitelji na pravoslavlje.“ K. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, 116.

⁷³⁷ O takvoj opasnosti pisao je Franjo Ricardi 1675. godine: „Giorni passati m'è stato detto da quelli Popoli Christiani da Popovo, che non passerà troppo tempo, che tutti quelli Cristiani Chatolici anderano sotto rito Scismatico p[er] li agravij impostili da Vladicah, idest Vescovo Scismaticicho.“ Franjo Ricardi Kongregaciji Propagande 15. 1. 1675., M. JAČOV, *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre*, 334.

ZAKLJUČAK

Središnja tema ovog istraživanja bili su katolici jugoistočne Hercegovine, odnosno istočnohumskog i trebinjskog područja u vrijeme srednjeg vijeka, odnosno od kraja 10. stoljeća kada o njima nalazimo kakve-takve podatke te prvo stoljeće osmanske vladavine.

Spomenuto područje je do 20-ih godina 13. stoljeća bilo pod jurisdikcijom katoličkih biskupa iz Stona, Trebinja i Dubrovnika na kojem je, kao na rubnom prostoru između Istoka i Zapada, u bogoslužju dolazilo do susreta i korištenja zapadnog i istočnog obreda, latinskog i slavenskog jezika. Nakon osnutka samostalne srpske arhiepiskopije 1219., i godinu poslije Zahumske eparhije, prostori Stonske biskupije, odnosno Huma, došli su pod utjecaj Istočne Crkve. Međutim, čini se, da to nije izazvalo nekakav poremećaj u vjerskoj strukturi stanovništva jer se razlika između Istočne i Zapadne Crkve na ovim područjima još nije toliko osjećala. Iz toga vremena nema nikakvih vijesti o sukobima i trvenjima između pripadnika spomenutih Crkava, niti lošeg odnosa srpskih vladara, koji su ovim područjem vladali, prema katolicima jer i oni u to vrijeme nisu bili načisto kojoj Crkvi pripadaju ili žele pripadati.

Prvi veći poremećaji događaju se početkom 14. stoljeća, i to u vrijeme srpskog kralja Milutina (kralj: 1282.-1321.) koji je u to vrijeme bio zaratio sa svim okolnim katoličkim vladarima. Iz njegova vremena dolaze prve vijesti o progonu katolika na područjima kojima je on vladao. Istu politiku prema katolicima nastavili su i njegovi nasljednici. Kako su Trebinje i prostor Trebinjske biskupije bili čvrsto pod vlašću srpskih vladara do 70-ih godina 15. stoljeća a pravoslavlje službena vjera vladara, i njihovi su podanici na spomenutom području morali prihvatiti tu vjeru. Drukčije je stanje bilo na humskom području čiji su knezovi priznavali vrhovništvo i srpskih i ugarsko-hrvatskih vladara, s time da su s ovim prvima bili češće u sukobu. Sama činjenica da se pravoslavni episkop nije uspio održati pod njihovom vlašću govori u prilog njihove veće usmjerenosti prema Zapadu i katoličanstvu. Osim toga, Hum je od početka 14. stoljeća pod vlašću Šubića, koji su bili katolici. U vrijeme kada nastaju progonošta katolika od strane srpskih vladara Hum se nalazi izvan njihove moći i ostaje katolički.

Zatečeno stanje, u manjoj ili većoj mjeri, nastavilo je egzistirati

sve do kraja 70-ih godina 14. stoljeća, odnosno vremena vladavine bosanskog kralja Tvrtka I. Njegovu vladavinu, kao i inače vladavinu bosanskih vladara, karakterizira tolerantan odnos prema svim vjerskim zajednicama. Takav stav omogućio je ponovno obnovu katoličanstva na trebinjskom području, ali i pojavu pravoslavlja na humskom području jer u Tvrtkovo vrijeme dolazi do većih useljavanja Vlaha iz Raške i ostalih istočnih zemalja koji su po svojem vjerskom opredjeljenju bili pravoslavni. Pružila se prilika također i širenju *Crkve bosanskih i humskih krstjana*, ali ona se na ovim prostorima nije jače ustalila.

Osmanskim osvajanjima ovi su krajevi doživjeli pravu „kataklizmu“. Ogroman dio stanovništva je izbjegao, jedan je dio, i to izgleda ne mali, odveden u roblje, a nešto je sigurno stradalo prilikom osvajanja. Prema prvim osmanskim popisima (defterima) većinu stanovništva koje je ostalo na području jugoistočne Hercegovine, osim u nahijama Popovo i Trebinje, činili su oni koje su Osmanlije popisali u „vlaškom statusu“.

Što se tiče katolika, u većem broju su se zadržali uz granicu s Dubrovačkom Republikom, i to na onom dijelu koji je u srednjem vijeku pripadao Humskoj zemlji (Popovo i Zažablje). Svjedočanstva toga vremena, osobito ona s početka 17. stoljeća, govore o njihovoj prisutnosti i u unutrašnjosti sve do Blagaja i Gacka ali u manjoj mjeri. Katolička crkvena struktura bila je do temelja uništena. Brigu o ovdašnjim katolicima, osim možda u početku osmanske vladavine, i to na trebinjskom području gdje se nazire prisutnost pokojeg svećenika Trebinjsko-mrkanske biskupije, uglavnom su vodili dubrovački svećenici i franjevci dubrovačke franjevačke provincije.

Katolici, osobito oni u unutrašnjosti, ostavljeni od vlastitog svećenstva, ali i zbog raznih drugih okolnosti opisanih u ovoj studiji, počeli su prihvaćati islam i prelaziti na pravoslavlje.

U prvim osmanskim defterima s kraja 15. stoljeća susreće se tek pokojni „novi musliman“, dok je krajem 16. stoljeća dobar dio stanovništva popisanog u statusu raje, osim u pograničnim područjima s Dubrovačkom Republikom, muslimanskog a onog popisanog u statusu vlaha negdje oko 35 %.

Ovo je također bilo vrijeme i prijelaza na pravoslavlje o čemu postoje mnoga svjedočanstva katoličkih izvjestitelja. Pravoslavna

---

Crkva upravo u 16. stoljeću doživljava velik procvat na ovim područjima, čemu su uvelike pridonijele vlaške migracije. Katolici, tamo gdje su bili ostavljeni od vlastitog svećenstva, u želji da ostanu kršćani, u svojim vjerskim potrebama pristupali su pravoslavnom svećenstvu i ostajali u pravoslavlju.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni (Arhivi):

1. Archivio Secreto Vaticano, (ASV):
Fondovi:
  - Sacra congregazione del Concilio, *Relationes ad limina* (*Cong. Concilio*), sv. 487, an.: 1588, 1613, 1650, 1652.
  - *Secreteria Brevium*, vol.: 300, 347.
2. Archivio storicio „de Propaganda Fide“, (AP):
Fondovi:
  - *Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali* (SOCCG), vol.: 127, 262, 263, 264, 547, 668, 785, 823, 851, 857.
  - *Scritture riferite nei Congressi* (SC), Dalmazia, vol. 7.
3. Arhiv Dubrovačke biskupije (ADB), *Trebinjsko-mrkanska biskupija* (TMB), Sig. 5, kut. 1.
4. Arhiv samostana Male braće u Dubrovniku (ASMBD):
  - *Andrijaševićev nekrologij dubrovačke franjevačke provincije. Rukopis br. 2357.*
  - *Rukopis o trebinjsko-mrkanskim biskupima. Rukopis br. 274.*
5. Arhiv župe Trebinje, *Zabilješke don Marijana Vujnovića.*
6. Državni arhiv u Dubrovniku (DAD):
Fondovi:
  - *Consilium Rogatorum*, vol. 16.
  - *Diplomata et Acta*, vol.: 11.
  - *Diversa Notarie*, vol.: 68.
  - *Lettere di Levante (Let. di Lev.)*, vol.: 10, 19, 20, 22, 24, 29, 31, 36.
  - *Liber Maleficorum*, vol.: 1.
  - *Liber Reformationes, an. 1378.-1392.*
7. *Pojednostavljeni rukopis prijevoda deftera Vlaha Hercegovačkog sanždaka kaze Nevesinje između 1585. i kraja XV. stoljeća.*

Objavljeni:

1. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.* Prikupio i obradio P. Eusebius FERMEŃIN. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1892.
2. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, sv. 1., (annos 344-1343 tabulamque geogrphicam continens).* Prikupili i obradili Ludovicus de THALLÓCZY - Constantinus JIREČEK et Emilianus de SUFFLAY. Vindobonae: Typis Adolphi Holzhausen, MCMXIII.
3. *Acta franciscana Hercegovine. Provinciarumque finitimarum tempore dominations Othomanae, tom. I., a ban. 1463-1699.* Prikupio i priredio Dominik MANDIĆ. Mostar: Societas historica antiquitatibus franciscanis iugoslavicis indagandis, 1934.
4. *Anales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina, Scriptorum, sv. I., Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium.* Uredio Speratus NODILO. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1883.
5. ANIĆ, Vladimir. *Veliki rječnik hrvatskog jezika.* Priredila Ljiljana JOJIĆ. Zagreb: Novi liber, 2003.
6. *Anonymi descriptio Europae oreintalis, Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthena, Ungaria, Polonia, Bohemia. Anno MCCCVIII exarata.* Edidit, praefatione et adnotationibus instruxit Olgierd GÓRKA. Kraków: Sumptibus Academiae Litterarum, 1916.
7. BENIĆ, Bono. *Ljetopis sutješkog samostana.* Priredio Ignacije GAVRAN. Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003.
8. BOŠKOV, Vančo. „Turski dokumenti u Dubrovačkom arhivu iz druge polovine 16. vijeka o odnosu Pravoslavne i Katoličke Crkve“. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću.* Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu, 1982., 309-310.
9. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* sv. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 11, 14, 15 i 16. Sv. 1 uredio Marko

- KOSTRENČIĆ, sakupili i obradili Jakov STIPIŠIĆ i Miljen ŠAMŠALOVIĆ. Sv. 2, 3, 4, 5, 6, 9 i 11 sabrao i obradio Tade SMIČIKLAS. Sv. 14, 15 i 16 sabrao T. SMIČIKLAS, uredio M. KOSTRENČIĆ. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1967., 1904.-1906., 1911., 1913., 1916., 1934. i 1976.
10. *Cronica Ragusina Junii Restii, Ab origine urbis usque ad annum 1451*, Scriptores, sv. II., *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. Uredio Speratus NODILO. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1893.
  11. *Croniche ulteriori di Ragusa probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*. Scriptores, sv. II., *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. Uredio Speratus NODILO. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1893.
  12. DINIĆ, Mihajlo. *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 1. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Naučno delo, 1957.
  13. DINIĆ, Mihajlo. *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Naučno delo, 1967.
  14. DRAGANOVIĆ, Krunoslav. „Tobožnja „Stjepanska biskupija“ – Ecclesia Stephanensis“ u Hercegovini“. *Croatia Sacra* 4 (1934.), 51-58.
  15. FARLATO Daniele – Jacobo COLETO. *Illirici sacri, Ecclesia Ragusina cum suffraganeis et ecclesia Rhiziniensis et Catharensis*, sv. 6. Venetiis: MDCCC.
  16. GONZAGA, Francesco. *De origine seraphicae religionis Franciscanae eiusque progressibus, de Regularis obseruanciae institutione, forma administrationis ac legibus, admirabilique eius propagatione*. Romae: ex typographia Dominici Basae, 1587.
  17. HORVAT, Karlo. „Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia – Novi historijski spomenici za historiju Bosne i susjednih zemalja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1 (1909.), 1-104.
  18. *Izvori za hrvatsku povijest*, sv. 1, (do god. 1107.). Uredila Nada KLAIĆ. Zagreb: Školska knjiga, 1955.

19. JAČOV, Marko. *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, sv. 1. i 2. Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1992.
20. JAČOV, Marko. *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645-1669) Vienna e Morea (1683-1699)*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998.
21. JAČOV, Marko. *Spisi Kongregacije za Propagandu vere u Rimu o Srbima, 1622-1644*, sv. 1. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986.
22. *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1957.
23. KURIPeŠIĆ, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Banja Luka: Besjeda, 2006. – fototipsko izdanje.
24. *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, Knjiga X. Od 1453. do 1469*. Sakupio i uredio Šime LJUBIĆ. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891.
25. LUCCARI, Giacomo Pietro. *Copioso ristretto degli annali di Ravsa'*. Venetia: 1605.
26. MANCINELLI, Giulio. *Historia della vocazione e del pellegrinaggio*, Archivium Romanum Societatis Jesu, *Vitae* 41, pp. 169-176., u: KORADE, Mijo. „Julije Mancinelli o dubrovačkoj okolici (1575./1576.)“. *Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* 16 (1986.), 147-150.
27. MIOVIĆ, Vesna. *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana s analitičkim inventarom sultanskim spisa Acta Turcarum* Državnog arhiva u Dubrovniku. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005.
28. *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 1. ann. 1306-1347. Zagrabiæ: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1879.
29. *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 2., A.1347-1352, 1356-1360. Additamentum a. 1301-1305, 1318, 1325-1336. Zagrabiæ: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1882.

30. *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, sv. 5., an. 1301.-1336. Prikupio i obradio Josephus GELCICH. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1897.
31. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*. Objavio Fr. MIKLOSICH. Graz: Institut für Slavistik der Universität Graz, 1964.
32. *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. 2. Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. ALIČIĆ. Sarajevo: Dobra knjiga, 2014.
33. ORBINI, Mavro. *Kraljevstvo Slavena*. Prevela Snježana HUSKIĆ. Uredio Franjo ŠANJEK. Zagreb: Golden marketing – Narodne novine, 1999.
34. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Priredio Ahmed S. ALIČIĆ. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.
35. PORFIROGENET, Konstantin. *O upravljanju Carstvom*. Preveo Nikola pl. TOMAŠIĆ. Zagreb: Dom i svijet, 2003.
36. *Regesta Fojnicensia. Acta Turcica, Bosnensia et Latina ex archivo conventus Fratrum Minorum de observantia Spiritus S. Fojnicae Bosnae Argentinae*. Priredio Josip MATASOVIĆ. *Spomenik LXVII, drugi razred 53*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, (1930.), 104-405.
37. *Relazione di Ragusi, Bosnia e Albania*, objavljeno kao dodatak uz rad u: LJUBIĆ, Šime. „Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžaka Skadarskoga od godine 1614.“. *Starine JAZU*, knj. 12 (1880.), 201-202.
38. RODE, Beneventus. *Necrologium Fratrum minorum de observantia provinciae S. Francisci Ragusii*. Quaracchi: ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, 1914.
39. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, sv. 22. Joannes Dominicus MANSI. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1961.
40. *Spisi dubrovačke kancelarije*, knjiga 3, *Zapisi notara Tomazina de Saveri 1284-1286 - Diversa cancellariae II (1284-1286), Zapisi notara Aca de Titullo 1295-1297 - Diversa cancellariae III (1295-1297)*. Prepisao i pripremio Josip LUČIĆ. Zagreb: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1988.

41. *Spomenici Hrvatske Krajine. Knjiga I. Od godine 1479 do 1610.* Prikupio i uredio Radoslav LOPAŠIĆ. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, 1884.
42. *Sumarni popis sandžaka Bosne iz 1468/69. godine.* Priredio Ahemd S. ALIČIĆ. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008.
43. *Šematizam eparhije zahumsko-hercegovačke i primorske, stanje 1. septembra ratne 1995. god.* Trebinje: Izdanje bratstva manastira Tvrdoš, 1998.
44. *Šematizam Zahumsko-hercegovačke eparhije 2006. godine. Episkopija Zahumsko-hercegovačka.* Beograd: Svet knjige, 2006., 203-259.
45. TÓTH, György István. „Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátore (1581-1582)“. *Történelmi szemle* 3-4 (1997.), 465-471.
46. TVRTKOVIĆ, Hijacint. *Postanak i razvitak franjevačke provincije u Dubrovniku.* Uredio Josip SOPTA. Dubrovnik: Franjevačka provincija sv. Jeronima u Dalmaciji i Istri, 2014.
47. VEGO, Marko. „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Arheologija, Nova serija*, 15-16 (1960.-1961.), 259-286.
48. *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, sv. 1., (ab Innocentio pp. III. usque ad Paulum III. 1198-1549.). Ab Augustino THEINER. Romae: Typis vaticanis, 1863.
49. *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka.* Prikupio i uredio Stojan NOVAKOVIĆ. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1912.

LITERATURA

1. ADANIR, Fikret. „Woywoda“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., XI, 215a.
2. ALERIĆ, Daniel. „Porfirogenetovi zahumski toponimi“. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 10-11 (1984.-1985.), 27-48.
3. ALIČIĆ, S. Ahmed. „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 40 (1991.), 125-192.
4. ALIČIĆ, S. Ahmed. „Širenje islama u Hercegovini“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 41 (1991.), 67-73.
5. ALIČIĆ, S. Ahmed. „Uvod“. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1985., I-X.
6. ALIČIĆ, S. Ahmed. *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1898. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983.
7. ANČIĆ, Mladen. „Kasnosrednjovjekovni Stolac“. *Povijesni prilozi* 29 (2005.), 41-58.
8. ANČIĆ, Mladen. „Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani“. *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009*. Uredio Ivo LUČIĆ. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011., 217-278.
9. ANČIĆ, Mladen. *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, 2001.
10. ANČIĆ, Mladen. *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Zadar: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru; Mostar: ZIRAL, 1997.
11. ANĐELIĆ, Pavao – Marijan SIVRIĆ – Tomislav ANĐELIĆ. *Srednjovjekovne Humske župe*. Mostar: Ziral, 1999.
12. ANĐELIĆ, Tomislav - Marijan SIVRIĆ, „Dubrave u srednjem vijeku. Srednjovjekovna humska županija Dubrave“. *300 godina župe Dubrave*. Priredio Milenko KREŠIĆ. Aladinići: Župa Aladinići, 2006., 19-39.

13. ATANASOVSKI, Veljan. *Pad Hercegovine*. Beograd: Narodna knjiga - Istorijski institut, 1979.
14. AYDIN, Mehmed Akif. „Pravo kod Osmanlija“. *Historija osmanske države i civilizacije*. Priredio Ekmeleddin İHSANOĞLU. Prevela Kerima FILAN. Sarajevo: Orijentalni institut; Istanbul: IRCICA, 2004., 515-594.
15. BANIČEVIĆ, Božo. „Osnivanje Korčulanske biskupije“. *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*. Priredili Želimir PULJIĆ i Nedjeljko A. ANČIĆ. Dubrovnik: Biskupski ordinarijat; Split: Crkva u svijetu, 2001., 219-234.
16. BLAGOJEVIĆ, Miloš. „L’agricoltura nell’economia ragusea del Medioevo“. *Ragusa e il Mediterraneo. Ruolo e funzioni di una repubblica marinera tra Medioevo ed Etá Moderna*. A cura di A. Di VITTORIO. Bari: Cacucci editore, 1990., 27-44.
17. BLAGOJEVIĆ, Miloš. *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji*. Beograd: Istorijski institut, 1973.
18. BLAŽEVIĆ, Velimir. *Crkveni partikularni sabori i dijecezanske sinode na području Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost 2012.
19. BLAŽINA-TOMIĆ, Zlata. *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb - Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2007.
20. BONIĆ, Rudolf. „Porfirogenetovo Zahumlje i Dukljaninova Chelmania“. *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, sv. III-IV. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1971., 23-59.
21. BOŽIĆ, Ivan. *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1952.
22. BUDAK, Neven. „Prilog valorizaciji Humsko-duklijanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. stoljeća)“. *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986.), 125-139.
23. CAHEN, Claude. „Dhimma“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., II, 227a.
24. ĆIRKOVIĆ, Sima. *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1964.
25. ĆIRKOVIĆ, Sima. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1964.

26. ĆOROVIĆ, Vladimir. „Manastir Zavala“. *Srpski manastiri u Hercegovini*. Priredio Đorđe PILJEVIĆ. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999., 158-181.
27. ĆOROVIĆ, Vladimir. „Manastir Žitomislići“. *Srpski manastiri u Hercegovini*. Priredio Đorđe PILJEVIĆ. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999., 58-99.
28. ĆOROVIĆ, Vladimir. „Prošlost Hercegovine“. *Srpski manastiri u Hercegovini*. Priredio Đorđe PILJEVIĆ. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999., 11-43.
29. ĆOROVIĆ, Vladimir. „Trebinjski manastir Tvrdoš“. *Srpski manastiri u Hercegovini*. Priredio Đorđe PILJEVIĆ. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999., 100-135.
30. ĆOROVIĆ, Vladimir. „Značaj Humske eparhije“. *Srpski manastiri u Hercegovini*. Priredio Đorđe PILJEVIĆ. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999., 44-57.
31. ĆOROVIĆ, Vladimir. *Historija Bosne*. Banja Luka: Glas srpski; Beograd: Ars libri, 1999. – reprint izdanje.
32. ĆOROVIĆ, Vladimir. *Istorija Srba*. Beograd: A. P. Ivanišević – A. P. Logos Art, 2004.
33. ĆOŠKOVIĆ, Pejo. „Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.)“. *Croatica christiana periodica* 35 (1995.), 1-54.
34. DINIĆ, Mihajlo. „Chiuriliza slovenskih popova dubrovačke građe“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 26, 3-4 (1960.), 274-279.
35. DINIĆ, Mihajlo. „Slovenska služba na teritoriju Dubrovačke Republike u srednjem vijeku“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 14, 1-2 (1934.), 50-56.
36. DINIĆ, Mihajlo. *Humsko-trebinjska vlastela*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti - Naučno delo 1967.
37. DINIĆ, Mihajlo. *Zemlje Hercega sv. Save*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1940.
38. DRAČEVAC, Ante. „Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu“. *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona*. Ston: Mjesna zajednica „Ston“, 1987., 77-90.
39. DRAČEVAC, Ante. „Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija“. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Uredio Ivica PULJIĆ. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988., 83-90.

40. DRAGANOVIĆ, Krunoslav. „Izvjješće apostolskog vizitatora Petra Masarecchija o prilikama kato. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni god. 1623. i 1624.“. *Starine JAZU* 39 (1938.), 1-48.
41. DRAGANOVIĆ, Krunoslav. „Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni“. *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.* Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, ²1991., 685-766.
42. DRAGANOVIĆ, Krunoslav. *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka.* Mostar: Crkva na Kamenu, 1991.
43. DŽAJA, M. Srećko. „Fojnička ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike. Kontekstualizacija Ahdname bosanskih franjevacā“. *Bosna franciscana* 31 (2009.), 103-128.
44. DŽAJA, M. Srećko. *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1971.
45. DŽAJA, M. Srećko. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.* Mostar: ZIRAL, 1999.
46. DŽAMBO, Jozo. „‘Geschicht con der Turckey’ Jörga in Nürnbergā“. *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću.* Sarajevo: Franjevačka teologija; Fojnica: Franjevački samostan, 2000., 239-273.
47. ĐURĐEV, Branislav. „Položaj i uloga Srpske crkve pod turskom vlašću u XV. i XVI. stoljeću“. *Historija naroda Jugoslavije*, II. Zagreb: Školska knjiga, 1959., 102-113.
48. ĐURĐEV, Branislav. „‹Prodaja crkava i manastira› za vreme vlade Selima II.“. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* IX (1957.), 241-247.
49. ĐURIĆ, Vojislav. *Dubrovačka slikarska škola.* Beograd: Naučno delo, 1963.
50. FILIPOVIĆ, Nedim. „Islamizacija u Bosni i Hercegovini: Temeljna pitanja“. *Islamizacija u Bosni i Hercegovini.* Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje, 2005., 30-58.
51. FILIPOVIĆ, Nedim. „Južnoslavenske zemlje pod turskom vlašću u vrijeme uspona turske moći. Bosna i Hercegovina“. *Historija naroda Jugoslavije II.* Zagreb: Školska knjiga, 1959., 114-158.

52. FORETIĆ, Vinko. „Kroz prošlost poluotoka Peljašac“. *Spomenica Gospe od Anđela u Orebiću 1470-1970*. Omiš – Orebić: Franjevački samostan, 1970., 251-326.
53. FORETIĆ, Vinko. *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1940.
54. FORETIĆ, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808., Prvi dio. Od osnutka do 1526*. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980.
55. GIBB, A. R. Hamilton „Nā'ib“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., VI, 915a.
56. GÖÇEK MÜGE, Fatma. “Mewlewiyyet”. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., VI, 1029g.
57. HADROVICS, László. *Srpski narod i njegova Crkva pod turskom vlašću*. Preveo Marko KOVAČEVIĆ. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2000.
58. HANDŽIĆ, Adem. „Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 42-43 (1995.), 119-153.
59. HRABAK, Bogumil. „Herak Vraneš“. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* VII (1955.), 53-66.
60. HRABAK, Bogumil. „Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535. - 1617.)“. *Tribunia* 7 (1983.), 101-129.
61. HRABAK, Bogumil. „Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih vlaha u dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI veku“. *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu; Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, 1990., 67-87.
62. HRABAK, Bogumil. „Razgranjavanje katuna i stvaranje grupa katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek)“. *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Uredio Đoko PEJOVIĆ. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1981., 181-201.
63. IKIĆ, Niko. *Petrovska služba: stijena jedinstva i kamen spoticanja. Povijesno-teološki, biblijsko dogmatski i ekumenski pogledi*. Sarajevo: Katolički bogoslovni fakultet; Zagreb: Glas Koncila, 2015.

64. ĀNALCIK, Halil. „Dubrovnik i Otomansko Carstvo“. *Međunarodni spimpozij Diplomacija Dubrovačke Republike*. Zbornik Diplomatske akademije broj 3, posebno izdanje. Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova Republike Hrvatske, Diplomatska akademija, 1988., 113-116.
65. ĀNALCIK, Halil. „Eyālet“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., II, 721b.
66. ĀNALCIK, Halil. „Ispendje“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., IV, 211a.
67. ĀNALCIK, Halil. „Resm“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., VIII, 486a.
68. ĀNALCIK, Halil. „Tīmār“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., X, 502a.
69. ĀNALCIK, Halil. *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*. Prevela Milica MIHAJLOVIĆ. Beograd: Srpska književna zadruga, 1974.
70. İPŞIRLI, Mehmet. „Osmansko državno uređenje“ *Historija osmanske države i civilizacije*. Priredio Ekmeleddin İHSANOĞLU. Prevela Kerima FILAN. Sarajevo: Orijentalni institut; Istanbul: IRCICA, 2004., 161-339.
71. JAČOV, Marko. *L'Europa tra conquiste ottomane e leghe sante*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana 2001.
72. JANKOVIĆ, Marija. *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*. Beograd: Historijski institut u Beogradu - Narodna knjiga, 1985.
73. JEDIN, Hubert. „Papinstvo i provođenje Tridentinuma (1565.-1605.)“. *Velika povijest Crkve*, sv. 4. Uredio Hubert JEDIN. Preveo Ivica TOMLJENOVIĆ. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2004., 413-444.
74. JIREČEK, Konstantin. „Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1497)“. *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1908., 527-542.
75. JIREČEK, Konstantin. „Vlastela humska na natpisu u Veličanima“. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 4 (1892.), 279-285.
76. JIREČEK, Konstantin. *Istorija Srba. Kulturna istorija*, sv. 2., Preveo i dopunio Jovan RADONJIĆ. Beograd: Neven, 2006., fototipsko izdanje.

77. JIREČEK, Konstantin. *Istorija Srba. Politička historija do 1537. godine*, sv. 1. Preveo Jovan RADONJIĆ. Beograd: Neven, 2006., fototipsko izdanje.
78. JURIŠIĆ, Karlo. *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972.
79. KĀLDI-NAGY, Gjula. „Kādā“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., IV, 364b.
80. KĀLDI-NAGY, Gjula. „Kādī“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., IV, 373b.
81. KAPETANIĆ, Niko - Nenad VEKARIĆ. *Stanovništvo Konavala, 1*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998.
82. KNEZOVIĆ, Pavle. „Sačuvao dostojanstvo i čast zavalskih knezova“, *Vrutak* 7 (2002.), 48.
83. KOJIĆ, Ljubinka. *Manastir Žitomislići*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
84. KORAĆ, Dijana. „Franjevci i njihovi samostani u Humu“. *Croatica christiana periodica* 60 (2007.), 17-33.
85. KORAĆ, Dijana. *Vjera u Humskoj zemlji*. Mostar: Crkva na Kamenu, 2008.
86. KORADE, Mijo. „Julije Mancinelli o dubrovačkoj okolici (1575./76.)“. *Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima* 16 (1986.), 133-151.
87. KREŠIĆ, Milenko. „Povijesno-pravne činjenice o Mrkanskoj biskupiji“. *Vrhbosnensia* 1 (2015.), 31-43.
88. KREŠIĆ, Milenko. „Svećenici Medvjedovići iz Orahova Dola“, *Od Dubrave do Dubrovnika: prigodom 300-godišnjice rođenja Ruđera Boškovića*. Priredio Ivica PULJIĆ. Dubrovnik: Hrvatsko kulturno društvo Napredak; Neum: Muzej i galerija, 2011., 255-274.
89. KURTOVIĆ, Esad. „Fragmenti o Milatovićima“. *Bosna franciscana* 21 (2004.), 222-246.
90. KURTOVIĆ, Esad. „Iz historije Bitunje u srednjem vijeku. (Povodom 610. godišnjice prvog spomena u pisanim izvorima)“. *Godišnjak ANU BiH* 43 (2014), 185-194.
91. KURTOVIĆ, Esad. „Vidovski, Vidovo Polje i Stolac – prvi pisani pokazatelji“. *Bosna franciscana* 24 (2006.), 87-102.
92. KURTOVIĆ, Esad. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosča*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

93. LECLER, Joseph. *Storia dei concili ecumenici, Vienne*. Città del Vaticano: Libreria editrice Vaticana, 1997.
94. LIEPOPILI, Ante. „Slavensko bogoslužje u Dubrovniku“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 220, Zagreb: 1919., 30-58.
95. LIEPOPILI, Ante. *Ston u srednjim vijekovima. Crkveno-istorijska studija na odgovor Episkopu Nikodimu*. Dubrovnik: Svećenička književna družba, 1915.
96. LUPIS, Vinicije. „Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine“. *Tisuću godina Dubrovačke (nad) biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (1998.-1998.)*. Priredili Želimir PULJIĆ i Nedjeljko A. ANČIĆ. Dubrovnik: Biskupski ordinarijat; Split: Crkva u svijetu, 2001., 197-217.
97. MALCOLM, Noel. *Povijest Bosne: kratki pregled*. Preveo Zlatko CRNKOVIĆ. Zagreb: Erasmus Gilda – Novi Liber; Sarajevo: DANI, 1995.
98. MANDIĆ, Dominik. *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica, ³2013.
99. MANDIĆ, Dominik. *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica, ³2013.
100. MANDIĆ, Dominik. *Franjevačka Bosna. Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735*. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1968.
101. MARKOVIĆ, Ivan. *Dukljansko-barska Metropolija*. Zagreb: Tisak Antuna Scholza, 1902.
102. MATUZ, Josef. *Osmansko Carstvo*. Preveo Nenad MOAČANIN. Zagreb: Školska knjiga, 1992.
103. MÉNAGE, Viktor. „Devshirme“. *Encyclopedia of Islam*. Leiden: Brill Academic Publishers – WebCD edition 2003., II, 210b.
104. MIJUŠKOVIĆ, Jovanka. „Humska vlasteoska porodica Sankovići“, *Istorijski časopis. Organ istorijskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti* 11 (1960), 17-54.
105. MILAŠ, Nikodim. *Ston u srednjim vijekovima: crkveno-istorijska studija episkopa Nikodima*. Dubrovnik: vlast. nakl., 1914.

106. MIOVIĆ-PERIĆ, Vesna. *Na razmeđu: Osmansko-dubrovačka granica (1667-1806)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1997.
107. MOAČANIN, Nenad. „Osmanlijska vlast u hrvatskim zemljama“. *Povijest Hrvata: Od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata*. Zagreb: Školska knjiga, 2003., 193-207.
108. MOAČANIN, Nenad. „Some Remarks on The Supposed Muslim Tolerance Towards *dhimmīs*“. *Südost-Forschungen* 48 (1989.), 209-215.
109. MOAČANIN, Nenad. *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791., Preispitivanja*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1999.
110. MOLNÁR, Antal. *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Rome - Budapest: Bibliotheca Academiae Hungariae - Roma. Studia I., 2007.
111. MULIĆ, Jusuf. *Hercegovina. Drugi dio: Vojno i upravna jedinica Osmanskog Carstva*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2004.
112. MULIĆ, Jusuf. *Hercegovina. Prvi dio: feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2004.
113. NERALIĆ, Jadranka. „Srednjovjekovna Bosna u diplomatskim spisima Rimske kurije“. *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo: Institut za istoriju; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005., 371-386.
114. NILEVIĆ, Boris. *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
115. ORŠOLIĆ, Marko. „Ahdnama – standardno pravo ili neponovljiv privilegij“. *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića*. Sarajevo: Franjevačka teologija; Fojnica: Franjevački samostan, 2000., 145-149.
116. PANDŽIĆ, Bazilije. „Benedikt Medvjedović – biskup lješki (1621.-1654.)“. *Između povijesti i teologije. Zbornik radova u čast fra Atanazija Matanića u povodu 80. obljetnice života i 50. obljetnice znanstvenog rada*. Zadar-Krk, 2002., 119-134.

117. PANDŽIĆ, Bazilije. „Trebinjska biskupija u tursko doba. Povijest biskupije 1482.-1703.“. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Uredio Ivica PULJIĆ. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988., 91-124.
118. PANDŽIĆ, Bazilije. *De dioecesis Tribuniensi et Mercanensi*. Roma: Pontificium Athenaeum Antonianum, 1959.
119. PANTELIĆ, Marija. „JOSIP VRANA, L'Évangélique de Miroslav, Contribution à l'étude de son origine. Mouton et Co. 1961. 'S-Gravenhage. Str. 211+10 fotografija“, *Slovo* 14 (1964.), 137-141.
120. PANTELIĆ, Marija. „O Kijevskim i Sinajskim listićima“. *Slovo* 35 (1985.), 5-56.
121. PELIDIJA, Enes. „Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god.“. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998., 135-172.
122. PERIČIĆ, Eduard. „Crkveno-pravni odnosi Dubrovnika i Bara, odnosno Dubrovačke i Barske nadbiskupije“. Priredili Želimir PULJIĆ i Nediljko A. ANČIĆ. *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad) biskupije / metropolije (998.-1998.)*. Dubrovnik: Biskupski ordinarijat; Split: Crkva u svijetu, 2001., 339-354.
123. PERIĆ, Ratko. „Sporovi i sporazumi oko „Stjepanske biskupije““. *Da im spomen očuvamo*. Mostar: Biskupski ordinarijat, 2000., 384-399.
124. PEROJEVIĆ, Marko. „Ban Borić i Kulin“. *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, ²1991., 198-215.
125. POPARIĆ, Bare. *Tužna povijest Hercegovine zemlje 1437.-1482*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1942.
126. POPOVIĆ, Toma. *Dubrovnik i Turska u XVI veku*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1973.
127. PULJIĆ, Ivica - Ante ŠKEGRO. „Sarsenterska biskupija“. *Povijesni prilozi* 30 (2006.), 7-50.
128. PULJIĆ, Ivica. „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj Zemlji“. *Povijest hrvatskog Počitelja*. Čapljinina: Općinsko poglavarstvo Čapljinina; Zagreb: MALA ma Zagreb, 1996., 88-150.

129. PULJIĆ, Ivica. „Crkvene prilike u zemljama hercega Stjepan Vukčića Kosače“. *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo: Institut za istoriju; Zagreb; Hrvatski institut za povijest, 2005., 239-267.
130. PULJIĆ, Ivica. „Neum, povijesna domovina Hrvata“. *Neum: zemlja i zavičaj Hrvata*. Neum: Općinsko vijeće Neum, 1995., 11-110.
131. PULJIĆ, Ivica. „Prva stoljeća Trebinjske biskupije“. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Uredio Ivica PULJIĆ. Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola, 1988., 47-82.
132. PULJIĆ, Ivica. „Sedam stoljeća otoka Mrkana u naslovu trebinjskih biskupa“. *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 1 (25) (2015.), 89-114.
133. PULJIĆ, Ivica. „Stonsko-humska biskupija i počeci kršćanstva u Humskoj zemlji“. *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 8-9 (2002./03.), 23-30.
134. SEMREN, Marko. „Mučenici i svjedoci vjere (Bilješke iz povijesti Crkve u BiH 16.-18. st.)“. *Bosna franciscana* 6 (1996.), 106-115.
135. SHAW, Stantfort. „The Ottoman View of the Balkans“. *The Balkans in Transition: Essays on teh Evelopment of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*. Berkeley - Los Angeles: University of Carlifornia press; London: Cambridge University press, 1963., 56-80.
136. SIVRIĆ, Marijan. „Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i susjedno područje u srenjem vijeku“. *Hercegovina franciscana* 5 (2009.), 51-80.
137. SIVRIĆ, Marijan. „Franjevci u oporukama dubrovačkog notarijata“. *Kačić* 46-47 (2014.-2015.), 221-225.
138. SIVRIĆ, Marijan. „Nekoliko nepoznatih podataka o franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku“. *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 19 (2005.), 43-49.
139. SIVRIĆ, Marijan. „Oporuke biskupa trebinjsko-mrkanske biskupije od 14. do 18. stoljeća“. *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 24 (2010.), 79-95.
140. SIVRIĆ, Marijan. *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*. Dubrovnik: Državni arhiv; Mostar: Biskupski ordinarijat, 2003.

141. SLIJEPČEVIĆ, Đoko. „Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka. *Episkopija Zahumsko-hercegovačka*. Beograd: Svet knjige, 2006., 109-198.
142. SLIJEPČEVIĆ, Đoko. *Historija srpske pravoslavne crkve. Knj. 1, Od pokrštanja Srba do kraja XVIII veka*, Beograd: Kultura, 2002.
143. SOPTA, Josip. „Franjevci Bosanske vikarije na području Dubrovnika“. *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 6-7 (14-15) (2000.-2001.), 173-187.
144. SOPTA, Jozo. „Trebinjsko-mrkanski biskup Jakov Lukarević na Tridentskom saboru“. *Regiones Paeninsulae Balcanicae et proximi orientis: Aspekte der Geschichte und Kultur. Festschrift für Basilius S. Pandžić – Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života*. Priredila Elizabet von ERDMANN-PANDŽIĆ. Bamberg: Fach Slavische Philologie der Universität, 1988., 55-69.
145. SPARAVALO, Ljubo. „Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume Trebinjske“. *Tribunia* 5 (1979.), 53-137.
146. SUĆESKA, Avdo. „Promjena u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlîf-i şâkka“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10-11 (1960.-1961.), 75-112.
147. SUĆESKA, Avdo. *Ajani. Prilog proučavanju lokalne vlasti u našim krajevima za vrijeme Turaka*. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1965.
148. ŠABANOVIĆ, Hazim. „Slabljenje Osmanskog Carstva“. *Historija naroda Jugoslavije II*. Zagreb: Školska knjiga, 1959., 477-490.
149. ŠABANOVIĆ, Hazim. „Turski dokumenti u Bosni iz druge polovice XV stoljeća“. *Istorijsko-pravni zbornik Pravng fakulteta u Sarajevu* 1/2 (1949.), 175-208.
150. ŠABANOVIĆ, Hazim. *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, ²1982.
151. ŠANJEK, Franjo. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*. Zagreb: Barbat, 2003.
152. ŠANJEK, Franjo. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata, 1., Srednji vijek*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.

153. ŠIDAK, Jaroslav. „Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku“. *Historijski zbornik*, god. XXXIII-XXXIV 1 (1980.-1981.), 275-289.
154. ŠIMIĆ, Marinka. „Pismenost u srednjovjekovnoj Hercegovini“. *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009.* Uredio Ivo LUČIĆ. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011., 529-560.
155. TOŠIĆ, Đuro. „Dubrovački prezbiter Ratko, stonski kancelar, kapelan i protovestiar kralja Tvrtka I i trebinjsko-mrkanski biskup“. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXVIII-XXX* (1979.), 49-58.
156. TOŠIĆ, Đuro. „Prilog proučavanju *Donjih vlaha* u istočnoj Hercegovini“. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 4.* Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti 2004., 81-132.
157. TOŠIĆ, Đuro. *Trebinjska oblast u srednjem vijeku.* Beograd: Istorijski institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1998.
158. TOŠIĆ, Đuro. *Trg Drijeva u srednjem vijeku.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
159. TÓTH, György István. „Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátore (1581-1582)“. *Történelmi szemle 3-4* (1997.), 447-472.
160. TRPKOVIĆ, Veljan. „Humska zemlja“. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VIII-1* (1964.), 225-260.
161. TRUHELKA, Ćirko. „Još o testamentu gosta Radina i o patarenima“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 25* (1913.), 363-383.
162. TRUHELKA, Ćiro. „Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode pisanih bosanicom iz dubrovačke arhive“. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 3* (1914.), 477-494.
163. VEGO, Marko. „Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine“. *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu 17* (1962.), 191-243.
164. VEGO, Marko. *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Svjetlost, 1980.
165. VEGO, Marko. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Zemaljski muzej, 1964.

166. VEKARIĆ, Nenad. „Broj stanovnika Dubrovačke Republike u 15., 16. i 17. stoljeću“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29 (1991.), 7-22.
167. VEKARIĆ, Nenad. *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, svezak I. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1992.
168. VINAVER, Vuk. „Dominik Andrijašević“. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 10 (1959.), 365-383.
169. VRANA, Josip. „NIKOLA RODIĆ – GORDANA JOVANOVIĆ, ‘Miroslavljevo jevanđelje. Kritičko izdanje. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1986, str. 344 i 3 priloga““. *Slovo* 37 (1987.), 195-201.
170. VRANKIĆ, Petar. *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863)*. Roma: Università Gregoriana Editrice, 1984.
171. WOLTER, Hans. „Papinstvo na vrhuncu svoje moći“. *Velika povijest Crkve*, sv. 3/2. Uredio Hubert JEDIN. Preveo Vjekoslav BAJSIĆ. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1993., 157-219.
172. ZOVKO, Jozo. „Ravnjanima i Popovcima“. *Dumo i njegov narod* 25 (1978.), 8-10.
173. ŽIVKOVIĆ, Pavo. „Pregled političkih prilika u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji“. *Povijest hrvatskog Počitelja*. Čapljinu: Općinsko poglavarstvo Čapljinu; Zagreb: MALA ma Zagreb, 1996., 11-38.

SAŽETAK

Ključne riječi: jugoistočna Hercegovina, srednji vijek, prvo stoljeće osmanske vladavine, katolici, prihvaćanje islama, prelasci na pravoslavlje.

Tema ovoga istraživanja bili su katolici jugoistočne Hercegovine, odnosno prostora srednjovjekovnih humskih župa istočno od rijeke Neretve i Tribunije – Trebinjske oblasti koji su u vrijeme osmanske vladavine činili prostor Trebinjsko-mrkanske biskupije, u vremenskom razdoblju od kraja 10. do početka 17. stoljeća.

U prvom poglavlju obrađene su vjerske prilike na spomenutom prostoru u srednjem vijeku, odnosno od kraja 10. stoljeća do osmanske okupacije. Sve do početka 20-ih godina 13. stoljeća ti su prostori bili pod jurisdikcijom katoličkih biskupa iz Stona, Trebinja i Dubrovnika. Budući da se ovaj prostor nalazio na razmeđu Istoka i Zapada, Rima i Bizanta, bio je ujedno i prostor susreta zapadnog i istočnog obreda, slavenskog i latinskog jezika u bogoslužju. U vrijeme uspostave samostalne Srpske arhiepiskopije prostori Stonske biskupije došli su u njezin sastav i pod utjecaj Istočne Crkve. Kako se u to vrijeme na ovim prostorima nije osjećala velika napetost među Crkvama, ta promjena nije izazvala većih poremećaja. Poremećaji u vjerskoj strukturi stanovništva nastaju tek u vrijeme srpskog kralja Milutina, i to početkom 14. stoljeća. Milutin je tada vladao trebinjskim krajem i bio u sukobima sa susjednim katoličkim vladarima. Iz njegova vremena dolaze prve vijesti o progonstvu katolika i prisilnom prevođenju u vjeru vladara. Milutinovu politiku nastavili su i njegovi nasljednici. Za razliku od trebinjskog, humsko područje je bilo izvan čvrste vlasti srpskih vladara. U vrijeme kralja Milutina kad počinju spomenute napetosti i sukobi, ono je pod vlašću katoličkih Šubića tako da u njemu nije dolazilo do promjena u vjerskom, odnosno crkvenom opredjeljenju. Isto je nastavljeno i u vrijeme vlasti bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića koji je bio podložnik ugarsko-hrvatskih kraljeva i često u sukobu sa srpskim vladarima. U vrijeme Stjepanova nasljednika Tvrtka I., koji je ovladao i trebinjskim krajem, došlo je do oporavka katoličanstva na području stare Trebinjske biskupije,

ali i širenja pravoslavlja na humskom području zbog intenzivnijeg naseljavanja Vlaha iz Raške i istočnih zemalja.

Drugo poglavlje govori o osmanskome osvajanju jugoistočne Hercegovine. Osvajanje je trajalo, počevši od prvih osmanskih provala 1386. pa do pada posljednjeg pedlja Hercegovine zemlje, tvrđave Koš na ušću rijeke Neretve 1490./1491., preko sto godina. Najintenzivnije borbe vodile su se 60-ih i 70-ih godina 15. stoljeća. Izravna posljedica osmanskih osvajanja bila je „opustošena zemlja“. Stanovništvo je u strahu od Osmanlija bježalo na prostore Dubrovačke Republike, mletačke posjede u Dalmaciji i južnu Italiju. Dio je odveden u roblje a dio je svakako stradao u ratnim zbivanjima. Prvi osmanski popisi (defteri) Hercegovih zemalja pokazuju veliku populacijsku pustoš tih zemalja.

U trećem poglavlju je opisano prvo stoljeće života pod „islamskim polumjesecom“ koje govori o nemirnoj svakodnevici zbog čestih mletačko-osmanskih ratova, uskočkih upada i osveta s osmanske strane te o osmanskome administrativnom uređenju jugoistočne Hercegovine. Jugoistočna Hercegovina najprije je kao dio vilajeta Hersek pripadala Bosanskom sandžaku a kasnije, od početka 1470., postaje dijelom Hercegovackog sandžaka sa svojim kadilucima i nahijama.

Četvrto poglavlje govori o životu katolika jugoistočne Hercegovine pod osmanskome vlašću do početka 17. stoljeća. Osmanska osvajanja ne samo da su napravila populacijsku pustoš nego su također napravila i „crkvenu pustoš“. Srednjovjekovna crkvena struktura, koja je doduše bila vrlo krhka, uništena je gotovo do temelja. Prostori srednjovjekovne Tribunije i dalje su formalno pripadali jurisdikciji trebinjsko-mrkanskih biskupa koji su stolovali u Dubrovniku, a prostori Humske zemlje koji su nekad pripadali stonskoj biskupiji vjerojatno, jer možemo samo pretpostaviti, također jurisdikciji spomenutih biskupa ili čak dubrovačkih nadbiskupa. O katoličkim vjernicima ovih prostora pastoralnu skrb vodili su, izvori o tome ne govore izričito nego tek naznačuju, preostali domaći svećenici, ali kako je vrijeme odmicalo i njih nestajalo, tu su ulogu preuzeli franjevci iz obližnjih dubrovačkih samostana i dubrovački svećenici. U prvom stoljeću osmanske vladavine katolici su zadržali većinu na područjima uz granicu prema Dubrovačkoj Republici, osobito u Popovu i Zažablju.

Izvori spominju da ih je bilo, osobito u prvo vrijeme osmanske vladavine, i u unutrašnjosti sve do Blagaja i Gacka ali u manjoj mjeri.

Peto poglavlje obrađuje odnos osmanskih vlasti prema katolicima, prelasku katolika na islam i okolnosti koje su tome pogodovala. Osmanska vlast se načelno odnosila prema katolicima ovih krajeva kao i prema svim kršćanima u Carstvu primjenjujući na njih odredbe o zimijama, odnosno *dimma* odredbe. Međutim, konkretno primjenjivanje načela ovisilo je o prilikama na terenu. Općenito se može reći da su Osmanlije u početku bile tolerantnije prema kršćanima, ali kako je vrijeme odmicalo, odnos je bio sve čvršći. U mirnim razdobljima odnos je bio stabilan, a u vrijeme ratova i nemira prelazio je u izravno nasilje. Prvo stoljeće osmanske vladavine ovim krajevima obilježila je velika islamizacija preostalog stanovništva. U prvim osmanskim defterima s kraja 15. stoljeća susreće se tek pokoji „novi musliman“, dok krajem 16. stoljeća osobito u unutrašnjim nahijama, onim dalje od granice s Dubrovačkom Republikom, velik dio popisanog u statusu raje bilo muslimansko, a onog popisanog u vlaškom statusu prilično manje. Glavni razlozi zbog kojih je stanovništvo prihvaćalo islam bili su njegova duhovna zapuštenost i teški materijalni uvjeti života.

Šesto poglavlje govori o Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi, njezinu uređenju na području jugoistočne Hercegovine, odnosu prema ovdašnjim katolicima i prelasku katolika na pravoslavlje. Prvo stoljeće osmanske vladavine ovim krajevima, što se tiče Srpske Pravoslavne Crkve, karakterizira njezino širenje prema Zapadu i velika građevinska djelatnost, osobito gradnja manastira. Odnos pravoslavne hijerarhije, koja se u ovom vrijeme ustalila na području jugoistočne Hercegovine, prema katolicima sastojao se u pokušaju njihova podvrgavanja vlastitoj jurisdikciji. Katolici su se, u nedostatku vlastitih svećenika, obraćali onima pravoslavnim tako da su to vrijeme također obilježili, kako sugeriraju izvori pisani perom katoličkih izvjestitelja s kraja 16. i početka 17. stoljeća, veliki prijelazi katolika na pravoslavlje.

SUMMARY

Key words: *southeast Herzegovina, middle ages, medieval, first century of Ottoman occupation, Catholics, acceptance of Islam, conversion to Orthodox Christianity.*

The topic of this research is: Catholics of southeast Herzegovina, i.e. the area covered by parishes in the district of Hum, east of the river Neretva, and Tribunia – the area of Trebinje. These areas were part of the Diocese of Trebinje-Mrkanj from the end of the 10th century to the beginning of the 17th century.

The first chapter describes the religious situation in this area during the middle ages, from the 10th century until the Ottoman occupation, to be exact. Till the beginning of 1220 these districts were under the jurisdiction of Catholic bishops from Ston, Trebinje, and Dubrovnik. Since they were between East and West, between Rome and Byzantium, they represented a space in which the Eastern and Western rites, the Slav and Latin languages, met. As independent Serbian archdioceses formed, the districts of the diocese of Ston became part of the Serbian archdiocese, and came under its influence. Since there were no serious conflicts between the churches in this period, this change did not raise any serious issues or require changes. Changes began at the beginning of the 14th century during the reign of the Serbian king, Milutin. Milutin was a ruler who came into conflict with Catholic rulers whose territory bordered his own in this period. The earliest record of Catholics being sent into exile or being subject to violent conversion to Orthodoxy date from this period. Milutin's political approach was maintained by his successors. By contrast, the area of Hum was not under the enforced authority of Serbian rulers. In the period of King Milutin, when these conflicts were emerging, the area of Hum was under the control of Catholic rulers of the Subic dynasty, and so there was no change in the area's religious affiliation, i.e. its ecclesiastical orientation. This situation continued during the reign of the Bosnian ruler (ban), Stjepan II Kotromanic, who owed fealty to the Hungarian-Croatian kings of the period and was in conflict with Serbian rulers. In the reign of Tvrtko I, Stjepan's successor, who conquered the area of the

former diocese of Trebinje, some Catholics returned. At the same time, Orthodox Christianity spread across Hum with the arrival of Vlachs from Raska and other areas to the east.

The second chapter deals with the Ottoman occupation of southeast Herzegovina. The occupation began with the initial Ottoman advance of 1386, culminating in the complete occupation of Herzegovina with the capture of Koš fortress at the head of the River Neretva in 1490/1491. Overall, the occupation of Herzegovina took more than a hundred years to complete. The fiercest battles were fought between 1460 and 1480. The Ottoman occupation produced a “wasteland”. The population, fearing Ottoman rule, fled to the Republic of Dubrovnik, areas under Venetian control, or southern Italy. Some who remained were taken into slavery; others were killed in battle. The initial Ottoman surveys (*defteri*) show a huge decline of population in Herzegovina.

The third chapter describes the first century of life under the “Islamic crescent”. It examines the serious challenges of everyday life as a result of the war between Venice and the Ottoman Empire, which was characterized by skirmishes and reprisals. It also gives an account of the Ottoman administration in southeast Herzegovina, which was first part of the Hersek *vilayet* of Bosnian *sandzak*, and then, from the beginning of 1470, part of the *sandzak* of Herzegovina, along with *kadiluk* and *nahije*.

Chapter Four presents the life of Catholics in Southeast Herzegovina under Ottoman occupation, from the beginning of the 17th century. The Ottoman conquest not only resulted in population decline but also in ecclesiastical loss. The ecclesiastical structure that had formed during the middle ages, which was in any case fragile, was now completely destroyed. Areas that had been part of medieval Tribunija remained under the jurisdiction of the bishops of Trebinje-Mrkanj, who had their seat in Dubrovnik, while areas of Hum that belonged to the diocese of Ston were likely also under the jurisdiction of these bishops or under the jurisdiction of the bishops of Dubrovnik. Pastoral care of the Catholic faithful, though the sources do not speak directly about this but only in passing, was provided by resident priests. However, as time passed, the number of resident priests decreased, and their role was taken over by Franciscans from nearby monasteries connected to Dubrovnik or by priests from Dubrovnik. In the first century of Ottoman rule, Catholics continued to constitute a majority in areas next to the Republic of

---

Dubrovnik, especially in Popovo polje and Zazablje. Sources indicate that Catholics were also present, especially at the beginning of Ottoman rule, in inland areas all the way to Blagaj and Gacko, though in a minority.

Chapter Five analyzes the relationship of the Ottoman authorities toward Catholics, including conversions of Catholics to Islam, and the circumstances of these conversions. In principle, the Ottoman authorities treated Catholics in these districts in the same manner as other Christians in the Ottoman Empire, applying the rule of zimije, i.e. dimma. The concrete application of this rule, however, was influenced by actual circumstances on the ground. In general, the Ottoman authorities initially showed tolerance toward Christians, but, as time passed, Ottoman rule became increasingly stringent. During periods of peace, the relationship was stable, but in periods of war or instability, the relationship was characterized by open violence against Christians. The first century of Ottoman rule in these districts was marked by widespread and intense Islamization of the remaining Christian population. In the earliest Ottoman surveys (defteri), from the end of the 15th century, there are sporadic references to “new Muslims”, but by the end of the 16th century, especially in interior nahije, furthest from the border with the Republic of Dubrovnik, most of the registered population are listed as Muslim, with the status of raja, while many fewer are listed as Vlah. The main reason that a majority of the population converted to Islam lay in the poor state of their own spiritual condition and the difficult nature of daily life.

Chapter Six describes the Serbian Orthodox Church, its government in the area of southeast Herzegovina, its relationship with Catholics, and the conversion of Catholics to the Orthodox faith. In the first century of Ottoman rule the main characteristic of the Orthodox Church was its expansion to the west and its intensive building activity, particularly the construction of monasteries. The attitude of the Orthodox hierarchy toward Catholics, as it became firmly established in southeast Herzegovina during this period, was characterized by consistent attempts to bring them under Orthodox jurisdiction. In the absence of their own priests, Catholics engaged with Orthodox priests, and the period was marked, according to Catholic sources from the end of the 16th century and the beginning of the 17th century, by a large number of conversions from Catholicism to Orthodoxy.

KAZALO OSOBNIH IMENA

- Adanir, Fikret 120, 219
Ahmed, sin Krajčine 174
Ahmet, sin Radićev 182
Ahmet, vojvoda 83
Ajas, sandžakbeg 86-87
Aldobrandini, kardinal 132
Aleksandar III., papa 17
Aleksandar VI., papa 126, 135
Alerić, Daniel 15
Aličić, Ahmed 94, 118, 159-160, 169-175, 178-180, 217-218
Ali-vojvoda 194
Altomanović, Nikola 47
Alvernški, fra Bartul 51
Amalatheo, Giovanni 128
Anastazije IV., papa 19
Ančić, Mladen 10, 13, 24-26, 31, 34, 66, 69, 80, 97, 219
Ančić, Nediljko 220, 226, 288
Andrija iz Lucce, nadbiskup 16, 19
Andrija, knez 19, 26, 31, 33, 56
Andrijašević (Petrov), fra Sabin 133, 139
Andrijašević, fra Dominik, biskup 105, 138-140, 145-146, 171, 196-197, 199-201, 205, 232
Andrijašević, Marko, nadbiskup 92, 171-172, 177, 197-198, 200-201, 203
Anđelić, Pavao 13-14, 56-59, 219
Anđelić, Tomislav 13-14, 97, 219
Anić, Vladimir 9
Antić, Krizostom, biskup 68, 139, 198-199
Antim, episkop 188
Antonije, mitropolit 194-195
Antonije, patrijarh 187, 195
Arsenije II., patrijarh 185-186
Avakum, monah 165
Aydin, Mehmed Akif 147-148, 152-153, 220
Bakić, Pavle 185
Bali, sandžakbeg 107
Baličević, Franjo, biskup 151
Balšići, velikaši 55, 58, 62, 66
Baničević, Božo 28, 220
Barak, vojvoda 80
Barišić, Rafael biskup 147, 232
Bela III., kralj 17
Benedikt VIII., papa 14-15
Benić, Bono 161, 214
Bentivoglio, Hercolo 129
Bernard, nadbiskup 18, 21
Bjeljić, Ratko 69
Blagojević, Miloš 30, 98, 220
Blaž Dubrovčanin, biskup 125
Blaž, slavenski svećenik 74

- Blažević, Velimir 16, 220
Bogdan, sin kneza Andrije 31, 33
Bogdanović, Nikola 54
Bogdanović, Petar 135
Bogoje, don Mato 192
Bogopenec, Dražen 57
Bokčin, pop 54
Bolica, Marijan 144, 217
Bonaventura, nadbiskup 32, 49
Bonić, Rudolf 13, 220
Bonifacije IX., papa 64

Bonifacije VIII., papa 37

Bonifacije, biskup 55
Borić, ban 19-20, 228
Boromjeski, Karlo kardinal 128
Borovina, Muhamed-beg 174
Boškov, Vančo 194-195, 214
Božić, don Marko (don Marco) 206
Božić, Ivan 90, 220
Božo, sin Radoslavov 189

Brajinović, Tvrtko 76
Branovojevići, braća 34
Bratoslav, obućar (kaluđer) 40
Bratoslav, slavenski svećenik 40-41, 43
Brlići, humska vlastela 61
Budak, Neven 21, 220
Bunić, Jerko, biskup 177

Buonaldi, J. Marija 144, 146, 170-171,
198-199, 203-204
Butković, Radin 75

Carević, obitelj 97
Coletto, Jacobo 20, 39
Crijević, Toma, biskup 125, 127, 135, 141
Crnković, Zlatko 104, 226
Crnojević, Ivan 86-87
Cvijeta, kći Pribislava Sasliekobića 74
Cvjetko, krstjanin 76
Cvjetković, Sabin biskup 139, 197, 204
Čamo, Pero 60
Čihorić, Nenac 70
Ćirković, Sima 34-35, 62, 70, 80-83,
89-93, 220
Ćorović, Vladimir 25-26, 31-32, 40, 50,
79, 81, 103, 106, 163, 165, 189-190,
202, 220-221
Ćošković, Pejo 75, 201
Da Lezze, Dandolo 88
Dabiša, kralj 58
Dabiživovići, trebinjska vlastela 62
Dabiživ, pop 29
Danilo, episkop 26, 33-34, 37
Daut-paša, sandžakbeg 87
De Martinis, Scipion, biskup 123, 200,
203-205
De Ocello, Franjo, biskup 142
De Savere, Tomazino 32, 217
De Titullo, Aco 32, 217
Desislava, žena kralja Mihovila 47
Deša (Desa), biskup 55
Di Vittorio, Antonio 98, 220
Dinić, Mihajlo 27, 40, 54, 56-57, 60-62,
66, 71, 73-74, 77, 84, 93, 215, 221
Divac, krstjanin 75
Djedići, velikaši 56

-
- Długos, Jan 92
 Dmitar, krstjanin 75
 Dmitrović, Živan 183
 Dobrosravić, fra Filip 133, 139
 Donat, biskup 16-18, 28, 33
 Dračevac, Ante 14, 25-26, 28, 31,33, 39, 42, 49, 221
 Dragančići, trebinjska vlastela 62
 Draganović, Krunoslav 134, 145-146, 173, 182, 192-193, 200-202, 206-207, 215, 222
 Dragić, sin Radovoja 97
 Dragušić, Dobroslav 32
 Dragutin, kralj 49-51
 Drakolica, Bonifacije, biskup 130-131, 218, 231
 Draživojević, Milten 57
 Draživojević, Sanko 57-58, 71
 Draživojevići, trebinjska vlastela 62
 Draživojevići-Sankovići, humska vlastela 56-59, 62, 70-71, 227
 Drugovići-Čihorići, humska vlastela 61, 70
 Dujam, biskup 35
 Dujo, Petar 76-77
 Dursun-beg 92
 Dušan, kralj i car 25, 34, 36-38, 43, 51-56, 68
 Džambo, Jozo 93, 222
 Đorđić, Nikola 74
 Đurđev, Branislav 153, 185-187, 222
 Đurđević, Donat biskup 68, 125
 Đurić, Vojislav 189, 222
 Emanuel Komnen, car 16
 Erdmann-Pandžić, Elizabet 128, 230
 Ernest, nadvojvoda 109
 Farlato, Daniele 20, 142, 215
 Farnese, Alessandro kardinal 128
 Ferdinand, nadvojvoda 145
 Filan, Kerima 113, 220, 224
 Filip, patrijarh 187
 Filipović, Nedim 159, 174, 178, 222
 Foretić, Vinko 19-20, 35-36, 40-41, 43, 45, 48, 223
 Fra Andrija iz Popova 139
 Fra Anđeo iz Popova 138
 Fra Ante iz Popova 138
 Fra Augustin iz Popova 138
 Fra Benedikt 138
 Fra Bernard iz Popova 139
 Fra Jeronim iz Popova 139
 Fra Justin iz Popova 138
 Fra Kerubin iz Popova 138
 Fra Klement iz Broca 138
 Fra Kuzma 138
 Fra Leonard iz Dubrovnika 138
 Fra Lovro iz Popova 138
 Fra Mato iz Popova 138
 Fra Nikola iz Popova 139
 Fra Petar iz Popova 138
 Fra Petar s Površci 143
 Fra Rafo s Bobana 143
 Fra Sebastijan iz Popova 138
 Fra Serafin iz Popova 139

- Fra Siksto iz Slanog 64, 137, 144
Fra Toma iz Gacka 144
Frankopan, Ivan 80
Frankopan, Stjepan 80
- Frano, dubrovački podanik 183
Franjo, biskup 55
Friedrich III. (Fridrich, Fridrik), car 81
Gabrielis, don Vlaho 134-135, 141, 159
Gabrijel, biskup 16, 33
Gal, poslanik 86
Gavran, Ignacije 161, 214
Geljich (Gelčić), Josephus 55, 217
Gerasim, patrijarh 187
Gibb, A. R. Hamilton 115, 223
Göçek Müge, Fatma 116, 223
- Gondola, kroničar 64, 89-90, 137, 145, 215
Gonzaga, Franjo 161, 215
Górka, Olgierd 51, 214
Gračanin, fra Blaž 133-134, 140
Grancorva, Dominik, biskup 67
Grgur IX., papa 20
Grgur V., papa 16
Grgur VII., papa 14
Grgur XI., papa 27, 43
Grgur XIII., papa 130-131, 206
Grgurević, Vukašin 60, 89
Grlica, ropkinja 77
Gučetić, Ambrozije, biskup 144, 162-164, 196
Gučetić, Arkandeo 126
Gučetić, Šimun 76
Gundulić, Benedikt 128
- Gustiniani, Sebastian 164
Hadrijan IV., papa 20
Hadrovics, Lászó 195, 203, 223
Hadžibegić, Hamid 148-149, 154, 156-157
Hamza, novi musliman 166
Hamza-beg 85-86, 118
Handžić, Adem 173, 178-179, 181, 223
Herak, sin Radonjin (Vraneš?) 190
Hercegović, Ahmet 87, 183
Hizir 167
Honorije III., papa 24, 28
Honorije VI., papa 31, 33, 49
Horvat, Karlo 132, 151, 215
Hovakim, patrijarh 152
Hrabak, Bogumil 71-72, 91-92, 96, 107-109, 159, 223
Hrabren, Jovan 190
Hrabren, Petar 190
Hrabren, Radoje 191
Hrabren, Radoslav 191
Hrabreni Miloradovići Stipanovići 190
Hrvatinić Vukčić, Hrvoje 61, 80
Hungarus, Bernardin 143
Husein, kapetan 118
Husein, sin Sulejmanov 162
Huskić, Snježana 16, 217
Ibrahim, sin Vranešev 167
Ibrahim-paša, vezir 159, 185
İhsanoğlu, Ekmeleddin 113, 220, 224
- Ikić, Niko 36, 223
Ilarije, episkop 25, 27-28, 33
Ilija, slavenski svećenik 40

-
- Iločki, Nikola 86
 Iljas 167
 Inaldžik (Inalcik), Halil 113-115, 120, 148, 157, 224
 Inocent II., papa 16, 19
 Inocent IV., papa 52
 Inocent XI., papa 92
 Inocent XII., papa 92
 Ćpirli, Mehmet 113-116, 224
 Ishak, beg 80
 Ishaković, Isa-beg 82-83, 117
 Ismail, vojvoda 83
 Ivan de Lignano 44
 Ivan de Mobili, biskup 55
 Ivan de Rupella, biskup 55
 Ivan iz Kotora, fratar 36
 Ivan VIII. (Giovanni), papa 21-22
 Ivan X., papa 21
 Ivan XXI., papa 48
 Ivan XXII., papa 29
 Ivan, biskup 26, 35-36, 43-44, 46
 Ivan, episkop 35-36
 Ivan, knez Popova i Trebinja 67-69
 Ivan, nadbiskup 20-21, 47
 Ivan, svećenik iz Gruža 74
 Ivić, Aleksa 82
 Izanić, Konstantin 34
 Jačov, Marko 103, 123, 139, 141, 144, 171, 193, 197, 199-200, 203-207, 216, 224
 Jagić, Vatroslav 41, 224
 Jaketić, Vlaho 74
 Jakov, slavenski svećenik 66, 74
 Jamometići, humska vlastela 62
 Janković, Marija 25-26, 28, 30, 32-34, 37, 224
 Jedin, Hubert 129, 224, 232
 Jelena, bosanska kraljica 58
 Jelena, kraljica 33, 35-36, 38, 48, 50-51, 63
 Jelka, kći Radovana 69
 Jerotej, patrijarh 187
 Jireček, Konstantin 18, 24, 28, 33, 40-41, 49-50, 52, 61, 70, 72-73, 214, 224, 225
 Jojić, Ljiljana 9, 214
 Jörg iz Nürnberga 93, 222
 Jovanović, Gordana 23, 232
 Juraj, sin kneza Andrije 31, 33
 Juraj, sin Vukanov 47
 Juraj, slavenski svećenik 66, 74
 Jurcha, župan 18
 Jurišić, Karlo 14, 155, 166, 194-196, 225
 Jusuf 183
 Kačić Žarković, Bartol biskup 140, 162
 Kāldi-Nagy, Gjula 115-117, 225
 Kantul, Jovan, patrijarh 187
 Kapetanić, Niko 98, 225
 Kapsai, Mojsije, rabin 152
 Karlo Robert, kralj 34, 50, 63
 Kasim 112, 162
 Katarina, žena župana Nikole 56
 Katić, Anzelmo, biskup 91, 126, 180-181, 192
 Klaić, Nada 21, 215
 Klement III., protupapa 23
 Klement V., papa 47
 Klement VI., papa 42-43, 53, 55, 68

**VRIJEME LOMOVA: KATOLICI JUGOISTČNE HERCEGOVINE
OD 10. DO POČETKA 17. STOLJEĆA**

- Klement VII., papa 142
Klement VIII., papa 105, 131-133, 140
Klement, slavenski svećenik 74
Knezović, Pavle 92, 225
Kobiljačići, trebinjska vlastela 62
Kojić, Ljubinka 190, 225
Konstantin, biskup 18-19
Konstantin, sin Milutinov 51
Korać, Dijana 28, 39-40, 63-66, 69, 73, 77, 225
Korade, Mijo 111, 136, 216, 225
Korvin, Matija kralj 84
Kosača Hranić, Sandalj 58-62, 71, 73, 75, 80, 226
Kosača Vukčić, Stjepan herceg 60, 62, 75, 80-83, 89-93, 135, 220, 229
Kosača, Vladislav 83-84, 92-93
Kosača, Vlatko 84-87, 91, 96, 121, 158
Kostrenčić, Marko 13, 215
Kovačević, Marko 195, 223
Krasomirići, trebinjska vlastela 62
Krešić, Milenko 51, 97, 139, 219, 225
Kružić, Đuro biskup 125-126, 135
Kružić, Ivan, biskup 35, 37-39
Kružić, Junije 32
Kružić, Marin 32
Kulin, ban 228
Kuripešić, Benedikt 160, 164-165, 175, 216
Kurtović, Esad 58-62, 73, 225-226
Kvinčić, Augustin biskup 131
Ladislav iz Sane, dominikanac 66
Ladislav, kralj 50, 81
Lecler, Joseph 41, 226
Leon IV., papa 21
Leon X., papa 126
Leonard, nadbiskup 18
Liepopili, Ante 22, 27, 39-41, 45, 66, 226
Lišnjić, Marijan biskup 141
Lopašić, Radoslav 109, 218
Luccari, Giacommo (Lukarević, Jakov) 19, 35-36, 46, 67-68, 216
Lučić, Ivo 13, 219, 231
Lučić, Josip 22, 32, 59, 65, 217
Lukarević, Bartolomej 87
Lukarević, Jakov, biskup 125, 128, 230
Lupi, dubrovački podanik 183
Lupis, Vinicije 39, 43, 226
Ljubanović, Matko 135
Ljubibratići, trebinjska vlastela 62
Ljubić, Šime 83, 144, 216-217
Ljubisava iz Poljica 69
Mahmut-paša, vezir 83
Malcolm, Noel 104, 151, 226
Mancinelli, Julie 111, 135-137, 142, 170, 175-176, 196, 202, 216, 225
Mandić, Dominik 22, 31, 51, 63, 66, 81-82, 92, 106, 131, 140, 142, 161-162, 168, 195, 214, 226
Manojlno, patrijarh 24
Mansi, Dominicus 29, 217
Mara, carica 41, 224

-
- Marić, Marinko 53, 130
 Marija, Divica 29-30
 Marin, biskup 43, 45
 Marin, nadbiskup 35
 Markijski, fra Jakov 72
 Marković, Ivan 36, 50, 55, 226
 Martin IV., papa 31, 33, 48-49
 Masarechi, Petar 173, 182, 222
 Maslač, don Vidoje 149
 Matanić, fra Atanazije 133, 228

 Matasović, Josip 195, 217

 Mateo „araneo” 126
 Matija de Altamuda, biskup 55
 Matković, Antun biskup 131
 Matuz, Josef 102-104, 113, 115, 226

 Medvjedović, Benedikt, biskup 133, 138-140, 196-197, 199, 228
 Medvjedović, Toma, nadbiskup 131-133, 138
 Mehmet II., sultan 87, 92, 152, 154
 Mehmet III., sultan 105

 Ménage, Viktor 151, 226
 Menčetić, Lovro 45
 Menčetić, Šimun, biskup 125, 129
 Mercurian, Everardo 111

 Mihajlo, episkop 35
 Mihajlović, Milica 113, 224
 Mihovil, knez 15, 21
 Mihovil, kralj 47
 Mihovil, nadbiskup 32

 Mijušković, Jovanka 57-59, 71, 226
 Miklosich (Miklošić), Franc 28, 35, 217
 Milaš, Nikodim 39-41, 227
 Milat, slavenski svećenik 40-41
 Milatovići, humska vlastela 61, 225
 Milivoj, sin Radojev 180
 Milivojević, Dražen 70
 Milković, Tomko 77
 Milosti, žena Predoje 76
 Milutin (Uroš II.), kralj 26, 29, 33-34-38, 48-51, 54, 63, 66, 209, 235, 239
 Miović (Perić), Vesna 110-111, 121-122, 163-164, 186, 194-195, 216, 227
 Miroslav, knez 16-17, 23, 75
 Mišljeni (Mišljenovići), obitelj 97
 Mladen II., ban 34
 Močanin, Nenad 79, 93, 95, 102, 104, 115, 117, 147-151, 157, 159-160, 168, 174-176, 179, 181-182, 226-227
 Moiša, obitelj 97
 Molnár, Antal 131, 227

 Mrđenovići, humska vlastela 62
 Mulić, Jusuf 84-88, 94, 118-119, 121-122, 160, 167-169, 174, 179-180, 227
 Murat I., sultan 150
 Murat III., sultan 104, 156-157
 Muzarić, Ivan, biskup 67
 Nalješković, Augustin biskup 125-126, 135, 142
 Natalis, Mihovil, biskup 67-69, 125
 Nelipčići, velikaši 34
 Nemanjić, Rastko (Sava) 24
 Nemanjić, Vukan 24, 47
 Neralić, Jadranka 17, 227

- Nikola (Nikolići), župan 56-58
Nikola de Paden, biskup 55
Nikola IV., papa 49

Nikola V., papa 81
Nikola, arhidakon trebinjski 68
Nikola, biskup 54
Nikola, knez 108
Nikola, svećenik 42
Nikolić, Bogiša 56
Nikolić, Grgur 60-61, 80
Nikolić, Radoje 89
Nikolić, Vladislav 56-57
Nikolić, Vuk 60
Nikolić, Vukašin 60
Nikolić, Vukosav 60
Nikolići, humska vlastela 56-58, 60-61
Nikolin, Petar 56
Nikša, svećenik grčke vjere 72-73
Nilević, Boris 26, 37, 70, 168, 185-189, 191-192, 227
Nodilo, Speratus 17-18, 64, 90, 214-215
Novaković, Stojan 28, 218
Obradovići, trebinjska vlastela 62

Obrinović, Mehmet-beg 102
Odonis, Gerard 63
Orbini, Mavro 16, 18-19, 24, 56, 70, 217
Oršolić, Marko 152-153, 227
Ostoja, kralj 59
Pandžić, Bazilije 20, 55, 57, 90, 125-126, 128-129, 132-134, 139-140, 142-144, 163, 196-197, 199, 228, 230
Pantelić, Marija 22-23, 228

Pavlović, Ivaniš 69
Pavlović, Radoslav 73, 75, 80
Pavlovići, trebinjska vlastela 61-62, 75, 80-81, 89
Pejović, Đoko 71, 223
Pelidija, Enes 104, 228
Peraštanin, Cvjetko 107
Peričić, Eduard 24, 228
Perić, Ratko 134, 139-140, 228
Perojević, Marko 19-20, 228
Petar, biskup 31-33, 35, 49, 63
Petar, knez 17-18, 24-25, 75
Petar, nadbiskup 45
Petar, svećenik 42
Pičevići, humska vlastela 61
Piljević, Đorđe 26, 221
Pio IV., papa 129
Pio V., papa 104, 130
Polihranija, Radača 70
Pop, sin Ivke 137, 190
Poparić, Bare 81, 228
Popović, Ratko 73
Popović, Toma 101-104, 107-108, 110-113, 160, 164, 182-183, 228
Popovići, trebinjska vlastela 62
Porfirogenet, Konstantin 13-15, 219-220
Poznanovići, trebinjska vlastela 62
Pribac, sin svećenika Bratoslava 41
Priljubović, Radivoj 76
Pucić, Franjo, biskup 125, 127, 142

Pulkava, češki kroničar 22, 66

-
- Puljić, Ivica 14, 16, 18, 26, 31-33, 39, 49, 51-52, 55, 60, 69, 135, 139, 221, 225, 228-229
 Puljić, Želimir 24, 220, 226, 228
 Radin, slavenski svećenik 73
 Radinović, Pavle 58-59, 62, 75, 80
 Radivojević, Vuk 76
 Radogost, biskup 21
 Radonjić, Jovan 18, 33, 49-50, 52, 70, 72-73, 225
 Radoslav, župan 25-26, 31
 Radovan iz Vrsinja 69
 Radulino, obitelj 97
 Radulović, Marin 92
 Radulović, Nikola, kardinal 91-92
 Ragnina, Nikola, kroničar 18, 46, 64, 137, 214
 Ratko, biskup 67
 Ravljanin, fra Blaž 131, 138
 Resti, Junije (Restii, Junii), kroničar 17-19, 21, 24-25, 47, 71, 90, 215
 Restić, Mihovil biskup 144, 146, 198-199
 Ricardi, Franjo 193, 207
 Righi, Ante, biskup 177
 Rizvanbegović, Ali-paša 118
 Rodić, Nikola 23, 232
 Rudolf, car 105-106, 145
 Salvije, biskup 20, 33, 47-48
 Sanković, Beljak 58
 Sanković, Gojslava 71
 Sanković, Radič 58-60, 71
 Sarčić, Rusko 88
 Sasliekobić, Pribislav 74
 Savatije, mitropolit 195
 Savatije, patrijarh 187
 Selim I., sultan 102
 Selim II., sultan 104, 156, 165, 186, 194-195, 222
 Semren, Marko 161, 229
 Serafion, iguman 189
 Sfonardo, Bartolomej 131
 Sfrancesu, Georgios 153
 Shaw, Stantford 104, 229
 Siksto V., papa 129-130, 145
 Sivrić, Marijan 13-14, 54, 63-65, 68, 77, 97, 112, 126, 219, 229-230
 Skolaris, Genadije II., patrijarh 152
 Slijepčević, Đoko 26, 32, 36, 153, 165, 185-188, 191, 230
 Smičiklas, Tade 13, 16, 215
 Smoljanović, obitelj 97
 Sokolović, Makarije, patrijarh 186
 Sokolović, Mehmet-paša 186
 Sopta, Josip (Jozo) 39, 42, 64, 128, 218, 230
 Sorgo, Marija Franjo 145
 Sparavalo, Ljubo 69-70, 73, 230
 Spličanin, Danijel dominikanac 140
 Stanojević, don Petar 41
 Starčići, trebinjska vlastela 62
 Stefan Nemanja, župan 16, 18, 24
 Stefan Prvovjenčani, kralj 24, 28, 30
 Stefan, episkop 37
 Stipišić, Jakov 13, 215
 Stipurinović, fra Blaž 166

- Stjepan II. Kotromanić, ban 34, 56, 58, Tomić-Blažina, Zlata 68, 220
63, 235, 239
- Stjepan Uroš III. Dečanski, kralj 36 Tošić, Đuro 20, 31, 33-34, 47-49, 51-
52, 54-55, 61-62, 65, 67, 68-69, 70, 72,
74, 76, 81, 90, 231
- Stojana, ropkinja 77 Tóth, György István 130-131, 218, 231
- Stojković, Ivan 67 Trebinjac, Marko, monah 167
- Sučeska, Avdo 114, 116-117, 119-121, 157-158, 230 Tribun, nadbiskup 18
- Sufflay, Emilianus 24, 214 Trivulci, Augustin kardinal 127-128
- Sulejman I., sultan 102-104, 156-157, 163, 194-195 Trpković, Veljan (Atanasovski, Veljan)
13, 79-80, 82-89, 91, 93, 220, 231
- Svatopluk, knez 22 Truhelka, Ćiro 76-77, 106, 231
- Šabanović, Hazim 83-86, 102-103, 105, 114-119, 121-123, 160, 192, 230-231 Tudušić, Sigismund, biskup 177, 183
- Šamšalović, Miljen 13, 215 Tumurlić, Vlatko 75, 221
- Šanjek, Franjo 16, 22, 52, 75-76, 217, 231 Tvrden, pop 54
- Šidak, Jaroslav 27, 39-40, 45, 231 Tvrdislava, ropkinja 17
- Šimić, Marinka 29, 231 Tvrtko I., ban i kralj 57-59, 62, 67, 70-
72, 210, 231, 235, 239
- Šimrakovići, humska vlastela 61 Tvrtko II., kralj 59, 61
- Šimun, biskup 16 Tvrtković, Hijacint 64, 137, 218
- Škegro, Ante 14, 228 Umran, kadija 117
- Šubić Zrinski, Nikola 103, 165 Urban III. papa 20
- Šubići, hrvatski velikaši 34-35, 50, 56, 209, 235, 239 Urban IV. papa 26
- Taraković, Božidar 73 Urban VI. papa 27, 44
- Teodor I. Laskaris, car 24 Uroš I., kralj 30-31, 47
- Thalloczy, Ludovicus 24, 82, 214 Uzan Hasan 86
- Theiner, Augustino 31, 49, 55, 218 Vasilije, mitropolit 189
- Theobald, papin izaslanik 17 Vego, Marko 18, 29-30, 56, 57, 70-71,
218, 232
- Tjehodrag, pop 29 Vekarić, Nenad 40, 98, 112, 225, 232
- Toma, nadbiskup 132-134, 138, 177 Vinaver, Vuk 105, 232
- Tomasović, Marinko 37 Visarion, mitropolit 105
- Tomašić, Nikola 15 Vitković, Juraj 69

Vitteli, Vitelozo kardinal 128
Vladislav, srpski kralj 25-26
Vladislav, ugarsko-hrvatski kralj 101
Vojsalić, Juraj 80
Vrana, Josip 23, 228, 232
Vrančić, Faust 109, 145
Vraneš, Herak 96, 159, 184, 223
Vrankić, Petar 147, 232
Vujnović, don Marijan 149, 213
Vuk, pop 168
Vuk, rodočelnik Kosača 59
Vukas, don Ilija 131
Vukić, Petković 167
Vukić, sin Vukice 97
Vuković, Hrana 59
Vuković, Vlatko 58-59, 62, 79, 89
Vukšić, Vidak 69
Wadding, Lucas 64
Zovko, Jozo 131, 232
Zvizdović, fra Anđeo 93, 152, 154, 222,
227
Žigmund, kralj 80
Živković, Pavo 13, 232

KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA

- Albanija 24, 51, 132-133, 144, 214, 217
Anadolija 116
Apulija 88, 109-110
Arandelovac 191
Astarea (Župa Dubrovačka) 23
Austrija 102-13, 105-106
Bačiljevo 96

Bačnik 171
Bamberg 128, 230

Banja Luka (sic!) 79, 160, 216, 221
Banjani 84, 93

Banjska 50
Bar 24, 49, 101, 228
Bari 49-50, 98, 220
Batnoga 94
Beč (Vindobonae, Vienna) 24, 102, 105, 141, 214, 216, 225
Belenići 134
Beograd 13 et passim

Berlin 41, 224

Berojevići 198
Bijela 76, 83

Bijelo Polje 14, 141, 161
Bila Brda (Bivolje Brdo) 30, 94-95
Bileća 79, 89, 191
Bireštak 95
Biskup 57, 71
Bistrica, nahija 167
Bišće 63-65, 229
Bitunja (Donja Bitunja) 61, 96, 167, 225
Bjeloevići 171
Blagaj, mjesto, nahija 13-14, 18, 64, 84, 94-95, 117, 121-122, 141, 145-146, 166-167, 169, 179-180, 201, 210, 237, 241
Blato 14, 161
Bobani, kraj, nahija 61, 83, 93, 143-144, 169, 173
Bobara 51
Bojana, rijeka 49
Boka kotorska 91, 101, 104
Bologna 44
Boljuni 201

Borač 62
Bosanski pašaluk (ejalet, beglerbegluk) 83-86, 102-104, 114-119, 121-123, 219, 228, 231
Bosanski sandžak 88, 94, 117-118, 161-162, 166, 175, 195, 216, 236
Bosansko Kraljevstvo 59, 86, 151, 161
Bosna 17, 28, 34, 45, 61, 63, 130-132, 161, 175, 181, 183, 195, 214-215, 217, 219, 222, 225-227, 229
Bosna i Hercegovina 71, 104, 159, 222-223, 228

- Bozija 95
Brač 110, 112
Bratislava 55
Brefny 142
Brežja 96
Brgat 74, 135
Brotnjo 14
Brstanik 94
Brštanik 30, 77
Budapest (Budimpešta) 131, 227

Budva 101, 110, 112
Bugarska 55, 160, 173, 216, 222

Buna 141
Bunica 94, 141
Bunjište 95
Burmazi, nahija 122, 169
Candia 123, 141, 197, 200, 203-205, 216
Carigrad (Istanbul) 10, 112-113, 143, 152, 156, 182, 193, 220, 224
Cavtat 53, 137
Cernica 83
Cetina, rijeka 175
Chieti 92
Cicina 96
Cipar 104
Crna Gora 186
Crna Gora na Pelješcu 28, 30
Čačvina 83
Čajrovina 96

Čapljina 13, 229, 232

Čateši 96
Čečiva 94
Čekasi 94
Čeligo 94
Čeljevo 171
Češljari 91
Čičevo 67, 191
Čvaljina 95, 200-201
Ćilica 94
Dabar (Dabarsko polje), kraj, župa, nahija 58, 94-95, 97-98, 166-167, 169
Dabrica 94
Dalmacija (Dalmatia) 10, 13, 19-20, 48, 64, 88, 91, 101-104, 109, 129, 131, 140, 188, 214, 218, 236
Damava 96
Dobre 65
Doljani 141
Donjdo 95
Donji Majkovi 65
Donji Vlasi, nahija 72, 107, 122, 169, 231
Dračeva 94
Dračevica, župa 16, 58-59
Dračevo 96, 195, 201
Dragoljevo 98
Dragovići 96, 167
Dražilja 98
Dražin Do 191
Dretelj 96
Drežnica 14
Drijeva (Gabela) 31, 33-34, 65-66, 81, 88-90, 122-123, 140-141, 145, 162, 169, 179-180, 195, 231
Drivast 19

-
- Duba 30
 Dubljani 134, 199-201
 Dubrave, kraj, župa, nahija, 61, 94-97, 117, 122, 139, 141, 145-146, 166, 169, 171-172, 177, 177, 201, 219
 Dubrovnik (Republika) 10 et passim
 Dubšica, nahija 167
 Duklja 19, 24, 28

 Dunav, rijeka 55, 105-106
 Duži 95, 188
 Egipat 116
 Erdelj 103
 Europa 50-52, 102-103, 214, 224
 Fatnica, selo, župa 16, 98, 167
 Foča, mjesto, nahija 75, 118-119, 167, 169
 Fojnica 93, 152, 154,, 161, 190 195, 217, 222, 22
 Francuska 102
 Fraugustin, nahija 123
 Gacko 83, 143-145, 210, 237, 241
 Galata 152
 Galipolje 52
 Glavatičevo 57
 Glavica 70, 95

 Glavska 83
 Gojanovići 96

 Gola Glavica 83
 Golubinac 61
 Gomiljani 191

 Goražde, mjesto, nahija 75, 167
 Gornja Ljubinica 96
 Gornji Majkovi 65

 Gorska, nahija 123
 Gračanica 50
 Gradac 61, 95, 108-109, 123, 133-134, 139-140, 170-171
 Gradac na Ibru 49
 Graz 28-29, 217
 Grdilje 95
 Grebci 61, 83, 198, 201
 Gromača 65
 Gruž 22, 40, 74, 107
 Habsburška Monarhija 102
 Hercegovački sandžak 5

 Hercegovina 9 et passim
 Hilandar 50
 Hmelina (Hmeljine) 94, 96
 Hodbina 96, 96
 Hotanj 61
 Hrasno (Gornje Hrasno) 61, 91, 201
 Hrvatska (Croatia) 13, 16, 79, 93, 95, 104-105, 115, 117, 138, 140, 147-148, 150-151, 157, 159-160, 174-176, 179, 181-182, 220, 224, 227
 Hum, nahija 122
 Humska zemlja (Hum, Zahumlje, Lachomis, Zaculmi, Zachulmia, Chelmania, Humsko kneštvo,) 5 et passim
 Hutovo 64, 137, 144-145
 Imotska krajina 175
 Irska 142

- Istra 64, 113, 160, 218
- Italija 10, 32, 43, 88, 91-92, 107, 112-113, 129, 140, 143, 188, 205, 236
- Jablanica 182
- Jajce 102
- Janovo 164
- Janjina 28
- Jarin 95
- Jaršenići 95
- Jasenac 198
- Jasenice 141
- Jelež 141
- Jemen 148
- Jeruzalem 41, 224
- Juk 96
- Kalac 96
- Kalađurđevići 198
- Kalji 95
- Kamena 62
- Kanik 71
- Karin 102
- Kenčić 141
- Klis 103
- Kliški sandžak 103, 161, 195, 216
- Klobuk 83, 121
- Kljence 96
- Knez 95
- Knežindo 95
- Knin 102, 175
- Kočela 134-135, 141, 159
- Kom 96
- Konac polje, nahija 167
- Konavle, kraj, župa 16, 22, 53-54, 58-59, 62, 72-73, 76, 98, 137-138, 142-143, 225
- Konjic 71, 76, 84, 161
- Korčula 35, 37-39, 43, 107-108, 223
- Korita 84
- Korlat 102
- Kosićan 95
- Kosovo 50
- Koš, tvrđava 79, 86, 88, 107, 236
- Kotezi 96, 123
- Kotor 21, 35-36, 49, 55, 73, 87, 101, 137
- Kozica 96
- Kozice 96
- Kraków 51, 214
- Krbava 102
- Kreševo 161, 190
- Krf 103
- Krim 103
- Križan 96
- Kroja 133
- Kruševica, župa 16
- Kruševo 171, 201
- Kukorice 94
- Kukrica 96
- Kurilo (Petrovo selo) 65
- Lapišići 97
- Leiden 114-116, 120, 148, 151, 157, 219-220, 223-226
- Leipzig 82
- Lepant 104, 165
- Lika 102
- Lim 25-26, 30 32-33, 37, 63

-
- Lipete 141
Lištani 29
Livno 29, 195
Lokrum 18, 33, 48
Lokva 94
Lokve 95
London 104, 229
Los Angeles 104, 229
Lozica 94
Loznica 96
Lug 61, 83
Luka, župa 63, 77, 84-86, 122-123
Lukovac 141
Lyon 47, 55
- Ljeskovača 96
Lješ 49
Ljubinje, mjesto, nahija 95, 108, 122-123, 167, 169, 172
Ljubomir, župa, nahija 16, 83, 122
Ljubuški, nahija 123
Ljuti Dol 94
Mačva 51
Makarska 162, 194-195
Makarsko primorje 14, 102, 144, 175
Makedonija 46, 50
Mala Azija 153
Mali Ston 25, 221
- Malikovo (Majkovi) 30
Medina 148
Melišta 94
- Mičevac 83
Mileševo 189-190, 202
Milište 96
Milodraž 154
Mišljen 61
Mljet 28
Modriča 96, 96
Mokro (Mokriskik, Mokrsko) 14-15
Molunat 53
Moreja (Morea) 101, 141, 216
Morlakija 198
Moruga 30
Mostači 191
Mostar 13-14, 22, 28, 34, 51, 63-65, 84, 92, 92, 106, 112, 119, 134, 141, 145, 182, 192, 214, 218-219, 222, 225-231
Motoružica 28
Mrčevo 65
Mrđević (Mrževići) 96, 96
- Mrkan 33, 49, 51, 53, 67-69, 229
München 82
Muševiši (Moševići) 95
Napuljsko kraljevstvo 91
Narni 32
Narona 133
Neretva, rijeka, kraj 13 et passim
Neum 56, 60, 139, 225, 229
Nevesinje, mjesto, nahija 16, 57-58, 122-123, 167, 179-180, 190, 213
Nikšić 16
Novi (Herceg Novi) 84-85, 87, 91, 103, 137, 160, 196
Novi Pazar 181

**VRIJEME LOMOVA: KATOLICI JUGOISTČNE HERCEGOVINE
OD 10. DO POČETKA 17. STOLJEĆA**

Novi u Bišću (na Neretvi) 63	Podveležje, kraj 141, 145-146
Novo Brdo 192	Podvornice, lokalitet 29
Nürnberg 93, 222	Polignano 91
Njemačka 102	Polimlje 83
Olovo 62	Poljica 30, 69, 191
Omiš 35, 223	Poljska 105
Opličiča 96	Ponikve 30
Orah 69, 198	Poplašić 94
Orahov Do (Orahovo) 107, 131, 139, 189, 225	Popova Luka 28
Orašac 65	Popovo, kraj, župa, nahija 13 et passim
Orašje 61	Posrednica, otok 34-35, 38, 79, 88, 91
Orebić 35, 107, 223	Potez-Oževo 94
Osijek 102	Površ 83, 143
Osmansko Carstvo (Turska) 79 et passim	Požega 102
Osobljava 107	Prača 62
Osojnik 30, 65	Prag 105
Ošanovići (Ošanići) 96, 191	Predolje 61
Ošlje 65, 91	Prenj 149
Peć 185	Prgašina/Prskavica 189
Pelješac (Rat) 13-14, 22-23, 27-28, 34- 36, 39-41, 43, 45, 64, 89-90, 107, 112, 223, 231-232	Prijepolje 160
Perčino selo 73	Priminje 96
Petrovići 191	Primorje (slansko) 22, 30, 34, 56, 59, 64-66, 74, 125, 144
Plešivac 96	Primorje, nahija 109, 123, 145
Pljevlja 118-119, 165, 168-169	Prisojna Barnos 167
Pocrnje 83	Prosjek 61
Počitelj, mjesto, nahija 13-14, 86-86, 95-96, 12-122, 141, 179-180, 190, 229, 232	Prsnik 94
Podgorje, kraj 16	Rapti 62
Podrinje, kraj 59, 83	Rastok, župa 14
Podstruži 96	

-
- Raška (Srbija, Despotovina) 10, 30, 34, 51, 55-56, 63, 2, 76, 93, 131-132, 160, 173, 186, 210, 216, 220, 222
 Ravno 105, 108, 123, 130, 134, 138, 200, 201
 Ričica 96
 Riđani 85
 Rijeka dubrovačka 13-14, 22, 40, 74
 Rim (Roma, Vatikan, Città del Vaticano, Papinska država) 13 et passim
 Risan, grad, župa 16, 53, 84-85, 103
 Rodos 182
 Rtac 35-36, 49-50
 Rudine, župa 16, 83, 107

 Rumelija (Rumelijski ejalet) 116-118, 160, 216

 Sajmište 141
 Sapa 49
 Sarajevo 14 et passim
 Senj 87, 91
 Severa, rijeka 50
 Siget 103, 165
 Sinj 102
 Sirakovići 30
 Skočim 96
 Skradin 102
 Slano 30, 34, 57, 64-66, 74, 133, 137
 Slavogostići 61, 83, 198
 Slavonija (Slavonia) 13, 102, 131, 13, 214, 222
 Slivnica 61
 Slivno 107-108
 Smokovljani 65

 Sofija 177

 Soko, nahija 167

 Sokol 58
 Soli 50
 Split 24, 26, 32, 220, 226, 228
 Spoleto 43,
 Srebrenica 154, 192, 195
 Srebrenik 102
 Srijem 50-51, 76, 102, 173, 222
 Stolac (Stolča) 14, 29-30, 61, 69, 95-97, 121, 141, 146, 166, 177, 179, 183, 191-192, 201, 219, 226
 Ston (Stagno) 14, 17, 21, 25-28, 30, 32-35, 37-47, 49, 63-65, 67, 89-90, 221, 226-227, 231, 235, 239-240
 Strujići 97
 Supetar 51
 Sutjeska 190
 Sutorina 160
 Suzin 95
 Svitava 95-96
 Šanica 96
 Šćenica 61-62
 Šibenik 55
 Šipan 32
 Široki Brijeg 14
 Španjolska 103-104
 Šumac 171

 Šumet 22, 40, 74
 Tartarija 55
 Tasovčići 141

**VRIJEME LOMOVA: KATOLICI JUGOISTČNE HERCEGOVINE
OD 10. DO POČETKA 17. STOLJEĆA**

- Temišvar 131
Tepčići 61
Titograd 71, 223
Topolnica 30
Topolo 65
Trebinje (Tribunia, Trebigne), grad,
župa, oblast, nahija 5 et passim
Trebna 94
Trijebanj 95, 191
Trnova 30, 32-33
Trnovica 62
Trsteno 65
Trusina 58, 61
Turkovići 61, 95
Tvrdoš 188-189, 191, 202-203, 218, 221
Ugarska 85, 102-103, 131, 185, 187, 203
Ugarsko-hrvatsko, kraljevstvo 34, 219
Ulcinj 19, 49, 101
Umbrija 32
Uskoplje 73-74, 76, 83
Usora 50-51
Ustrn (Strnj) 30
Valona 111
Varoš, selo 167
Večenike-Večerić, župa 14
Velež 141
Veličani 61, 70, 224
Velika (Veljaci), župa 14

Velja Međa 61

Venecija (Venetia, Mletačka Republika)
19-20, 47, 81-83, 85, 92, 102-104, 116,
144, 215-216, 240

Vidoštak 29-30
Vidovo Polje 61, 226
Vidovski 61, 121, 226
Viduška nahija 94-95, 114, 166-167, 169
Vince 95
Vino 30

Visoko 161, 190
Višići 180
Vitaljina 58, 137
Vlaška 103
Volujak 191
Vračići 18
Vranjevo Selo 56, 60
Vranjina 49
Vrhbosna 168
Vrm, župa 16
Vrsnica 95
Vrulja 14
Začula 69, 74
Zadar 34, 133, 219, 228
Zagorje 57
Zagreb (Zagrabia) 9 et passim
Zahum kod Mostara 141
Zamost 107
Zaostrog 195
Zaton 22
Zavala 61, 64, 93, 137, 144-145, 163,
189-190, 200, 202-203, 220
Zažablje (Žapsko, Žaba), župa, kraj 56,
61, 86, 91-95, 105-109, 140, 145, 166,
170, 202, 210, 223, 236, 241
Zelenikovac 177

Zrmanja, rijeka 175
Zubci (Vrsinje), kraj, nahija 65, 84, 83, 122
Zvornički sandžak 161-162, 195, 216
Zvornik 195
Žabari 94, 96
Žabica 167
Žakovo 61, 181
Žitomislići 94, 189-190, 202, 221, 225
Žitva, rijeka 105-106
Živogošće 30
Žrnovnica, župa 16
Žuljane 28, 30
Žurovići, kraj 83, 144, 170, 197-198,
203-205